

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 1 · MARS 2021 · PRIS 89 SEK

TEMA

DET KOKAR I SAMTIDEN

ÄR VI REDO FÖR ETT NYTT MODERNISERINGSRECEPT?

ISSN 078-91-87175-54-1

9 789187 175541

PRENUMERERA PÅ **TIDSKRIFTEN RESPONS** 6 NUMMER FÖR BARA **448 KR** DIGITAL PRENUMERATION FÖR **298 KR**

”Varje gång Respons kommer med ett nytt nummer känner jag mig lite rikare. Temana är alltid angelägna, sakprosan behandlas med stor kunskap och skribenterna argumenterar så där lågmäلت som man bara kan göra när man litar på läsekretsens intelligens. (...) Åttionio kronor sex gånger om året, det är inte mycket pengar för denna tankemässiga skatt.”

Åsa Linderborg i Aftonbladet Kultur
om Respons 1 april 2019

”I varje arbetsrum där man tar humaniora och samhällsvetenskap på allvar kommer den att bli obligatorisk. Genom Respons kommer man att kunna hålla bättre koll, helt enkelt”

Mikael R Karlsson, Borås Tidning

Recensioner, internationell utblick, notiser, intervju, essä, m.m.

Tidskrift för recension och diskussion av facklitteratur

En svensk motsvarighet till tidskrifter som

THE NEW YORK REVIEW OF BOOKS & THE TIMES LITERARY SUPPLEMENT

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE/PRENUMERERA

Mot ett nytt paradig som betonar vikten av gränser

Av Kay Glans

Vi diskuterar i detta nummers tema om det kanske är dags för en ny modernisering. Man kan se denna fråga ur olika perspektiv. Ekonomhistorikern Gunnar Lantz menar att det handlar om att återknytta till en modernisering som avbröts med postmodernismen på 80-talet. Idéhistorikern Svante Nordin anser tvärtom att den period som inleddes på 80-talet också ska ses som ett moderniseringsprojekt, ett försök att på ett övergripande vis lösa problem som hopat sig. Dessa olika synsätt förenas dock av att både Lantz och Nordin anser att det är dags för en ny helhetslösning, eftersom utvecklingen mot globalisering, mångkultur och begränsningar av statens roll, som dominerant de senaste decennierna, pockar på korrigerings.

Historien har inte slutat med en triumf för den liberala demokratin och marknadsekonomi. Kina har inte, som många i Väst förväntade sig, demokratiserats när dess ekonomi har utvecklats, utan styrs i dag med hård hand av kommunistpartiet, som strävar efter att vidga sitt globala inflytande, även i Väst. Det auktoritära Kina är en rival till demokratierna, och de senare måste utveckla strategier för att sätta gränser för kinesiskt inflytande.

Även pandemin driver fram ett kraftfullare agerande från staten och en betoning av gränser. Länge föreföll det som om nationalstaten genom globaliseringen var på väg att förlora sin relevans, men mycket tyder på att ett nytt moderniseringsprojekt tar form inom dess ram. När mentaliteter förändras sker det oftast som ett paradigmskifte, som Svante Nordin påpekar i vårt samtal i temat; liknande reaktionsmönster slår igenom på områden som tycks ha föga med varandra att göra.

Om gränser tidigare främst uppfattades som hinder, ses de i dag minst lika mycket som skydd, och gissningsvis kommer ett nytt paradig som drivs av denna förändring att fokusera på avgränsningar och kontroll i olika dimensioner. Men som ekonomhistorikern Lars Magnusson understryker i samma samtal kommer spänningen att öka mellan befolkningarnas mentalitet och näringslivet som snart vill återgå till det globaliserade tillstånd som rädde före pandemin.

En fördel med att tala om ett nytt moderniseringsprojekt är att det knyter samman frågor som vi oftast diskuterar separat – statens roll, ojämlikhet, invandring och integration, utbildning, kriminalitet, sjukvård – men som kanske borde ses som aspekter

av en helhet. Ytterligare en fördel är att man kan förtydliga att sådana lösningsförslag inte handlar om en nostalgisk dröm att återvända till folkhemmet. Förutsättningarna har förändrats och ett nytt projekt måste spegla att befolkningen ser annorlunda ut i dag och att vi generellt har blivit för individualistiska för att acceptera den paternalism som utmärkte folkhemmet.

Samtidigt måste man fråga sig om inte pandemin lett till en ny paternalism. Sällan har man väl från den politiska ledningen försökt styra befolkningens vardag på det sätt som man gör nu. Kanske är också detta del av ett nytt paradig.

”Sällan har man väl från den politiska ledningen försökt styra befolkningens vardag på det sätt som man gör nu.”

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Noterat	6	Filosofi	
Krönika	8	Martin Hägglund	
Social men inte intellektuell distansering av David Larsson Heidenblad		<i>Vårt enda liv – Sekulär tro och andlig frihet</i>	
Reportage	9	Recensent Martin Gustafsson	34
Populärmusik som vapen i kriget mot den liberala eliten i Polen av Daniel Zysk		Johan Eklöf	
Analys	11	<i>Mörkermanifestet – Om artificiellt ljus och hotet mot en uråldrig rytm</i>	
Den svåra språkfrågan i Algeriet av Bitte Hammargren		Recensent Helena Granström	37
Debatt	14	Cecilia Pettersson	
Förföljelse av forskare vid Linköpings universitet av Johannes Knutsson		<i>Biblioterapi – Hälsofrämjande läsning i teori och praktik</i>	
Debatt	16	Recensent Eva Bergstedt	39
När postmodernismen kom till Sverige Johan Lundberg replikerar på Claudia Lindéns recension av hans bok och Lindén svarar		Per Magnus Johansson	
Tema: Ett nytt moderniseringsprojekt?		<i>Sekelskiftet 1900 – August Strindberg och Sigmund Freud</i>	
Dags för en fortsättning på det moderna projektet Av Gunnar Lantz	19	Recensent Inga Sanner	41
Samtal mellan Kay Glans, Lars Magnusson och Svante Nordin Ett nytt moderniseringsprojekt i en mångpolig värld?	24	Politik & samhälle	
Vid närmare eftertanke		· Robin DiAngelo	
Bitterljuva begär på kärlekens marknad Av Hanna Bornäs	28	<i>Vit skörhet – Därför är det så svårt för vita att prata om rasism</i>	
		· Ibram X. Kendi	
		<i>Så blir du en antirasist</i>	
		Recensent Torbjörn Elensky	43
		Kate Manne	
		<i>Duktig flicka – Om misogynins logik</i>	
		Recensent Yvonne Hirdman	46
		Hartmut Rosa	
		<i>Det vi inte kan råda över – Om vårt förhållande till världen</i>	
		Recensent Mats Benner	48
		Mattias Svensson	
		<i>Så roligt ska vi inte ha det – En historia om svensk alkoholpolitik</i>	
		Recensent Johan Edman	50

34

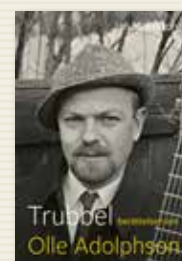
43

53

61

TEMA: ETT NYTT MODERNISERINGSPROJEKT?

”Att en framstegspolitik efterfrågas finns det tydliga tecken på. Dragkampen handlar nu om att avgöra vad den efterfrågade storslagenheten och framstegen ska innehålla.”

GUNNAR LANTZ, S. 19

Historia

Gunnar Wetterberg
Ingenjörerna
Recensent Per Lundin 53

Charlotta Seiler Brylla
Den beväpnade freden
– *Språk och politik i det delade Tyskland*
Recensent Anton Jansson 55

Piotr Wawrzeniuk
Med polska ögon
– *Försvarsfråga och hotbilder kring Östersjön i polsk militär- rapportering 1919–1939*
Recensent Klas-Göran Karlsson 57

Gunnar Lind
Brända hemman – Roslagen. Det ryska anfallet mot Stockholms skärgård 1719
Recensent Bo G. Hall 59

Konstarnas & medier

Jan Malmborg
Trubbel – Berättelsen om Olle Adolphson
Recensent Johanna Broman Åkesson 61

Helga Krook
Hur många gånger kan en historia dö?
Recensent Gustaf Johansson 63

Stina Bengtsson, Staffan Ericson & Fredrik Stiernstedt (red.)
Medievetenskapens idétraditioner
Recensent Pelle Snickars 66

Inger Borgström
Den determinerade Markurell
– *Den fria viljan, kärleken och övermänniskan i Hjalmar Bergmans roman Markurells i Wadköping och hans novell Herr Markurells död*
Recensent Håkan Möller 68

Sandra Grehn
Dom stökar och bråkar och kastar sten
– *Iscensättning och hybridisering av dominerande diskurser i Backa Teaters uppsättningar Lille kung Mattias, Gangs of Gothenburg och 5boys.com*
Recensent Rikard Hoogland 70

Peter K. Andersson
Komikerns historia
Recensent Michael Tapper 72

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
Kay Glans,
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Styrelseordförande:
Kay Glans
Övriga styrelsemedlemmar:
Johannes Heuman, Urban Lundberg, Inga Sanner och Jenni Sandström

Redaktionssekreterare:
Jenni Sandström

Redaktör:
Urban Lundberg

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:
tidskriftenrespons@pressdata.se
Telefon: 08-799 62 48

Respons utkommer med 6 nummer per år.

Tidskriften Respons
St Paulsgatan 13
118 46 Stockholm
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-54-1

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans. Verksamheten stöds av Kungl. Vitterhetsakademien, Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, Riksbankens Jubileumsfond, Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs Stiftelse, Torsten Söderbergs Stiftelse samt Lars Salviusföreningen.

Redaktionsråd: Carin Franzén, professor vid Institutionen för kultur och kommunikation, Linköping; Jenni Hjöhlman, publikationsansvarig på Kungl. Vitterhetsakademien; Anders Högberg, professor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet; Håkan Möller, professor i litteraturvetenskap, Göteborg; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Claes Sandgren, professor i civilrätt, Stockholm; Pelle Snickars, professor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå; Karl Wennberg, professor i företagsekonomi, Linköping; Susanne Wigorts Yngvesson, professor i etik vid Teologiska högskolan, Stockholm; Johan Östling, docent i historia, Lunds universitet.

Vid närmare eftertanke: Komplexa begär i en avförtrollad tid

28

► Om en aspekt av litteraturen i den sexuella revolutionens spår var att skriva fram starka sexuellt frigjorda kvinnor, så utforskar dagens kvinnliga författare snarare sårbarhet, ensamhet, desillusion och underkastelse. Hanna Bornäs undersöker de litterära former kvinnors heterosexuella begär tar i en tid som beskrivs som avförtrollad, eller rentav posterotisk.

Noterat

EN ALLIANS MELLAN TEKNODEMOKRATIER?

Kommer ni ihåg när man trodde att internet skulle underminera auktoritära regimer och göra oss till invånare i en global by? I dag ser diskussionen rätt annorlunda ut. Teknosfären präglas alltmer av geopolitiska motsättningar.

Temat i detta nummer av *Respons* handlar om behovet av en ny helhetslösning sedan de idéer som varit dominerande sedan 80-talet diskrediterats. En av dem var uppfattningen att den kinesiska ekonomins utveckling med nödvändighet skulle leda till

”En av dem var uppfattningen att den kinesiska ekonomins utveckling med nödvändighet skulle leda till en demokratisering. Så har det ju uppenbar inte blivit.”

en demokratisering. Så har det ju uppenbart inte blivit. Inte nog med att den alltmer auktoritära kommunistiska regimen lyckats kontrollera det digitala informationsflödet i det egna landet och övervaka sina medborgare med alltmer sofistikerad teknik; regimen projicerar också sitt inflytande utanför landets gränser och inspirerar andra auktoritära regimer till att använda tekniken på ett liknande repressivt sätt.

I boken *Den dolda handen – Hur Kinas kommunistiska parti underminerar västliga demokratier och omformar världen* visar Clive Hamilton och Mareike Ohlberg hur koordinerat regimen agerar i Väst och hur den inte minst utövar inflytande genom olika lobbygrupper.

Närvaron av denna auktoritära koloss och i tilltagande utsträckning tekniska stormakt i det globala systemet tvingar omvärlden att reagera och sätta gränser för öppenheten, och detta bidrar till den generella utveckling mot en värld av tydligare gränser som skisseras i temanumrets samtal. Frågan är på vilken nivå avgränsningen mot Kina ska ske. Hittills har reaktionerna på till exempel dataintrång och säkerhetsfrågor i Väst varit fragmentariska, men nu hörs allt fler pläderingar för att det krävs ett utvidgat samarbete mellan de demokratiska staterna. *The Economist* pläderade nyligen i en artikel med rubriken ”The new grand bargain” för en ”China-proof technosphere” (21/11 2020). Ett mer detaljerat förslag framförs av Jared Cohen och Richard Fontaine i *Foreign Affairs* (November/December 2020) i en artikel med rubriken ”Uniting the Techno-Democracies – How to Build Digital Cooperation”.

Författarna påpekar att om demokratierna inte agerar snabbt, kommer teknologins utveckling att förändra maktbalansen till autokratiernas fördel. Den som formar användandet av AI, kvantdatorer, bioteknik och kommunikationsteknik får stora ekonomiska, politiska och militära fördelar och Kina ligger på vissa områden långt framme. Cohen och Fontaine föreslår

► Informella samtal mellan ledare för demokratier är förebild för T-12.

därför bildandet av en sammanslutning av teknodemokratier, som de kallar T-12. Förebilden är de informella samtal som hållits sedan 70-talet med varierande antal deltagare – G5, G7, G8, G20. Sådana sammankomster avfärdas ibland som pratklubbar, men författarna menar att de har varit betydelsefulla när det gäller att formulera övergripande reaktioner på till exempel 9/11 och finanskrisen 2008.

De tolv medlemskandidater som de identifierar är demokratiska stater som har stora ekonomier och/eller utvecklade teknisektorer (kretsen kan efterhand utvidgas). USA, Frankrike, Tyskland, Japan och Storbritannien hör hit, men också länder med mindre ekonomier som är viktiga tekniska aktörer, som Australien, Kanada och Sydkorea. Faktiskt ses även Sverige och Finland som kandidater i T-12, eftersom de bedöms vara ”telecommunications and engineering powerhouses”. Indien och Israel anför också som logiska kandidater för medlemskap.

Överst på agendan för sådana

samtal bör sådant som informationsutbyte om säkerhetsproblem i relation till autokratierna, strategier för att förhindra stöld av immateriella rättigheter samt motdrag mot Kinas digitala sidenväg stå. Efterhand kan agendan bli mer ambitiös och till exempel innefatta skapandet av ett konsortium för att finansiera en flytt av tillverkningen av halvledare från Kina till ett T-12-land. Centralt är också formuleringen av en avskräckningspolicy när det gäller cyberattacker. Man bör förena ansträngningarna för att identifiera varifrån de kommer och enas om vad som är proportionella svar.

Cohen och Fontaine är förstas väl medvetna om att demokratierna inte är eniga, men de menar att informella samtal av detta slag är ett utmärkt forum för att jämka ihop sig. När det gäller relationen mellan USA och EU har väl förutsättningarna blivit något bättre sedan Joe Biden blev president. En annan sak är att få näringslivet, som har starka ekonomiska intressen visavi Kina, med på tåget. ■

STORVERK OM EFTERKRIGSTIDENS TYSKA MEDIEINTELLEKTUELLA

Väletablerade tyska professorer kan ansöka om ett *Opus Magnum*-anslag från Volkswagenstiftung. De lyckliga får ett antal terminer av fri tid för att slutföra ett vetenskapligt arbete. Liknande former av *sabbaticals* finns i Sverige och andra länder, men det som utmärker den tyska varianten är den signal som själva benämningen sänder: det handlar om att samla ihop sig och skriva Den Stora Boken.

En som hörsammade denna kallelse var samtidshistorikern Axel Schildt. Med bas i Hamburg utforskade han under hela sin karriär den gamla Förbundsrepubliken idé-, kultur- och mediehistoria. Medan många av Schildts tyska historikerkollegor skrev strukturhistoria uppehöll han sig gärna vid människor och miljöer. Eftersom han var en

”Mer ihärdigt än vad som brukar vara fallet betonar Schildt det symbiotiska förhållandet mellan medierna och de intellektuella.”

flyhänt skribent kunde han nå en bred läsekrets, inte minst genom artiklar i *Die Zeit*.

När Schildt gick ur tiden 2019 förelåg ett omfångsrikt men ofärdigt bokmanuskript. Nu har hans hustru Gabriele Kanzora och hans vetenskaplige vapenbroder Detlef Siegfried sammanställt det till ett mäktigt verk, *Medien-Intellektuelle in der Bundesrepublik* (Wallstein Verlag). På 896 sidor tecknas ett skimrande porträtt av Efterkrigstysklands första kvartsekel. De planerade kapitlen om den avslutande tiden fram till 1990 kunde däremot aldrig fullbordas.

Redan i den mer översiktliga

Deutsche Kulturgeschichte, som Schildt utgav 2009, kunde man spåra en vilja att återädda den första efterkrigstiden från

68-generationens nidbild av epoken. 1950- och det tidiga 1960-talet kunde vara en socialt och politiskt konservativ tid, det medgav Schildt, men kulturellt och tankemässigt var det ett rikt, dynamiskt skede. Samma grundhållning möter vi i den nya boken. Hans bilder av de första påvra efterkrigsåren, *die bleierne Zeit*, är levande och mångskiftande.

I bokens blickfång ställer Schildt de medieintellektuella – en brokig skara författare, forskare, journalister och kulturpersonligheter. Mer ihärdigt än vad som brukar vara fallet betonar Schildt det symbiotiska förhållandet mellan medierna och de intellektuella. Dagstidningar, tidskrifter och böcker spelade förstås en avgörande roll i tidens offentlighet, men Schildt skildrar också föredragens, radions och televisionens betydelse.

Med sina personhistoriska kunskaper kan Schildt vidga horisonterna och välja andra exempel än de allra mest välkända efterkrigsaktörerna (Adorno, Böll, Dönhoff, Enzensberger, Grass, Habermas). Sålunda ägnar han i sin bok även betydande utrymme åt journalister, publicister och skriftställare som Margret Boveri, Walter Dirks, Friedrich Sieburg, Klaus Mehnert, Hans Paeschke och Hans Zehrer.

I ett vidare perspektiv är Schildts postuma storverk ett exempel på den historisering av en nyss förgången epoks

dominerande kommunikationsformer och kunskapsarenor som vår digitala samtid har behov av. På senare år har flera nya studier i samma anda publicerats (se *Respons* 2/2020). Just nu håller också ett större historiskt projekt om *Frankfurter Allgemeine Zeitung* på att avslutas i Würzburg, bland annat manifesterat genom Peter Hoeres bok *Zeitung für Deutschland – Die Geschichte der FAZ* (Benevento). Schildt framstår med sitt intresse för efterkrigstidens specifika mediekulturer och kunskaps-gemenskaper som en pionjär. ■

► **Johan Östling är förestandare för Centrum för kunskapshistoria vid Lunds universitet.**

DÖDFÖDD KRITIK MOT TEMA OM DÖDA ORD

Håkan Lindgren skrev i *Respons* 6/2020 en text som lätt kunde misstas för en recension av tidskriften *Essäs* senaste nummer (nr 7). Ämnet för numret var de ”döda ord” som i *Svenska Akademiens ordbok* markeras med tecknet (†). Lindgrens text ger intrycket att tidskriften förespråkar en starkt bejakande inställning till fenomenet språkförändring, att skribenterna hävdar att det inte finns något värde i att bevara andra språknyanser än de allra senaste samt att vi bör ”stryka tio ord ur det bildade ordförrådet för att grabbarna på gatan har uppfunnit tio nya sätt att säga ”knulla din morsa”.

Det är en minst sagt överraskande slutsats. Samtliga fyra texter pekar nämligen i motsatt riktning – de försöker nyansera skilda aspekter av frågan om hur

ett äldre språkmateriale kan leva vidare. Lindgren tillskriver alltså skribenterna åsikter som de inte ger uttryck för, av vilket man måste dra slutsatsen att han inte hade läst tidskriftsnumret innan han recenserade det, eller möjligen att han var mycket förströdd då han gjorde det.

Men det kanske inte alls var fråga om en recension? Lindgren kan också ha skrivit en mer fritt associerande text efter att ha bläddrat litet i numret. Han tycks i alla fall ha reagerat på ämnesvalet: det faktum att ”döda ord” över huvud taget diskuteras stöter honom. Och han tar sin egen irritation som intäkt för ett djärvt påstående om att vi svenskar skulle vara helt oförmögna att uppskatta språkets äldre skikt, att vi skulle vara så förändringsbenägna att vi reflexmässigt ersätter mängder med gamla, rika ord med fattiga nymodigheter. Någonstans ute i världen däremot, oklart var, finns ändå löst nyansrika kulturspråk, i vars hägn frågan om ”döda ord” aldrig ens skulle komma på tal.

Det var synd att Lindgren aldrig läste det senaste numret av tidskriften *Essä* (eller att han läste det så slarvigt), för då hade han nog ändå känt hopp. Bidragen försöker nämligen belysa just vad han efterfrågar: hur ord åldras, hur människan försöker hålla dem vid liv och vilka förutsättningar det finns för att hon ska lyckas med det. ■

► **Nils Håkanson, fil. dr i slaviska språk, författare, forskningsredaktör för Svenskt översättarlexikon, och Emi-Simone Zawall, redaktör för tidskriften ESSÄ.**

ORÄTTVIS BETRÄKTELSE KAN VARA RELEVANT

Det är synd att jag har hamnat i bråk med tidskriften *Essä*, och det blir inte bättre av att det enbart är mitt eget fel. Jag skrev en orättvis betraktelse efter att ha läst deras temanummer om döda ord (*Respons* 6/2020); Emi-Simone Zawall och Nils Håkanson gör naturligtvis helt rätt när de reagerar på det.

► *Essä* nr 7.

Att jag sympatiserar med *Essä*, som är en av de mest hopp-
ingivande kulturtidskrifterna just
nu, och samtidigt kan använda
tidskriften som utgångspunkt
för en elak samtidskommentar
borde inte vara svårt att förstå.
Svårigheterna börjar om jag
måste förklara att en betraktelse
kan vara orättvis och ändå – just
därför! – kan rymma en relevant
iakttagelse. Ska man förklara det
är det som att försöka förklara
ironi. Eller som att beskriva hur
en aforism fungerar: den ska
irritera, eftersom den synlig-
gör en vanligtvis skyddad bit av
verkligheten genom överdrivna
eller orättvisa påståenden.

Jag var inte ute efter att
angripa *Essä* och dess medarbeta-
re, jag var ute efter att beskriva
ett drag i svensk mentalitet – ett
drag som kanske inte låter sig
beskrivas utan att man använ-
der den orättvisa blicken som
ett verktyg. Numrets texter
blev ett nyckelhål där jag kunde
skymta något annat och större:
den svenska beröringskräcken
gentemot det förflutna.

Konsekvenserna börjar bli tyd-
liga. Förlorar man kontakten med
äldre språk och litteratur får man
en generation av universitets-
studenter som tror att människor
aldrig har existerat förrän just
nu, medan alla i det förflutna var
rasister. Det senaste exemplet
av många: en student i Upp-
sala protesterade mot att den
antinazistiske journalisten
Egon Erwin Kisch hade använt
ett föråldrat ord i en text från
1920-talet, varpå institutionens
prefekt förklarade att hon "ser
mycket allvarligt på händelsen
och att hon har satt igång en
utredning" (studentkårens tid-
ning *Ergo* 29/1 2021). Bakom den
sortens maktövning ligger,
tror jag, en ovana att läsa andra
texter än de samtida.

Därför stör det mig inte alls "att
'döda ord' över huvud taget dis-
kuterar". Tvärtom gillar jag att
varje nummer av *Essä* lyfter upp
äldre texter och gör dem samtida
på nytt – och om *Essä* hamnar
i språkpolisens kikarsikte för
något föråldrat uttryck kommer
jag att försvara dem. ■

► **Håkan Lindgren är frilans-
skribent.**

KRÖNIKA

► Social men inte intellektuell distansering av David Larsson Heidenblad

I januari 2020 reste jag till Uppsala för det
första mötet med det stora RJ-finansierade
forskningsprogrammet "Nyliberalism i Nor-
den" (som presenterats av Jenny Andersson
i *Respons* 1/2020). Där och då var vi lyckligt
ovetande om vad som väntade oss och alla andra.
Coronaviruset fanns förvisso på kartan, men
någon tanke på att världen skulle vändas upp och
ned hade vi inte. I stället gjorde vi allt det där som
forskare förr i världen brukade göra: diskuterade,
smidde planer, skvallrade, gick ut och åt. Innan vi
reste hemåt plockade vi fram våra kalendrar och
skrev in nya datum för nästkommande träffar.

Men saker och ting blev som bekant annorlunda.
I stället för workshoppar och arkivresor blev det
Zoom, Zoom, Zoom. Detta har förstås inte varit
optimalt, men på ett personligt plan är jag knap-
past i en position att klaga. Jag hade inte speciellt
mycket undervisning 2020 och de återkommande
korsdragen i kalendern gav mig mer tid till att läsa
och skriva. Dessutom fick vi tillökning under som-
maren, vilket i sig snävade in ramarna ordentligt.
Zoom under kontorstid har varit lättare att passa
in i familjelivet än resor och konferenser.

Samtidigt längtar jag förstås – som alla andra
– efter att få träffa människor igen. Forskning
för mig är en social och kollektiv verksamhet och
under pandemivågorna har jag stundtals haft
motivationsproblem. Det jag ägnar mina dagar
åt känns helt enkelt inte lika meningsfullt om jag
inte får dela det med andra. Vad spelar det för roll
vad som händer i det förgångna om man inte kan
samtala om det efteråt?

Erfarenheterna från 2020 har för mig inskräp-
t vikten av akademiska gemenskaper, särskilt
läsargemenskaper, det vill säga små grupper av
människor vilkas läsning delvis överlappar och
som kontinuerligt träffas för att diskutera nya
texter. Därigenom skapas över tid en kollektiv
kunskapsbank som gör att samtalen kan nå en
högre nivå än om allt börjar från noll varenda
gång. För mig har den kunskaphistoriska miljön
i Lund de senaste åren fungerat på detta sätt och
forskningsprogrammet "Nyliberalism i Norden"
har börjat anta en liknande form.

För en god sak som 2020 trots allt förde med
sig var att en hel del teknik domesticerades. Och
även om jag vissa veckor varit dödligt trött på
Zoom så finns det också saker jag gillar. Särskilt
tycker jag om att träffas i mindre grupper med
människor jag känner för att diskutera artiklar,
böcker och forskningsuppslag. Så har också re-
gelbundet skett inom RJ-programmet. Vår läsar-

gemenskap har utvecklats organiskt under året
och kanske faktiskt i snabbare takt än den hade
gjort om allt varit som vanligt. Detta hoppas jag vi
kommer hålla fast vid under åren som kommer.

För hur trevligt det än är att åka tåg uppåt lan-
det så är det förstås betydligt smidigare att ses
en timme på Zoom. Det förstnämnda är såklart
värt det om man kan göra saker runtomkring,
som arkivarbete och socialt umgänge. Men för
att tanke- och forskningsprocesser ska röra

”Det jag ägnar mina dagar
åt känns helt enkelt inte lika
meningsfullt om jag inte får
dela det med andra. Vad spelar
det för roll vad som händer i det
förgångna om man inte kan
samtala om det efteråt?”

sig framåt räcker det ibland gott med mindre
vitamininjektioner, som att läsa och diskutera
en ny text tillsammans eller ge feedback på en
artikelskiss.

Vad 2021 nu bär på vet vi inte. I vanlig ordning
är det nog bäst att ha låga förväntningar och en
god plan B i bakfickan. Men vikten av att kunna se
fram emot roliga saker ska inte underskattas. Kan
de inte ske live så får det bli till att experimentera
vidare digitalt. Själv har jag, delvis på grund av
pandemin, valt att fortsätta driva min blogg "Ett
år av akademiskt skrivande" (som getts ut som
bok och recenserats i *Respons* 5/2020). Genom
att publicera ett inlägg i veckan om forskartill-
varon och dess villkor samt diskutera detta på
sociala medier, har den sociala distanseringen för
mig inte inneburit någon intellektuell isolering.

Och vem vet, kanske kommer vi en dag se till-
baka på 2020–2021 som en tid då grunden lades
för en ny digital, akademisk kultur som, i symbios
med den traditionella fysiska, visar sig svara
bättre mot forskarlivets faktiska behov. ■

► **David Larsson Heidenblad är docent i
historia, biträdande föreståndare för Centrum
för kunskaphistoria (LUCK) vid Lunds univer-
sitet och driver bloggen "Ett år av akademiskt
skrivande".**

Reportage

Populärmusik som vapen i kriget mot den liberala eliten i Polen

Daniel Zysk

Musikgenren disco polo växte fram på den polska landsbygden i början av 90-talet och betraktades länge av eliten som en symbol för kitsch och bakåtsträvande. När Lag och rättvisa åter tog makten i landet 2015 såg partiets strateger den politiska potentialen i denna "gatans musik", som den tidigare kallades. Daniel Zysk har talat med polska forskare som undersökt hur disco polo och dess utövare i dag används som ett politiskt maktmedel i landet.

En inte särskilt ambitiös dansmusik används av det polska högerpopulistiska regeringspartiet Lag och rättvisa för att föra krig mot den liberala eliten och framför allt för att vinna röster på landsbygden. På grund av makthavarnas politiska agenda har kitschiga låtar, som tidigare spelats ute vid torgstånd, gjort entré i public service tv-kanaler, biografier och filharmonier. Vanligt folk ska känna sig sedda och uppskattade, medan de intellektuella ska tryckas ner.

"Det var dina ögon, smaragdgröna ögon som gjorde mig galen. Stjärnorna tycks ha gett dem all sin lyskraft. Och jag i min tur gav dig mitt kärlekstörstande hjärta. Att bli förälskad på det här sättet, det blir man bara en gång." Så lyder refrängen till en av de mest kända låtarna av den populära disco polo-stjärnan Zenon Martyniuk, scenpseudonym Zenek. Liknande banala fraser återfinns i tusentals andra sånger som har förgyllt livet på den polska landsbygden sedan 1980-talet.

"Teman för disco polo-låtar

är främst kärlek och frihet, men på 90-talet, efter kommunismens fall, kom en del texter som beskrev den dystra verkligheten: fattigdom och arbetslöshet",

”De första musikvideorna speglade längtan efter västerländsk livsstil.”

säger Monika Borys, popkulturforskare som jag intervjuar om hennes bok *Disco polo och 90-talet (Polski baje – Disco polo i lata 90, 2019)*. Genren härstammar från synthesizermusik, italienska italo disco och eurodisco (till exempel Abba).

"Disco polo föddes på landsbygden i Podlasien, en region i nordöstra Polen. Den har tagit upp influenser från både rysk

och belarusisk musik, men även bröllopsmusik och kåklåtar (fängelsevisor som sjungs av de intagna).

I början var det främst amatörkopior av västerländska discohits, som man hittade på egna texter till, eftersom man inte kunde tillräckligt med engelska för att översätta dem. De första musikvideorna speglade längtan efter västerländsk livsstil. Det blev moderiktigt att spela in klipp i Egypten, som då var synonymt med lyx. Ofta spelades flera låtar in på en gång och på samma ställe", säger Borys.

Disco polo som genre dök upp i början av 90-talet, tidigare gick den under namnet "gatans musik".

"Den spelades ju huvudsakligen just ute på gator och torghandel. Dessa band ville gärna spela för publik, men de hade inga chanser att uppträda på radio eller tv och inte heller skulle de delta i festivaler", berättar Olga Drenda för mig. Hon är kulturvetare och författare till boken *Den polska spökologin – Saker och människor i tider*

av transformation (*Duchologia polska – Rzeczy i ludzie w latach transformacji, 2016*). I Folkrepubliken Polen var lyssnarnas musiksmak med några få undantag strikt kontrollerad av beslutsfattarna. Censuren gjorde att ett album bara kunde släppas av ett statligt skivbolag.

"Det handlade egentligen inte så mycket om innehåll och att det skulle vara 'farligt för socialismen', utan mer om en top-down-politik som ville hålla i hela kultursfären. Sedan fanns det också ett visst snobberi. I Opole (en stad där en av Polens två största musikfestivaler har hållits sedan 1963) uppträdde både jazzmusiker och skådespelare. Det var nog ett försök att forma en musiksmak som var litet mer exklusiv", säger Drenda.

Det är inte så konstigt att en av de största disco polo-hitsen i början av 90-talet blev en sång av bandet Boys "Länge leve frihet och oberoende". Låten tolkades som ett uttryck för glädje över den politiska och ekonomiska friheten efter åren med kommunism. Mellan 1989 och 1994 fanns det ingen upphovsrättslag

i Polen, så vem som helst kunde kopiera och sälja inspelningar utan rättsliga påföljder. Detta avskräckte västerländska skivbolag och deras stjärnor. Disco polo-kassetter såldes däremot i hundratusentals exemplar

vid små stånd i trottoarhorn. Säljarna blev rika på bandens bekostnad. Å andra sidan var piratkopior ett sätt att komma åt kultur för en billig peng.

På 90-talet, när disco polo blomstrade, betraktades den av eliten som en symbol för kitsch och bakåtsträvande. För storstadsborna var det pinsamt att erkänna att man lyssnade på disco polo, det trendiga var att ta avstånd från den. Det sades att "ingen lyssnar på disco polo, men alla känner till låtarna". Detta bekräftas av opinionsundersökningar från denna period: endast fem procent av de tillfrågade sade att de lyssnade på disco polo. För trettio procent var det dock deras andralag när det gäller musik, vilket ändå visar på dess popularitet.

Trots att statlig censur hade avskaffats nådde inte disco polo ut till mainstream. Den spelades varken på statliga Polska Radion eller hos de alltmer populära privata radiostationerna.

"Den här musiken, som gränsar till disco, var ju helt oacceptabel för de rockorienterade kritikerna", menar Olga Drenda. Monika Borys tillägger att det under 90-talet i Polen fortfarande fanns en mer intellektuell kulturmodell, i vilken det inte fanns utrymme för enkla, grova texter med sexuella referenser. En av bandet Bayer Fulls största

hits talar däremot om "prickiga trosor", "en bh vit som snö" och "en pytteliten knapp".

Om eliten tog sig an disco polo var det mest på skoj. År 1992 presenterades genren för första gången i den berömda kongresshallen i Kulturpalatset i Warszawa, tidigare en scen för kommunistpartiets kongresser, men även för en konsert med The Rolling Stones 1967. Första galan med gatans musik och populärmusik ägde rum till fullsatt publik.

"Enligt arrangörerna skulle festivalen ha en underhållande form, men både banden, som annars endast uppträdde vid lokala evenemang på landsbygden, och publiken tog det hela på största allvar", berättar Olga Drenda.

I takt med kapitalismens utveckling flyttade disco polo från gator och torgstånd till diskotek på landsbygden som ägdes av skivbolag profilerade mot bara denna genre. Den privata tv-stationen Polsat startade ett underhållningsprogram med namnet Disco Relax, där det varje söndag visades musikklipp. Det såg dock ut som ett program på ett främmande språk, riktigt till någon nationell minoritet. På andra håll hade disco polo-band fortfarande ingen chans att uppträda.

I början av 2000-talet kom nya band och nya konstnärliga uttryck och sätt att kommentera verkligheten, bland annat hiphop. Disco polo blev bara en av flera massprodukter och förlorade sin tidigare äkthet. Polen anslöt sig till EU, levnadsstandarderna förbättrades, men de ekonomiska och sociala klyftorna mellan stadsbor och landsbygden växte. Disco polo fick nytt liv efter 2010 på grund av utvecklingen av sociala medier. Inspelningar av konserter och musikvideor gick att hitta på YouTube.

År 2015 tog Lag och rättvisa åter makten i Polen. Partiets strateger såg den politiska potentialen i disco polo. När Jacek Kurski, en ökad före detta EU-parlamentariker och journalist, utnämndes till vd för public service-kanaler TVP, annonserade han "slutet på hyckleriet kring disco polo" och lovade genren

en permanent plats i offentlig tv. Under en nyårsaftonskonsert som sågs av fem miljoner polackar sjöng Zenek sången "Det var dina ögon, smaragdgröna ögon" tillsammans med Maryla Rodowicz, polska popmusikens drottning, verksam i snart sex decennier.

Sedan dess har Zenek och andra disco polo-stjärnor blivit regelbundna gäster hos TVP. De offentliga tv-kanalerna står som producent bakom flera disco polokonserter som sedan kan sändas i all oändlighet. TVP firade till och med Zeneks 30-årsjubileum som artist i den med EU-medel byggda Podlasie Opera och Filharmoni i staden Białystok, vilket väckte mycket uppmärksamhet (och viss bestörtning). År 2020 gick den offentliga tv:n ett steg längre och finansierade produktionen av långfilmen *Zenek*, en berättelse om disco polo-kungen som imiterar Hollywoodproduktioner. Filmens framgång begränsades emellertid av coronapandemins utbrott. Ändå sågs den av över en halv miljon biobesökare och är också populär på polska Netflix.

Zenek själv kommenterar aldrig politik, men hans övriga uttalanden och biografi passar den nationalistiska regeringen väl. "Få personer i dag tilltalar polackar som Zenon Martyniuk och få personer splittar dem så mycket. Medan halva landet nynnar 'Det var dina ögon, smaragdgröna ögon', får den andra hälften kramp av att se disco

polo-kungens leende och hans något knubbiga ansikte", skriver journalisten Emilia Dtużewska i den liberala morgontidningen *Gazeta Wyborcza*. Enligt henne ter sig Zenek som en snäll och ganska färglös figur som inte riktigt matchar sin stjärnstatus. I intervjuer upprepar han ofta samma klichéer om att han "gillar de polska bergen och även att åka till vår fina Östersjökust".

Det starkt politiskt styrda TVP kritiserar av den liberala eliten för påträngande marknadsföring av disco polo. En känd journalist, som förlorade sitt jobb på TVP efter Lag och rättvisas valseger, skriver på Twitter: "Sovjeterna och nazisterna mördade lejonparten av den polska intelligentsian. Det fortsatte under den kommunistiska regimen. Verket slutfördes av kamrat Kurski." En erkänd och hyllad skådespelerska och teaterproducent säger: "Det känns som att någon bajsar på mig". Dessa åsikter används i sin tur av TVP som presenterar det som ett angrepp på publiken. "Vår repertoar ogillas av en grupp pseudoeliter", förklarar journalisten i den offentliga tv-rutan. I bakgrunden visas bilder av folkmassorna som har kul på en disco polo-konsert.

Kritiken av disco polo gynnar makthavarna. "Jacek Kurski och TVP spelar på mindervärdes-känslor som uppstod på 90-talet, när eliten underkände disco polo som något pinsamt och föraktligt. I dag utnyttjar TVP detta komplex retoriskt. De hävdar att man i decennier nedvärderade

► Zenek uppträder på en musikfestival i Ostróda, 2018.

inte bara en musikgenre utan även folket – dess politiska val, livsstil och fritidsintressen”, tror Monika Borys, som skriver en doktorsavhandling om *Den polska landsbygdens (o)synlighet* vid Warszawa universitetets institut för polsk kultur. Enligt henne likställs i Lag och rättvisas retorik folk med nation och då blir disco polo något slags nationell musik, ett sätt på vilket ingen annan i Polen tidigare betraktat genren. Liknande exempel finns till exempel i Serbien, där det efter Jugoslaviens kollaps utvecklades en besläktad musikgenre, turbofolk, starkt förknippad med den nationella identiteten.

Å andra sidan anser Olga Drenda att disco polos marknadsföring hos public service görs helt utan respekt för mottagarna som behandlas som obildade idioter som inte klarar av att lyssna på en mer ambitiös musik. ”Det stämmer inte. Ingen har en så nischad smak. Den moderna lyssnaren växlar mellan disco polo och rock eller andra genrer. Publiken är smartare än politiker kanske tror men för dem räcker det gott med en imaginär konflikt”, konstaterar Drenda.

Disco polo-debatten bär en tydlig prägel av den sociala revolution som ägde rum i Polen under åren 1939–56 till följd av den nazistiska ockupationen, Förintelsen och den senare kommunistiska nationaliseringen. I boken *Drömrevolutionen. – En övning i historisk logik* (Przeźniona rewolucja – Ćwiczenie z logiki historycznej) konstaterar kulturfilosofen Andrzej Leder att eftersom denna kulturella förändring infördes utifrån och skedde mycket snabbt är den polska medelklassen i dag i stort sett omedveten om sin sociala resa. Av denna anledning, menar Leder, har den nya borgarklassen, som främst består av tidigare landsbygdsbefolkning, bibehållit sin gamla jordbruksmentalitet. Disco polo-kritiker tillhör herrskapet, medan lyssnarna betraktas som bönder.

Den liberala eliten som avvisar disco polo nonchalerar både källan till fenomenet och lyssnarnas sociala situation. En träffande sammanfattning gjordes av

Marcin Dzierzanowski, journalist och före detta chefredaktör för tidskriften *Wprost*, som skriver på sin Facebook: ”Kära stadsbor! Var inte trötta på disco polo nu, eftersom ni sket i det. Först när disco polo blev ett politiskt verktyg i händerna på ideologiska motståndare började ni bekämpa den. Tror ni på riktigt att det är Jacek Kurskis fel att landsbygden i dag lyssnar på disco polo? Är det Lag och rättvisa som kulturellt utfrysar flera miljoner polacker?”. Han berättar för mig att när han var barn i Folkrepubliken Polen fick hans lilla hemort på 10 000 invånare i Podlasien varje månad besök av filharmoniker. Efter 1989 slutade musikerna komma, samtidigt som det försvann flera bussförbindelser till den närmsta storstaden där det fanns teater och bio.

Kanske hade inte disco polo haft sådan framgång i Polen om musikundervisningen höll bättre kvalitet? ”Musikaliteten i Polen lämnar mycket att önska”, tycker musikern Violetta Łabanov-Jastrzab från stiftelsen Musiken är för alla. ”Den senaste skolreformen försummade återigen musikundervisningen. Det finns i princip ingen musik i programmet för grundskolans årskurs 1–3. I årskurs 4–7 finns det bara en lektionstimme i veckan. Dessutom är ungefär hälften av alla musklärare teoretiker utan någon praktisk musikalisk kompetens. De som tar examen vid musikhögskolor vill helst inte undervisa”, menar Łabanov. Enligt henne är musiksmak en produkt av både miljön och familjen. ”Det finns självklart även fritidsaktiviteter inom musik, men de flesta kommuner har tyvärr inte råd med det. Vissa föräldrar bekostar privatlektioner.”

Hösten 2020 började de första gymnasieeleverna på en ny linje med inriktning disco polo, den första av det slaget i landet, i staden Michałowo i Podlasien. Bland lärarna finns sångaren i bandet Boys. Stadsledningens planer för de kommande åren omfattar även ett disco polo-museum och en konserthall. ■

► **Daniel Zysk är polsk journalist bosatt i Stockholm.**

Analys

Den svåra språkfrågan i Algeriet

— Bitte Hammargren —

På grund av landets inhemska dynamik och ställning i regionen har Algeriet allt att vinna på att utveckla sin flerspråkighet. **En sådan skulle underlättas av en reformering av modern standardarabiska samt en upphöjning av de stora dialekternas status.**

► Demonstranter i Alger med den berbiska flaggan, 2019.

När Algeriet vann sin självständighet 1962 var läskunnigheten i standardarabiska extremt låg som en följd av 132 års franskt kolonialvälde. Landets nya makthavare beslutade att genomföra en arabiseringspolitik som syftade till att skapa en gemensam nationell identitet. Denna arabisering mötte flera utmaningar: skillnaden mellan algerisk dialekt och standardarabiska, internt motstånd från landets berbiska minoritet samt bristen på kompetenta lärare

sedan cirka en miljon européer lämnat landet 1962. Rekryteringen av arabiska lärare från utlandet, inte minst Egypten, fick inrikespolitiska konsekvenser. I dag, snart 60 år efter självständigheten, är arabiseringen långt ifrån fullbordad, eftersom franskan är svår att ersätta i flera sammanhang, medan berberna kräver statliga medel för att stärka sitt språk. Genom Algeriets inhemska dynamik samt ställning i regionen behöver landet utveckla sin flerspråkighet. En sådan skulle underlättas

av en regional reformering av modern standardarabiska samt en upphöjning av de stora dialekternas status.

Den franska kolonialepoken i Algeriet, inledd 1830, varade längre och hade mer djupgående konsekvenser än vad som var fallen med de franska kolonialstyrena i Tunisien och Marocko. Tunisien var ett franskt protektorat 1881–1956 och Marocko 1912–1956, medan Algeriet år 1848 utropades som del av Frankrike, Algérie française. En omfattande inflyttning av europeiska kolonisatörer från främst Frankrike, men även Italien och Malta, initierades.

Den franska kolonialmakten slog sönder sociala strukturer, vilket fick förödande konsekvenser för språket och utbildningsväsendet. Assimileringspolitiken ledde till att undervisning på arabiska upphörde. När franska blev enda undervisningsspråk, sjönk algeriernas läskunnighet drastiskt. Före den franska invasionen var 40–50 procent läskunniga. När fransmännen lämnade Algeriet 1962 var läskunnigheten bland algerierna nere på katastrofala tio procent.

Viss muntlig förståelse av klassisk arabiska respektive standardarabiska upprätthölls genom Koranrecitationer och islamiska rättslärdar, vilka även analfabeter lyssnade till. Islams band till det arabiska språket är oupplösliga, eftersom troende muslimer anser att profeten Muhammeds uppenbarelser åren 622–632 e.Kr. var Guds rena ord på klassisk arabiska. Under den algeriska motståndskampen mot kolonialväldet blev islam en del av kampen, något som i viss mån förenade berber och araber före befrielsen.

Efter nära åtta års krig tvingade självständighetsrörelsen Front de libération nationale, FLN, den franska kolonialmakten att ge upp. FLN etablerade en enpartistat och gjorde arabiseringen till ett centralt inslag i skapandet av en ny nationell identitet. Detta var under panarabismens storhetstid, när Gamal Abdel Nassers Egypten tjänade som inspirationskälla. FLN-ledarna ville fasa ut franskan, som associerades med kolonialmaktens

förtryck. Även algeriska islamister, i andra sammanhang motståndare till FLN, sympatiserade med arabiseringen eftersom de, liksom andra företrädare för politisk islam, ser arabiskan som ett heligt språk.

Men ambitionerna var svåra att genomföra. Först år 1991 antog Algeriet en lag om arabisering av offentlig förvaltning, men den vann laga kraft först mot inbör-

” Trots att arabiska på många håll är satt under press från anglo-amerikansk dominans, har arabiskan en särställning som sammanhållande kitt, historiskt och geografiskt, för hela arabvärlden. ”

deskrigets slut, år 1998. Ironiskt nog har denna lag undergrävs av algeriska toppolitiker. Den förre presidenten Abdelaziz Bouteflika talade ibland franska i offentliga sammanhang, vilket inte undgick algerierna. År 1999 medgav han att Algeriet är mångkulturellt. Än i dag bedrivs en stor del av den högre undervisningen på franska, samtidigt som några tongivande politiker argumenterat för att låta engelska, i stället för arabiska, ersätta franska i akademiska sammanhang.

Direkt efter självständigheten kastades dissidenter som pläderat för pluralism i fängelse eller tvingades i exil. En av dem var socialistledaren Hocine Aït Ahmed, en FLN:s nio legendariska grundare. Till skillnad från de övriga nio var Aït Ahmed berb (amazigh) från Kabylie. Därmed representerade han en betydande minoritet. Efter självständigheten kom motsättningarna mellan berber och araber upp till ytan. De är påtagliga än i dag, vilket visat sig under den senaste tidens proteströrelse

för en demokratisering, där flera berbiska aktivister inom al-Hirak (”rörelsen”) har dömts för att de burit den berbiska flaggan.

Algeriets ansträngningar att återuppliva standardarabiskan var till en början mest symbolpolitisk. När den förste presidenten Ahmen Ben Bella vid ett framträdande i Tunis 1962 hamrade in att ”vi är araber, araber, araber”, ska en rådgivare ha fällt en syrlig kommentar – på franska – om att uttalandet nog kunde bli giltigt i framtiden, om bara Ben Bella upprepade det tillräckligt många gånger. Arabnationalisterna, medvetna om hur deras region drabbats av förfall under århundraden av kolonialism, valde att blicka bakåt mot arabernas storhetstid för att finna vägledning.

Den arabisering som FLN sökte genomdriva har fortgått i över ett halvsekel och har väckt starkt motstånd hos berbiska aktivister. Standardarabiskan, som införts stegvis i skolor och administration, skiljer sig helt från den arabiska, *darija*, som talas i Algeriet. Det är värt att notera att talspråket ofta skiftar starkt från en provins till en annan. Dialekterna är i varierande grad uppblandade med berbiska och franska uttryck och i viss mån spanska. Algeriska dialekter avviker inte bara från modern standardarabiska utan även från de arabiska dialekter som talas i Mashriq, den arabiska östern. Edward Said, en palestinsk intellektuell som växte upp i Kairo och Jerusalem, förklarade frankt i *Al-Ahram Weekly* (12–18/2 2004) att han omöjligt kunde förstå algerisk dialekt:

If I were to try to understand an Algerian, I would get nowhere, so different and varied are the colloquials once one gets away from the shores of the Eastern Mediterranean. The same would be true with an Iraqi, Moroccan, or a deep Gulf dialect. Which is why all Arabic news broadcasts, discussion programmes and documentaries – also meetings, seminars, mosque sermons and nationalist rallies, as well as daily encounters, between

people with different spoken languages – are conducted in a modified, modernized classical language or an approximation of it that can be understood across the Arab world from the Gulf to Morocco.

Genom framväxten av arabiska satellitkanaler från 1990-talet och framåt vände sig algerier vid att höra modern standardarabiska (MSA), som är lingua franca i de flesta officiella sammanhang i arabvärlden. MSA är även etablerade mediers språk, medan däremot tv-serier, karikatyrer, bloggar och populärmusik ofta framförs på dialekt. Min erfarenhet av journalistisk bevakning av den arabiska våren 2011 – däribland i Tunisien, Egypten och Libyen – gav vid handen att unga demokratiaktivister, särskilt tunisier och egyptier, gärna chattade på dialekt. Många föredrog att skriva latinska bokstäver med inslag av siffror, vilka ersatte arabiska bokstäver som inte förekommer på engelska eller franska. Bruket av latinskt alfabet för arabisk dialekt är dock ifrågasatt av vältaliga opinionsbildare.

Trots att arabiska på många håll är satt under press från angloamerikansk dominans, har arabiskan en särställning som sammanhållande kitt, historiskt och geografiskt, för hela arabvärlden. Den klassiska arabiskan har sedan 600-talet överlevt Bysans, perser, korsfarare, mongolernas invasion av Bagdad år 1258 – slutet för arabernas guldålder – samt århundraden av turkisk-osmanskt kontroll, inklusive i Algeriet (även om osmanernas styresman i Alger, *deyen*, tillskansade sig betydande autonomi).

Ur standardarabiskan hämtade också arabnationalismen sin inspiration när den började växa fram på 1800-talet för att sedan spela en viktig politisk roll under 1900-talet. Arabnationalister drev uppfattningen att arabisktalande folk utgjorde en gemensam ”nation” som skulle vara oberoende och enad. Historikern Albert Hourani beskriver hur synen på språket flätades samman med politiken:

More conscious of their language than any people in the world, seeing it not only as the greatest of their arts but also as their common good, most Arabs, if asked to define what they mean by 'the Arab nation', would begin by saying that it included all those who spoke the Arabic language. (Citerad i A. Alasher, *Language as Culture*, 2011, s. 296.)

Arabiseringen i Algeriet påtvungades uppifrån på ett sätt som saknar motstycke i andra arabländer, betonar historikern James McDougall. Arabismen syftade enligt honom till att förtrycka berbernas inhemska kultur och språk. Det medförde att Algeriets karaktär som Medelhavsland och kosmopolitisk miljö med många fransktalande urholkades.

Genom att både läroböcker och lärare saknades i Algeriet efter självständigheten blev arabiseringen ingen promenadsger. Inflyttningen av lärare från Egypten stärkte emellertid FIS, en gren av Muslimska brödraskapet, som vann första omgången i parlamentsvalet 1991. Sedan militären förbjöd den andra valomgången utbröt ett blodigt inbördeskrig. Några forskare går så långt som att hävda att Algeriets auktoritära utbildningspolitik, vilken gjorde standardarabiskan till landets enda officiella undervisningsspråk, var huvudanledningen till att "fanatism, inbördeskrig, arbetslöshet och ett misslyckat undervisningssystem" växte fram (M. Benrabah, "Language in Education Planning in Algeria", *Language Policy* 6, s. 225–252).

Så vilken är lösningen på Algeriets språkliga dilemma? Erfarenheter visar att flerspråkigheten behöver utvecklas. Mina egna lärdomar från arabiska våren 2011 och Algeriets fredliga proteströrelse 2019 har stärkt mig i uppfattningen att tongivande arabiska dialekter över arabvärlden i stort bör få erkänd status vid sidan av modern standardarabiska, MSA. Samtidigt måste berbiska få

starkare ställning i enlighet med en författningsändring från 2016, som gör detta språk officiellt. För att Algeriet ska förbättra sin handel och relationer med grannländerna i Maghreb, vilket landet behöver, är standardarabiskan en viktig faktor. Franskan underlättar i sin tur förbindelserna med Sahel och Europas Medelhavslander. Här kan också erinras om hur algeriska intellektuella sökt avdramatisera synen på franskan genom att beskriva den som "ett krigsbyte".

Att utveckla flerspråkighet kostar på. Men den är naturlig i många nationer. Arabnationalismens motto från det kalla kriget, "ett språk, en nation", har spelat ut sin roll i stort – med det kurdiska språket i Irak och Syrien eller berbiska i Algeriet och Marocko som exempel. Flerspråkighet har också klara fördelar. Förmågan till *diglossi*, att växla mellan arabisk dialekt och MSA, eller ytterligare språk som berbiska, franska och engelska, ger kontaktytor, nyansrikedom och en intellektuell spänst som språkliga monokulturer saknar.

I folkbildnings- och demokratiseringssyfte plåderas ofta för att modern standardarabiska ska reformeras, så att den komplicerade grammatiken anpassas till dialekternas förenklade varianter. Den inställningen är lätt att sympatisera med. Koranens språk kan inte reformeras, men det bör inte hindra att MSA i viss mån anpassas sig "neråt"

till talspråken, vilket även arabiska modernister förordat. Av politiska skäl är det svårt för arabiska akademier att ta lärdom från hebreiskan, men det är intressant att se hur framgångsrik 1900-talets reformering

visar sig när araber från olika länder möts. Denna språkliga flexibilitet kallas ibland för "vit arabiska" och används även av moderna arabiska dramatiker. Ett exempel på "vit arabiska" ges på YouTube där en icke-arabisk

” Samtidigt har arabiska dialekter en förmåga att anpassa sig 'uppåt', mot standardarabiskans högspråk, vilket ofta visar sig när araber från olika länder möts. Denna språkliga flexibilitet kallas ibland för 'vit arabiska' och används även av moderna arabiska dramatiker. ”

av hebreiskan blev och i vilken grad den mer lättlärd, moderna hebreiskan skiljer sig från gammalhebreiska, som används i liturgin.

Islam behöver inte vara ett hinder för språklig pluralism, det har historien visat. En reformering av MSA skulle inte bara stärka dess ställning som lingua franca i arabvärlden utan också förhindra att eliterna i vardags-sammanhang talar franska (som i Algeriet) eller engelska (med Jordanien och Förenade Arabemiraten som avskräckande exempel).

Samtidigt har arabiska dialekter en förmåga att anpassa sig "uppåt", mot standardarabiskans högspråk, vilket ofta

professor, Alexander Argüelles, resonerar med en algerisk och en syrisk kvinna om förhållandet mellan standardarabiska, dialekt och "vit arabiska". Kvinnornas "vita arabiska" kan jämföras med hur danskar i Sverige ofta försöker tala en sorts "skandinaviska" för att göra sig bättre förstådda, eller vice versa när svenskar besöker Danmark.

Sammantaget vore det önskvärdt att arabiska språkvårdare ägnade kraft både åt att reformera standardarabiskan och att ge stora dialekter erkänd status med grammatik och lexikon. Givetvis finns på lång sikt en risk – eller möjlighet, beroende på hur man ser på saken – att dialekterna utvecklas till egna språk. Här kan man jämföra med det klassiska latinets förhållande till de gamla romanska folkspråken, vulgärlatin. Ur vulgärlatinet utvecklades på sin tid fornfranska, fornspanska, provencalska, katalanska etcetera, vilka sedermera kom att bli distinkta språk.

Ensidig satsning på standardarabiskan kan inte bromsa engelskans, och i viss mån franskans, inbrytningar i arabvärlden. Det krävs sannolikt att både MSA reformeras och att dialekternas status höjs för att klara det. ■

► Algeriets första president efter självständigheten Ahmed Ben Bella.

► Bitte Hammargren är fri skribent och associerad seniormedarbetare vid Utrikespolitiska institutet.

Debatt

Förföljelse av forskare vid Linköpings universitet

Den kontroversiella studien *Går det att lita på Brå?*, publicerad i en rapportserie vid Linköpings universitet 2019, uppmärksammades stort i media och resulterade i omfattande polemik. I kölvattnet av publiceringen inledde universitetets ledning vad som framstår som en regelrätt förföljelse av rapportens författare, särskilt forskaren och polisen Stefan Holgersson, menar professor emeritus Johannes Knutsson.

Debatt

ETT BIDRAG i *Respons* (5/2020) dryftar professor Sten Widmalm universitetsledningars tendens att inte stå upp för akademiker som framfört tankar eller forskningsresultat som kan uppfattas som kontroversiella – ett problem som ökat eftersom forskningen blivit alltmer politiserad. Nedan ges ett konkret exempel på hur ledningen för ett universitet bedrivit vad som framstår som en regelrätt förföljelse av författarna till en kontroversiell studie. Bemötande av detta slag kan signalera till andra forskare att undvika forskningstema som kan vara känsliga eller studier som kan ge upphov till omstridda resultat. För sin samhällsrelevans behöver akademien kreativa och orädda forskare som vågar ge sig i kast även med ämnen som kan resultera i strid och som, där så behövs, vågar använda sig av okonventionella metoder. Ett universitet skall vara en bastion där forskare fritt kan genomföra sina vetenskapliga undersökningar, inkluderat att granska makten, och känna att de har stöd från sina ledningar.

Upphovet till ledningens härjande mot rapportförfattarna, och alldeles särskilt av forskaren och polisen Stefan Holgersson, är en studie publicerad i en rapportserie vid Linköpings universitet (LiU), nämligen den kritiska granskningen av Brottsförebyggande rådet med titeln *Går det att lita på Brå? En studie om bias i myndighetsforskning*. Utgångspunkten är att närheten till den politiska makten kan skapa jordmån för

olika slags anpassningar. Rapporten uppmärksammades stort i media när den offentliggjordes i slutet av 2019 och resulterade i omfattande polemik, i vilken fokus snarare var på forskarna än på Brå.

Innan jag går in på det huvudsakliga temat vill jag kort berätta om mitt samarbete med Stefan Holgersson och om personliga erfarenheter från Brottsförebyggande rådet. Jag träffade Stefan Holgersson redan när han var student vid Polishögskolan, var opponent på hans avhandling *Yrke Polis* och inledde därefter ett samarbete med honom. Holgersson har fortlöpande hållit mig underrättad om LiU:s agerande efter publiceringen av *Går det att lita på Brå*.

Resultatet från granskningen av Brå stämmer med mina egna erfarenheter som anställd vid myndigheten. En ökande olust motiverade mig att efter tio år säga upp mig, eftersom jag ansåg att ledningen och vissa av cheferna var för undfallande eller inställsamma mot justitiedepartementet och önskemål därifrån. Senare återkom jag en period till Brå när jag blivit förordnad som sekreterare i ett uppdrag. Från min tid känner jag till försök att hålla resultat borta från offentligheten, anpassningar av resultat, opublicerade rapporter med kontroversiella resultat och en studie med fabricerade data. Den senare – med anonym författare – är för övrigt fortfarande nedladdningsbar på Brås hemsida.

Inom utvärderingsforskningen är det välkänt att beroendeförhållande mellan uppdragsgivare och utvärderare kan leda till snedvridningar eller undanhållande av icke önskvärda resultat. Förhållandet är bland annat påvisat i en tradition med kvantitativa studier. Ett nyttillskott i studien av Brå är bruket av kvalitativa data; huvudsakligen intervjuer med medarbetare och före detta medarbetare vid Brå. Det är självklart att sådana intervjuer

måste göras med garantier om anonymitetsskydd – särskilt utsatta är naturligtvis de för närvarande anställda. Proceduren vid intervjuerna är tydligt redovisad i rapporten. Stefan Holgersson visste att offentlighetsprincipen innebär att det inte går att garantera anonymitet till intervjupersonerna när universitetet är huvudman – data är allmänna handlingar – utan genomförde därför som huvudman undersökningen externt. Det är just omkring dessa data som LiU:s agerande fokuserar.

FÖRLOPPET BÖRJAR MED att en person begär ut kopior på intervjumaterialet. Holgersson och hans medarbetare var vid denna tidpunkt utmattade av all uppmärksamhet. Holgersson hade dessutom en familjesituation med sjukt barn. Därutöver väntade jul- och nyårshelg med ledighet. Detta hindrade dock inte registrator, en universitetsjurist och särskilt chefsjuristen att i en kaskad av mail omedelbart kräva att få materialet och dess status redogjord

”För sin samhällsrelevans behöver akademien kreativa och orädda forskare som vågar ge sig i kast även med ämnen som kan resultera i strid och som, där så behövs, vågar använda sig av okonventionella metoder.”

för. Holgersson förklarade omgående att det inte fanns några allmänna handlingar vid LiU, men hade svårt att få genomslag. Personen som begärt ut handlingarna blev först underrättad att: ”Linköpings universitet arbetar med att sammanställa det material som du har begärt ut.” Som framgått är uppgiften från LiU osann. Senare fick personen det korrekta beskedet att materialet inte utgör allmänna handlingar, varpå han överklagade till Kammarrätten som i sin tur konstaterade att materialet inte utgör en allmän handling.

LiU:s process och behandling av forskarna föranledde tio professorer att redan i januari komma med kritiska synpunkter till ledningen: ”Vi har svårt [att] förstå både att LiU överhuvudtaget tycks se det här som ett allvarligt ärende och dessutom i ton, kravnivå och krav på omedelbar respons intar en repressiv ton.” Synpunkterna viftades dock bort.

Administrationen fortsatte dock med

olika krav med en ihållande fortsatt ansträngd situation för forskarna. En blev långvarigt sjukskriven. Holgersson behövde återhämta sig, men beviljades inte semester. Agerandet från ledningen karaktäriseras av utomstående betraktare som "administrativ misshandel". Hanteringen har dock inte förbigåtts med tystnad. Vid upprepade tillfällen har ledningens behandling blivit uppmärksammasad:

Universitetsläraren (7/5 2020), beskrev i en artikel med rubriken "Storm och meningsskiljaktigheter efter omstridda Brå-rapporten" bland annat hur forskarna upplevde LiU:s agerande mot dem. *Academic Rights Watch* (9/10 2020) riktade kritik mot LiU och menade att hanteringen av ärendet kring Brå-rapporten var oaktsam. I ett stort uppslag i *Östgöta Correspondenten* (24/11 2020) löd rubriken "Hård kritik mot LiU: 'Otroligt påfrestande'". I *Östgöta Correspondenten* (28/11 2020) framförde professor Mats Alvesson och undertecknad i ett debattinlägg stark kritik under rubriken "LiU sviker grunduppgiften att stödja fri forskning". I *Aftonbladet* (8/12 2020) skrev Peter Kadhammar en kolumn under rubriken "Polisprofessorn mobbas ut från universitetet". Hanne Kjoller tog i en krönika i *Dagens Nyheter* (24/12 2020) med rubriken "Nog är det märkligt hur Brå-studien särbehandlas" bland annat upp knytningar till det socialdemokratiska partiet. I *Folkbladet* (31/12 2020) beskrivs under rubriken "Besvikna forskare ett år efter Brå-rapporten" hur forskarna upplever sin situation.

I ett bemötande till den kritiska artikeln i *Östgöta Correspondenten* (24/11) uppger universitetsdirektören: "Jag tycker att våra tjänstepersoner gjort sitt jobb – och gjort det bra." Jag skall nedan ge två mer utförliga exempel på LiU:s hantering så att läsarna själva kan bilda sig en uppfattning om kvaliteten. Exemplet bygger på den omfattande dokumentation som finns av

e-mail, ljudupptagningar med mera i rapporten *Blåklockor i Värmland – En beskrivning av forskares utsatta position* av Stefan Holgersson och Ossian Grahn.

TROTS ATT INSTITUTIONEN hade långt gångna planer på att ge forskningsassistenten Ossian Grahn, medförfattare till Brå-studien, ett förlängt förordnade, och utlysa en doktorandtjänst lämpad för honom för att under Stefan Holgerssons ledning utveckla en inriktning inom it, varslas Grahn plötsligt om att anställningen skall upphöra. Prefekten och avdelningschefen kunde inte ge någon rimlig förklaring till anställningens upphörande – allt detta är väldokumenterat i e-mailkorrespondens och ljudupptagning från möte. I *Folkbladet* (31/12 2020) uppger rektor osant: "Att tjänsten avslutades tre månader tidigare berodde på att forskningsledaren inte hade kommunicerat med institutionen om möjliga alternativ efter det att anställningen upphörde och att han dessutom meddelade att han inte skulle vara i tjänst under hösten 2020."

Efter ett rektorsmöte bestämde LiU:s Kommitté för hantering av avvikelser från god forskningssed den 16 mars 2020 att på eget initiativ inleda en utredning om avvikelser.

En sådan utredning skall enligt Europeiska kodexen för forskningens integritet (ALLEA) genomföras under konfidentialitet för att skydda dem som berörs av utredningarna. Slutar utredningen i ett friande beslut betonas vikten av konfidentialitet för att inte forskarnas rykten skall skadas.

Chefsjuristen bryter mot denna etiska förhållningsregel och meddelar på eget initiativ både till kammarrätten och till en journalist att en utredning pågår. Detta är naturligtvis illa i sig, men ledningen förvärrar sin situation genom att försvara övertrampet. I en inlägga till en advokatbyrå säger universitetsdirektören: "Den information som lämnats i samband med yttrande till Kammarrätten i Jönköping i mål 558-20 är en saklig och relevant upplysning för målet." På vilket sätt skulle upplysningen över huvud taget ha med frågan som kammarrätten har att fatta beslut i? Att en undersökning pågår som skulle kunna sluta med ett friande beslut, eller fällande för den delen, vad skulle det tillföra saken? LiU har ju till rätten meddelat att Holgersson som huvudman bedrivit forskningen utanför universitet.

Ett värre agerande står dekanus för som är ordförande i utredningsgruppen. I ett svar till en journalist hävdar han att uppgiften om den pågående utredningen finns i en allmän handling. Dessutom återoppar han meddelarfriheten. Till det kan sägas att för att leva upp till ALLEA-kodexen bor-

de väl handlingarna i väntan på utgången av utredningen vara ett arbetsmaterial som ju inte utgör en allmän handling? Än värre är försvaret av chefsjuristens "läckage". Enligt både JK och JO är meddelarfriheten inte en grund som tjänstemän som uttalar sig i tjänsten kan åberopa. Dekanus försvarar chefsjuristen i stället för att som forskare prioritera det etiska förhållningssättet att skydda forskarna. Denna prioritering borde oroa alla forskare vid LiU.

”Agerandet från ledningen karaktäriseras av utomstående betraktare som ’administrativ misshandel’.”

KÄNNETECKNANDE FÖR HELA förfarandet är att efter 10 månaders utredande har man för de berörda forskarna inte förklarat vad avvikelserna från forskningssed specifikt skulle bestå i, vilket omöjliggör bemötanden från dem.

För att återkomma till universitetsdirektören hävdar han således att osanningar, etiska övertramp, trakasserier, inkompetens, arrogans och bristande omtanke inryms under "bra" utförda arbetsuppgifter. Det finns givetvis en subjektivitet i att något karaktäriseras som "bra", men jag och universitetsdirektören måste ha helt olika uppfattningar om hur etoset bland offentliga tjänstemän skall yttra sig.

I en skrivelse till ledamöterna i LiU:s universitetsstyrelse har professorerna Mats Alvesson och Erik J. Olsson, ordförande i Academic Rights Watch, starkt kritiserat ledningens skandalartade agerande, krävt att Grahn återanställs och att saken oberoende granskas. Universitet har offentligt blivit vanärat. En möjlighet till återupprättelse är att rektor och universitetsdirektören inklusive universitetsstyrelsens ordförande ser till att en oberoende granskningskommitté tillsätts. Enligt ledningen finns ju inget att anmärka på så de har inget att förlora och allt att vinna på en sådan granskning. Jag miss-tänker dock att en sådan kommitté får vi inte se röken av.

► Johannes Knutsson är professor emeritus vid Politihøgskolen i Norge.

► Stefan Holgersson.

Debatt

Postmodernism, intersektionalitet och postkolonialism

Claudia Lindén ifrågasatte i sin recension av Johan Lundbergs *När postmodernismen kom till Sverige* det samband han tecknar mellan de idéer Horace Engdahl företrätt och senare intersektionella och postkoloniala strömningar. Här replikerar Lundberg med svar från Lindén.

Debatt

CLAUDIA LINDÉN ÄR i sin recension av min monografi *När postmodernismen kom till Sverige* (Respons 6/2020) väldigt upptagen av frågan om den bör ses som "en vetenskaplig undersökning eller en debattbok". Efter att ha konstaterat att boken "kretsar framför allt kring debatter i media", kommer hon fram till att den bör betraktas "som ett debattinlägg" snarare än "en vetenskaplig utredning". Frånsett att logiken haltar (vetenskapliga studier av debatter är ju inte alls ovanliga), är själva motsättningen i detta fall missvisande.

När *postmodernismen kom till Sverige* är medvetet skriven så att den driver en tes utifrån en specifik frågeställning: Hur kom det sig att en viss teoretisk tradition fick så stort genomslag inte bara i svensk humaniora utan i samhället i stort? Lindén gör å sin sida gällande att den svenska utvecklingen avspeglar det "teoretiska fält" som "redan fanns utomlands, i Frankrike, Tyskland, Italien, England och framför allt USA, långt innan det kom till Sverige". Denna "större teoretisk rörelse [...] som att präglade den intellektuella kulturen decennierna kring millennieskiftet". Lindén målar således själv upp en bild av en "teoretisk rörelse" som sträcker sig från 1960-talet till 2000-talet. Den föreställning om en kontinuitet i fråga om vissa tankefigurer som hon i recensionen kritiserar mig för att hysa, är i själva verket inom den teoretiska litteraturen en vedertagen ståndpunkt, som Lindén uppenbarligen instämmer i, i alla fall så länge som konti-

nuiteten i fråga presenteras som ett utfall av en oåterkallelig historisk process.

Dock går våra åsikter isär när det gäller frågan om det finns anledning att rikta ett kritiskt ljus mot de faktorer som gjort utvecklingen i Sverige unik. Lindén presenterar hypotesen att den som vill förstå hur det "teoretiska fält" som jag benämner som postmodernism har utvecklats inom svensk humaniora och statsförvaltning från 1980-talet till i dag borde fokusera på Sven-Olov Wallenstein, Åsa Beckman och Lars O. Ericsson i stället för på Horace Eng-

dahl. Jag menar att ett sådant perspektiv inte bara skulle ge en missvisande bild av skeendet utan att det också är typiskt för en viss uppfattning om "vetenskaplighet" som innebär att varje perifer detalj uppmärksammas på ett sätt som mest bara skymmer de stora linjer som i ett fall som detta är nödvändiga att blottlägga om man vill förstå varför kritiken mot den "teoretiska rörelse" som initierades av bland andra Derrida och Foucault plötsligt tystnade i Sverige.

När det gäller de stora linjerna kritiserar Lindén min bild av Jean-Claude Arnaults galleri/klubb Forum. För det första sägs dess publik ha bestått "framför allt av kulturälskande pensionärer". Detta förtigs

inte i min bok, men Lindéns pensionärsfokus innebär återigen att det viktiga missas: att alla litteraturvetenskapligt och skönlitterärt meriterade ledamöter (utom en) som valdes in i Svenska Akademiens under Forums glansdagar hade framträtt hos Arnault. För det andra menar Lindén att jag sammanblandar "litteratursyn och teoretiskt idégods". Det är en minst sagt märklig ståndpunkt. Korrelationen mellan estetiska teorier och uttryck har i själva verket varit central genom historien; tänk bara på romantiken eller på relationen mellan nykritiken och den eliotska moder-

”Vad jag vidare visar är hur den tankefigur som 1980-talets Engdahl hämtat från Derrida kom att bli central, om än i politiserad form, i 2000-talets postkoloniala och intersektionella teoribildningar.”

nismen! Lindéns ståndpunkt framstår här som lika besynnerlig som när hon påstår att jag reducerat Derridas "dekonstruktiva analys" till "att den bara skulle handla om att förneka att vi har tillgång till en verklighet utanför texten".

Det jag visar är hur Engdahls kritiska gärning under 1980-talet, inspirerad av en tankefigur hos Derrida, utgick från en föreställning om att högkvalitativ litteratur inte sysslar med sådant som att gestalta filosofiska eller politiska idéer, samhällsförhållanden, personliga erfarenheter och existentiella benägenheter. Min poäng är att den "litteratursyn" som premierades på Forum i hög grad var en utlöpare från denna tankefigur. Att Horace Engdahl i detta fall inte skulle ha kallat sig postmodernist är inte bara felaktigt utan helt oväsentligt. Om man på goda grunder betecknar en person som rasist spelar det knappast någon roll vad personen i fråga anser sig vara eller inte vara.

Vad jag vidare visar är hur den tankefigur som 1980-talets Engdahl hämtat från Derrida kom att bli central, om än i politiserad form, i 2000-talets postkoloniala och intersektionella teoribildningar. Också i detta fall är det, menar jag, oväsentligt om man i kretsarna runt *Kris* och Forum på 1980- och 1990-talet blundade för de destruktiva konsekvenserna av de idéer man torgförde.

När det gäller just intersektionaliteten

har det inte varit mitt syfte att teckna en helhetsbild av dess svenska historia. Icke desto mindre är Lindéns kritik av min historieskrivning missvisande. De referenser som är frånvarande i min framställning av den intersektionella teorins lansering i Sverige är texter tillkomna efter de introducerande texter som jag diskuterar. I det sammanhanget kritiserar hon också min påstått "tendentiösa" citatteknik: "ett uttalande av Masoud Kamali som handlar om tolkningen av Locke i historien görs till exempel till ett påstående om Sverige" Den artikel som åsyftas handlar inte om Locke utan är en debattartikel med rubriken "Muslimer demoniseras precis som judarna". Ett centralt, och av mig citerat, textställe i artikeln lyder:

Experter med invandrarbakgrund, som oftast har invandrar kommunistisk bakgrund av Pol Pot-sorten, framträder i medier och ropar efter inskränkningar i religionsfriheten, åtminstone för muslimer. Dessa experter har en ideologisk, modern mission att förverkliga, nämligen att skapa ett samhälle där bara deras likasinnade får leva. Dessa grupper som har misslyckats i sina gamla hemländer med att skapa utopiska samhällen försöker påverka det svenska samhället. De vill sänka ribban för toleransen mot olikheter. Massmedia använder sig av dessa självutnämnda invandrare experter för att föra ut majoritetssamhällets assimilationistiska budskap, nämligen "Vill du bli integrerad, måste du först bli som vi". Alltså den förtryckande och diskriminerande attityd som genomsyrar moderniseringsens nationalistiska historia.

I en passage som denna behöver, lika litet som i Paulina de los Reyes texter, "viktiga aspekter och sammanhang förtigas eller förvridas", för att påståendena ska framstå som "bisarra". De los Reyes och Kamalis uttalanden i hedersförtrycksfrågan är många och tydliga. Problemen med dem är dock inte i första hand att de är "bisarra" utan att de fått förödande konsekvenser genom att hedersvåldsproblematiken förtigats av politiker som påverkats av företrädare för den "större teoretiska rörelse" som Lindén så lojalt försvarar.

Det vore för övrigt intressant att veta om Lindén som är så upptagen av gränsen mellan "vetenskap" och "debatt", någonsin har dryftat detta utifrån Kamalis och de los Reyes skrivelser om intersektionalitet, där retoriken i den ovan citerade debattartikeln är regel snarare än undantag.

► Johan Lundberg är litteraturhistoriker och författare.

Claudia Lindén svarar:

DET ÄR INTE uttryck för "en viss uppfattning om 'vetenskaplighet'" att efterfråga en fullödig bild där ett skeende skildras utförligt och där detaljer som kan vara betydelsefulla för förloppet också redovisas. Det är helt enkelt det som är vetenskap. Just den vetenskapliga genrens egenskaper som också kan göra den torr och tråkig för en icke specialintresserad läsare. En debattbok har ett annat ärende, där en tydlig åsikt förs fram just för att väcka debatt och dra upp "stora linjer". Då kan det vara rationellt att runda vissa hörn för att driva hem en poäng.

Lundberg är i sin fulla rätt att debattera mot det teoretiska kluster som han kallar postmodernism och intersektionalitet. Problemet är att han väljer att debattera i form av en historieskrivning. Min distinktion mellan vetenskap och debatt handlade om vilken förväntningshorisont läsaren ska ha inför Lundbergs bok. Som debattbok kan den säkert tilltala många läsare men som historieskrivning är den inte övertygande.

Visst handlar Kamalis artikel "Muslimer demoniseras precis som judar" om muslimer i Sverige, men det textstycke Lundberg citerar från, refererar till Locke:

Locke och andra västerländska demokrater och samhällsvetare har bistått kolonialmakterna med teorier som *rättfärdigat kolonialismen, slaveriet, krig och folkmord* och framställt kolonialisterna som moderna profeter med mission att förändra världen. Den franska arméns mord på tiotusentals krigsfångar i Egypten och de brittiska folkmorden på folk i kolonier och protektorat märktes inte alls av humanisterna och massmedia i Europa.

Logiken bakom allt detta har varit *ett vi och dom-tänkande* som bevarar maktstrukturer och gynnar *maktthavare och majoritetsbefolkningen.*" (Min kursivering.)

I LUNDBERGS BOK blir det till: "Liksom i sin kritik av Westholms utredning, menade han [Kamali] i artikeln att själva uppdelningen av befolkningen i invandrare och infödda vittnade om 'ett vi och dom-tänkande' som inte bara 'rättfärdigat kolonialismen, slaveriet, krig och folkmord' utan som i *det nutida Sverige* dessutom 'gynnar maktthavare och majoritetsbefolkningen.'" (Min kursivering.) Som synes av jämförelserna mellan textstyckena så talar Kamali i allmänna termer om en idétradition utifrån Locke och inte specifikt om Sverige. Men i Lundbergs text har den idéhistoris-

ka analysen förvandlats till direkta påståenden om förhållanden i nutidens Sverige.

Lundberg hävdar att Kamalis postkoloniala tänkande är en utlöpare av Horace Engdahls gärning som litteraturkritiker i DN och på Forum. Men vilken är den exakta kopplingen dem emellan? Det finns inte något avsnitt i boken som särskilt visar på den förmodade länken mellan Horace Engdahl, Svenska Akademien och Forum å ena sidan och å andra sidan universitetens kurser med inslag av intersektionalitet och postkolonialism representerade av Kamali och de los Reyes. Den litteratursyn som, enligt Lundberg, Horace Engdahl och de som uppträdde på Forum företrädde, innebar menar han "att högkvalitativ litteratur inte sysslar med sådant som att gestalta filosofiska eller politiska idéer, samhälls-

”Det finns inte något avsnitt i boken som särskilt visar på den förmodade länken mellan Horace Engdahl, Svenska Akademien och Forum å ena sidan och å andra sidan universitetens kurser med inslag av intersektionalitet och postkolonialism representerade av Kamali och de los Reyes.”

förhållanden, personliga erfarenheter och existentiella benägenheter". Denna världsfrånvända litteratursyn "som Engdahl hämtat från Derrida" skulle senare, enligt Lundberg, komma "att bli central, om än i politiserad form, i 2000-talets postkoloniala och intersektionella teoribildningar." Varför skulle en syn på litteratur som icke-politisk, förvandlas till just politik och identitetsteori? Det är inte en övertygande historieskrivning. Att två fenomen samexisterar eller utgår från besläktade teorier gör dem inte kausalt förbundna med varandra.

► Claudia Lindén är professor i litteraturvetenskap vid Södertörns högskola.

— TEMA ETT NYTT MODERNISERINGSPROJEKT? —

CENTRALA PROBLEM POCKAR PÅ EN ENHETLIG LÖSNING

Efter krigsåren bar de demokratiska rörelserna västvärldens moderna projekt vidare och tiden präglades av en utvecklingsoptimism. Sedan kom verkligheten ikapp. Under 1980-talet blev utvecklingsoptimism en närmast omöjlig hållning och slog över i skepsis och pessimism. Är tiden nu mogen för en fortsättning på det moderna projektet? Ja, menar ekonomhistorikern Gunnar Lantz, som utifrån en aktuell bok argumenterar för att utvecklingsrealism är vägen framåt.

Men vad som alls utgör modernisering beror på hur begreppet definieras. Det framhåller idéhistorikern Svante Nordin i ett samtal med *Respons* chefredaktör Kay Glans och ekonomhistorikern Lars Magnusson. Även 1980-talets fokus på mångkulturalism och globalisering kan således ses som ett moderniseringsprojekt, men det mesta talar för att det har nått vägs ände. Har vi möjlighet att ta ett samlat grepp kring de problem som präglar vår samtid? Och hur skulle ett modernt projekt kunna se ut i en mångpolig värld som vår?

DAGS FÖR EN FORTSÄTTNING PÅ DET MODERNA PROJEKTET

Av Gunnar Lantz

Efter en postmodern paus är västvärldens projekt för sociala framsteg tillbaka. Den bilden kommer fram i nya verk av Branko Milanovic och Thomas Piketty liksom i de politiska rörelser som skördat valframgångar i flera länder. **Utmaningen nu är att navigera mellan den naiva utvecklingsoptimismens lockelse och pessimismens förflamning för att nå en fruktbar utvecklingsrealism.**

TEMA ETT NYTT MODERNISERINGSPROJEKT?

HUR BÖRjade det moderna projektet? Var det med upplysningens kullkastande av krona och kyrka i upptakten till det industriella genombrottet? Nu fick människan verktyg att själv göra vad tidigare bara Gud hade förmått och mer än så, med det egna förnuftet som ledstjärna. Tänkandets och idéutbytets frigörelse var en grundförutsättning (Mokyr 2017). Fysiskt var det ångturbinen med kol i pannan som drev utvecklingsprocessen framåt (Wrigley 2010).

Framsteg kallades det, *progrès*. Mänskliga samhällen kunde ta sig från sitt primitiva naturtillstånd till alltmer sofistikerade stadier av civilisation. Länge likställdes framsteg med något gott. I dag är den gängse uppfattningen att 1900-talets europeiska fascism och nazism var lika mycket varianter av det moderna projektet som de demokratiska rörelserna var det (Griffin 2007). Fascismen lånade vissa attribut och värderingar från de konservativa, men var samtidigt förbunden med ett ideal om stark samhällsomdanande industriell utveckling och omkastande av hierarkier. Att även den antidemokratiska socialismen var en arvtogare till upplysningen och framstegstanken borde inte komma som någon större överraskning, eftersom

dess regimer var noga med att utmåla sin samhällsmodell som ett utvecklingsstadium bortom kapitalismen.

Efter krigsåren var det de demokratiska rörelserna som bar västvärldens moderna

”Det fanns en utbredd tro på att statens företrädare likt ingenjörer kunde utforma lösningar för ett gott samhälle och påverka medborgarnas livsmönster och beteenden i stort sett hur långt som helst.”

projekt vidare. Den liberala linjen var positiv till en modern utveckling ledd av det privata näringslivet, men återhållsam i fråga om det offentliga inblandning. Den korporatistiska linjen som företrädades av skandinavisk socialdemokrati och tysk kristdemokrati gav i stället det offentliga en ledande roll och månade om tätt sam-

arbete med de inhemska intressenter som kunde påverkas av företagets verksamhet. Intressenterna förde sin talan genom civilsamhällets organisationer, bland vilka fackförbunden var särskilt inflytelserika. Social ingenjörskonst var ett ideal. Det fanns en utbredd tro på att statens företrädare likt ingenjörer kunde utforma lösningar för ett gott samhälle och påverka medborgarnas livsmönster och beteenden i stort sett hur långt som helst. Tiden präglades av en utvecklingsoptimism.

Sedan kom verkligheten ikapp. De negativa bieffekterna av framstegen blev allt svårare att bortse från under 1970- och 1980-talet. Västvärlden såg sin industri bli mindre konkurrenskraftig, miljökatastrofer uppstod i spåren av moderniteten och risken för krig med högteknologiska massförstörelsevapen framstod som överhängande. Utvecklingsoptimism blev en närmast omöjlig hållning. Så föddes postmodernismen, ett förhållningssätt vars kärna var kritik av det moderna projektet med all dess blåögda självsäkerhet och tro på människans förmåga att agera ingenjör i Guds ställe. Utvecklingsoptimismen slog över i skepsis och pessimism.

Samtidigt skedde en politisk omvälvning på global nivå. Den viktigaste repre-

sentanten för en alternativ modernitet, Sovjetunionen, och många av dess förbundna föll samman. Just som konturerna till en rörelse för ödmjukande självreflektion började ta form, kom ett överväldigande bevis i motsatt riktning: västvärlden hade lyckats bättre än alla andra trots allt. I det ögonblicket såddes fröna till den problembild vi står inför i dag.

Riskmedvetenheten gjorde det vanskligt att argumentera för en fortsatt utvecklingssträvan och tro på framstegstanken. En passiv linje och låsningar ersatte det tidigare arbetet mot ambitiösa mål med en starkt drivande stat. Det hade samtidigt blivit enkelt att argumentera för att den västerländska modellen trots skönhetsfläckar var den bästa möjliga. Andra förväntades vilja ta efter den förebilden och för de länder som redan befann sig vid det förmodade slutmålet fanns inte mycket mer att sträva efter än att försöka trimma administrationen. Eliter i Väst satsade helhjärtat på att demokrati, avlägsnande av handelshinder och begränsning av offentlig sektor skulle ge välstånd enligt västlig modell världen över (Acemoglu och Robinson 2012 kondenserar det synsättet). I Väst sattes det moderna projektet på paus.

ÖVRIGA VÄRLDEN TOG däremot inte paus, utan satte med full fart av i helt andra riktningar än vad västvärldens ledare hade tänkt sig när de segrande lämnade det kalla kriget bakom sig. I *Capitalism, Alone – The Future of the System That Rules the World* (2019) skildrar den tidigare världsbanks-ekonomen Branko Milanovic hur ”politisk kapitalism” växte fram som ett ständaktigt alternativ vid sidan om den ”liberala meritokratiska kapitalismen” från och med det kalla krigets slutskede. Med ”politisk kapitalism” avser Milanovic att landets ekonomi domineras av ett parti eller motsvarande elitgruppering vars inbördes band övertrumfar meritokrati i liberal mening. Idealtypen representeras av Kina, medan den liberala modellens idealtyp är USA.

Politisk kapitalism kräver en effektiv teknokratisk och kunsksapsintensiv byråkrati, huvudsakligen inriktad på att skapa hög ekonomisk tillväxt. Därutöver krävs att lagen är underordnad landets politiska ledning. Lagar finns, men staten eller partiet kan vid behov ignorera dem eller tillämpa dem överdrivet hårt för att helt efter eget godtycke sätta någon på plats. I ett sådant system är korruption och ett godtyckligt tillämpande av lagar inte något avvikande, utan förutsättningar för att systemet över huvud taget ska fungera.

Här pekar Milanovic på den politiska kapitalismens inneboende spänningar. Det systemuppbyggande högutbildade byråkrat-

skiktet skolas in i att följa regler till punkt och pricka. Samtidigt kräver systemet att byråkraterna accepterar att regler bryts godtyckligt. Kommer de för alltid att acceptera den ordningen? Den andra inneboende spänningen är att korruptionen ökar den ekonomiska ojämlikheten samtidigt som systemets folkliga legitimitet bygger på att den politiska ledningen levererar välstånd. Så länge regimen levererar kan befolkningen tolerera godtyckligt fängslande, dödande och konfiskering av egendom. Om ojämnheter i fördelningen av välståndet blir extrema och sticker i ögonen på befolkningen har regimen inte längre tillräcklig legitimitet för att behålla sitt järngrepp om människors liv.

Milanovic gör på ett elegant sätt upp med 1990-talets missuppfattning att demokrati och okränkbar privat äganderätt är nödvändigt för ekonomiskt välstånd. Som sina huvudexempel på politisk kapitalism lyfter han fram nutida länder i Asien och Afrika med distinkta enpartisystem. Till dessa skulle man kunna lägga länder med tendenser till politisk kapitalism, som inte uppfyller idealtypens alla kriterier men uppvisar huvuddragen statlig repression, inbyggd korruption och starkt fokus på ekonomisk tillväxt utan hänsyn till negativa bieffekter. Genom den moderna historien har det varit vanligt att länder som legat efter de mest utvecklade under en period letts av en starkt utvecklingsinriktad auktoritär stat innan de övergått till demokratisering på en grund av materiellt välstånd. Sydkorea, Tyskland – eller varför inte Sverige? – går att ta som exempel. Processen kallas ”hinna ikapp”-tillväxt. Länder som ligger efter den ledande nationen behöver ha en förmåga att tillgodogöra sig den mer avancerade teknologin (Abramovitz 1986), och det har visat sig vara oöverstigit för många, men om de har demokratiskt styrelseskick eller inte är irrelevant för hur de lyckas.

Vilken är då framtiden för kapitalismen, ”systemet som styr världen”, som bokens undertitel säger? Milanovic målar upp två möjliga scenarier. Det ena är att länder med liberal meritokratisk kapitalism gradvis närmar sig politisk kapitalism. Första steget i en sådan riktning är att eliterna alltmer går samman och hjälps åt att bevaka sina intressen så att demokratin övergår i plutokrati, det rika fåtalets styre. Övergången till fullfjädrad politisk kapitalism kan underlättas av att en ung generation tappar hoppet om att kunna påverka och förbättra via de ordinarie, påstått demokratiska kanalerna. Vad som därefter avgör om den nya politiska kapitalismen blir framgångsrik är i vanlig ordning att det finns en välfungerande teknokrati som kan leverera välstånd så att befolkningen

hålls nöjd. Liksom i nuvarande länder med politisk kapitalism kommer den inbyggda korruptionen att utgöra ett ständigt hot mot systemets överlevnad.

Milanovic för ett intressant resonemang om vad som talar emot att andra länder skulle kunna kopiera Kinas system. Ett av dess särdrag har varit experimenterande under stor autonomi på regional nivå, vars resultat belönas eller bestraffas från den centrala nivån. Regionala ledare använder sitt geografiska område som plattform för att personligen klättra i den centrala partieller statsapparatus hierarki. Att andra länder skulle kunna imitera den dynamiken ser Milanovic som osannolikt. Däremot kan länder influeras av grunddragen i politisk kapitalism, om än med annorlunda utfall och intern dynamik.

Det andra scenariot, som Milanovic själv förordar, är att länder med liberal kapitalism sätter stopp för den pågående rörelsen mot plutokrati och påbörjar en utveckling mot ”folkkapitalism”, vilket han ser som ett mer avancerat stadium av kapitalism. Milanovic föreslår fyra konkreta reformelement som ska åstadkomma omställningen från meritokratisk kapitalism till folkkapitalism. Förmögenhetskoncentrationen minskas med hjälp av arvsbeskattning och skatteförmåner åt medelklassen. Överförandet av privilegier mellan generationer inom samma familjer bromsas genom att den offentliga utbildningens finansiering ökas och dess kvalitet förbättras. Vidare föreslår han att man av ekonomiska skäl bör främja migration av arbetskraft. För att kunna åstadkomma det och samtidigt förebygga nationalistiskt inriktat motstånd behöver man inrätta lägre nivåer av medborgarskap under det fullvärdiga. Det är redan i dag vanligt att personer som flyttar till ett land inte har fulla medborgerliga rättigheter i början. Vidareutveckling av sådana arrangemang ser Milanovic alltså som vägen framåt. Det sista reformelementet är att minska de rikastes kontroll över den politiska processen genom att strikt reglera finansieringen av valkampanjer. Det genomgående temat i reformförslagen är att minska risken för att eliten blir självförstärkande och för samhället in i plutokrati.

Milanovics uppställning har drag av en stadieteori i upplysningstraditionens anda, men med utrymme för flera olika utvecklingsvägar. Folkkapitalism är ett mer avancerat stadium än meritokratisk och politisk kapitalism. Meritokratisk kapitalism ligger utvecklingsmässigt i nivå med politisk kapitalism och kan via plutokratisering övergå i politisk kapitalism. Socialism har historiskt varit ett stadium som haft rollen av en alternativ väg för att ta sig från feodalism till kapitalism i länder som

utvecklades sent. Socialistisk revolution hade där en funktion som motsvarar den som den västerländska borgerlighetens mer utdragna avvecklande av feodalismen via ekonomisk liberalisering och politisk demokratisering tidigare haft.

REFORMFÖRSLAGEN UTGÅR I första hand från USA:s förhållanden, men de är delvis applicerbara på länder som likt Sverige försökt att efterlikna USA. De delar som handlar om att minska elitens och dess avkomlingars fördelar väcker knappast större kontrovers. Liknande förslag torgförs återkommande på *Financial Times* och *The Economists* åsiktsidor. De ligger helt i linje med vad en annan aktuell ekonom, Thomas Piketty, förespråkar i sin *Capital et Idéologie* (2019), även om Piketty går längre och är mer specifik med till exempel förslag på enhetlig utbetalning av ett slags offentligt arv till alla medborgare när de fyllt 25 år. Piketty förordar uttryckligen att västvärlden ska återuppta en social framstegspolitik som fördes under efterkrigstiden, men som pausats. Piketty och Milanovic har det

skilt dilemma uppstår kring länder som har omfattande offentliga välfärdssystem. Kommer landets befolkning att acceptera att inflyttade får del av välfärdssystemen? Milanovic hävdar att det går att öka det antal inflyttare som accepteras genom att minska den uppsättning rättigheter de får i det nya landet. *Green Card* i USA ger rätt till det mesta som medborgare har rätt till utom att rösta i politiska val. Nedanför den nivån finns sådant som tillfälliga uppehållstillstånd. Enligt Milanovic är det fruktbart att förstärka den typen av lösningar och uttryckligen låta flera nivåer av medborgarskap existera jämte varandra.

Resonemanget är teoretiskt och missar de egentliga svårigheter som rört EU och Sverige sedan 1990-talet. Här har det funnits en kombination av övertro på vinster framför nackdelar med arbetskraftens fria flyttande inom EU, gränser utåt som på papperet ska hållas stängda, men för vilket det saknas efterlevandemekanismer, och en flyktingkonvention som säger att den som väl lyckas ta sig till ett EU-land och kan uppvisa tillräckliga skäl ska be-

framstegstanken är levande i västvärlden i dag bekräftas av en rad politiska rörelser som rönt valframgångar under slutet av 2010-talet. "Take back control" var slogan för den vinnande ja-sidan i Storbritanniens folkomröstning om utträde ur EU och för Boris Johnson som skulle komma att bli ny premiärminister. De europeiska rörelser som av motståndarna kallas populistiska har ofta försökt locka med att de varken är höger eller vänster. De säger sig stå för något nytt, medan höger kontra vänster kännetecknar det gamla som gått i stå. I USA lutade sig Donald Trump mot budskapet "make America great again" eller "greater than ever before" och skapade en massrörelse. Ingen av dem har egentligen lyckats med det de föresatt sig. De har inte gjort sina samhällen storslagna och fått verklig kontroll, men vi kan se att en sak de vinner på är ett löfte om att fortsätta det moderna projektet, eftersom de avfärdar den sedan 1990-talet rådande linjen att demokrati plus globalisering och en försiktig stat automatiskt leder till välstånd överallt. Om modernismens fortsättning

kommer att få en socialpolitiskt orienterad och korporatistisk profil närmare Piketty och Milanovic, eller en värderingsmässigt konservativ och nativistisk profil, är en öppen fråga. Kanske finns det ingen egentlig motsättning, när de symboltyngda stridigheterna är förbi och fokus kan läggas på samhällsekonomin.

World Economic Forum var länge den självklara arenan för postmodernismens ekonomisk-politiska linje om att minska handelshinder och begränsa den offentliga sektorn. Symtomatiskt nog lanserades inför 2021 års möte temat "The Great Reset", fritt översatt "Den stora återställningen" (se Schwab och Malleret 2020). Tankegången var att coronapandemin har blott-

► Boris Johnson under ett möte för "Vote Leave"-kampanjen i april 2016.

gemensamt att de framhåller ekonomisk ojämlikhet och överföringar mellan generationer som huvudutmaningar.

I den del som handlar om migration är Milanovic mer originell. Bakgrunden till resonemanget finns i det arbete på området global inkomstojämlikhet som han byggt upp under årtionden och presenterat i flera böcker, senast *Global Inequality*, och vetenskapliga artiklar. Grundtanken är att när inkomstskillnaderna är tillräckligt stora blir det i princip omöjligt att hindra människor från att söka sig till platser med högre inkomstläge. Ur ett rent samhällsekonomiskt perspektiv är det bra att arbetskraften kan förflytta sig vid behov och dessutom är det positivt för den som flyttar och dennas närstående. Ett sär-

viljas asyl. Milanovic tar inte tag i den komplexiteten och därför förblir hans rekommendationer på området teoretiska övningar utan praktisk användbarhet här. Utmaningen är att upprätta mekanismer för kontroll av arbetskrafts- och asylmigration till och inom EU. Det är positivt för alla om det är möjligt att flytta mellan länder. Det är också bra för alla om en person kan få besked före avfärd om den kommer att beviljas uppehållstillstånd, EU:s *Blue Card* eller något annat motsvarande som kan komma i framtiden.

MILANOVIC OCH PIKETTY ser framför sig att det moderna projektet i Väst efter en avstickare nu kan fortsätta. Hur är det då med väljarna, finns det stöd för detta? Att

lagt svagheter i det ekonomiska systemet och att det nu är dags att korrigeras dessa så att liknande skadeverkningar kan förebyggas i framtiden. Forumets grundare Klaus Schwab poängterar helt i den tyska korporatistiska traditionens anda vikten av att måna om intressenterna och inte bara företagsägarna. Intressenter kan vara anställda, boende eller vem som helst som påverkas. Det är slående som ett tecken i tiden att forumet gjort en omvändning och nu betonar värdet av storskalig offentlig intervention i ekonomin. Frågan är om det räcker hela vägen fram.

"Den stora återställningen" ekar av en annan mytomspunnen reformslogan, "Den nya given", *New Deal*. Men det finns en viktig skillnad mellan dem. En ny giv

väcker associationer om möjlighet till spektakulära pokervinster för den som spelar sina kort väl. Det var ett rakt igenom modernistiskt reformprojekt med löfte om förbättring och utveckling. Att återställa en apparats operativsystem till fabriksinställningar är inte samma sak. Den bilden förutsätter att det har funnits tidigare tillstånd där samhällsekonomin fungerade bra som är värda att försöka återskapa, men att systemet vid en viss punkt utvecklades i en ogynnsam riktning och till slut havererade. Om vi återställer systemet ska det gå bra att köra på som förut. Vad Schwab med flera missar när de väljer en sådan ingång är att betydande delar av befolkningar i västländerna vill se sina samhällen bli ”mer storslagna än någonsin förut”, i alla fall om vi tar väljarbeteenden i USA och Storbritannien som indikation. Då räcker en systemåterställning inte långt. Det som efterfrågas är en framstegspolitik.

Ytterligare ett tecken i tiden är återupptagandet av *le Plan* i Frankrike 2020, det program som efter andra världskriget utgjorde stommen i återuppbyggnad och vidare modernisering. Planerna låg till sin karaktär närmare de svenska långtidsutredningarna än de sovjetiska femårsplanerna. Det är för tidigt att säga om president Macron med kollegor gjort så för att de vädrar en opinionsfördel i att anspela på fornstora dagar eller om de genuint ser på statsdirigerad utveckling utifrån femårsplaner som god politik. Oavsett vilket så är det ett tecken på att ett politiskt uttrycksätt som fram till alldeles nyss sågs som otidsenligt och närmast pinsamt nu hamnat i centrum.

En negativ inställning till statens inblandning i näringslivet var länge norm. Det låg i linje med den postmoderna rörelsen. Statens förmåga att välja vinnare i det hårda internationella konkurrensläget ifrågasattes. Nu har det återigen börjat bli accepterat att tala öppet om den avgörande roll som staten de facto har i innovations ekosystemet (Mazzucato 2015, se också *Respons* 5/2016). Det är grundläggande att även det fortsatta moderniseringsprojektet kommer att kräva en drivande stat som inte räds att intervensera i näringsliv och samhällsekonomi. Staten ska inte göra allt, men staten har en nyckelroll. Coronakrisen har tydliggjort nackdelarna med att flytta kontroll över samhällsnödvändig verksamhet bort från staten och ut från det egna landet. Att försöka uppfinna hjulet på nytt och göra det utan en pådrivande stat är ett slöseri med tid och resurser som vi inte har råd med.

Att en framstegspolitik efterfrågas finns det tydliga tecken på. Dragkampen handlar nu om att avgöra vad den efterfrågade

storslagenheten och framstegen ska innehålla. Vissa ropar efter att alla möjliga slags forskansningar mot andra länder ska stärkas och håller fram det som universallösning, ofta i strid med beprövad erfarenhet. Piketty (2019) förordar utifrån sin analys en helt annan vision av framsteg som betonar deltagande, gemensam egendom, utbildningsfrämjande och kunskapsdelning. Vad som är den rätta strategin kan variera från land till land beroende på storlek, resurstillgångar, profil på produktionen och andra historiskt givna förutsättningar.

”Att en framstegspolitik efterfrågas finns det tydliga tecken på. Dragkampen handlar nu om att avgöra vad den efterfrågade storslagenheten och framstegen ska innehålla.”

SJÄLV SKULLE JAG för Sveriges del koka ned det viktigaste till att ta vara på befolkningen. Den är den avgörande resursen. Det kan låta kontraintuitivt. Borde det inte vara de stora skogsarealerna eller landets samlade tekniska utrustning? Det är sant att de resurserna är viktiga, men i ett litet land vid produktivitetens fronten som Sverige står och faller framgången med att så många möjligt i befolkningen bidrar och så få som möjligt hindrar.

För att ta sig i den riktningen i dag är första steget att göra upp med en grundläggande doktrin: jämviktsarbetslösheten. De flesta i riksdagen accepterar som en självklarhet att en viss andel av befolkningen måste gå arbetslösa för att undvika skenande inflation. Två grupper ställs mot varandra, arbetande och arbetslösa, vilket gör det svårare att bygga sammanhållning mellan invånarna, som är nödvändigt för att i en demokrati upprätthålla legitimitet för ett omfattande statsdrivet projekt. Arbetslöshetens nödvändighet förs fram i den ekonomiska vetenskapens namn, men i praktiken var det länge sedan ekonomkåren såg inflation som primärt hot här. Att grupper ställs mot varandra är inte en oförutsedd bieffekt utan själva den teoretiska kärnan i doktrinen om jämviktsarbetslöshet. Det ska finnas en buffert av arbetslösa som är redo att ta jobb till oförmånliga villkor. Om alla är nöjda med sina anställningsförhållanden kommer den samlade arbetsföra befolkningen att ha ett förhandlingsövertag gentemot

sina anställda och förutsättningar att få igenom krav på högre löner. Om företagen därefter pressar upp konsumentpriserna för att kompensera för högre lönekostnad får vi en inflationsspiral som fortsätter tills parterna förhandlar fram en kompromisslösning som sätter stopp. Högre inflation ska teoretiskt även försämra svenska företags konkurrenskraft och därmed leda till att arbetslösheten ofrånkomligen ökar och rör sig mot jämviktsläget igen. Vad teorin inte väger in är de negativa bieffekterna av att hundratusentals vuxna människor lever i sysslolöshet och hopplöshet i stället för att på ett värdigt sätt bidra till samhället.

Hur ska det gå att skapa en sammanhållning om de styrande säger att grannen måste lida för att jag ska kunna ha det bra? Konkurrens och tävlan behöver så klart finnas som ett sätt att få reda på vilka som är mer kapabla, men vi har inte råd att hålla aspiranterna i otrygghet som ett sätt att piska dem att lyckas. Varje individs kapacitet måste tillvaratas i samhällsmaskineriet. Om personen har en studentexamen eller inte är inte på något sätt avgörande. En vuxen arbetsföra människa kan per definition bidra med något användbart. Vi har den pool av människor vi har och det finns samhällsuppgifter som behöver utföras. Resten är en allokeringsfråga, varken mer eller mindre. Det som krävs är att en politisk majoritet bestämmer sig för att trygghet och ett effektivt resursutnyttjande ska vara ett överordnat mål. Sedan är det fritt fram att ge Myndigheten för yrkeshögskolan, Tillväxtverket och andra tänkbara utförare i uppdrag att organisera det praktiska.

Doktrinen om jämviktsarbetslöshet kanaliseras i dag främst i inflationsmålet (se aktuell debatt mellan Andersson och Jonung 2020; och Karlsson och Österholm 2020). Tanken att Riksbanken ska använda sina verktyg för att påverka inflationen vilar på antagandet att den därmed även påverkar hur många som ska vara arbetslösa. Det är en linje som riksdagen ger sitt godkännande, vilket särskilt syns i obalansen att det saknas motsvarande krav på regeringens insatser för att påverka arbetslöshetsnivån. Att den politiken inte lyckas särskilt bra har varit uppenbart länge. Vad det talas mindre om är vilka andra medel som skulle kunna användas för att utnyttja den pool av vuxna som nu så att säga i onödan är arbetslösa, alltså utan att deras prekära situation gör något för att förbättra inflationsläget och växelkursläget.

Något som förtjänar mer uppmärksamhet är samhällskostnaden av att låta en betydande andel av de arbetsföra vara arbetslösa och samhällskostnaden av att låta än fler hanka sig fram med otrygga

tillfälliga anställningar. Det är inte bara nivån på ersättningen som spelar roll. Förutsägbarhet kan vara minst lika viktigt. Förutsägbarhet är grundläggande för att kunna fatta livsavgörande beslut om till exempel familj och boende. Något som förenar människor i de flesta yrkeskategorier och inkomstskikt i Sverige i dag är att de upplevt problem som bottnar i brist på förutsägbarhet. Det är inte bara de anställda som behöver förutsägbarhet. Samhällsnyttiga personalintensiva företag förtjänar i högsta grad förutsägbarhet så att de får goda förutsättningar att planera. Företag som inte bidrar med samhällsnytta och prioriterar sin personal lågt har i mindre mån gjort sig förtjänta av förmåner från det offentliga, enligt den enkla logiken att det är invånarna själva som betalar.

Ett bättre resursutnyttjande av den arbetsföra befolkningen är inte det enda som krävs. Lika viktigt är att hålla produktiviteten hög med alla till buds stående medel, i både privat och offentlig sektor, men den strävan finns det redan stor politisk uppslutning bakom. Därför har skiftet mot ett nytt synsätt på befolkningen som nationell samhällsekonomisk resurs prioritet, menar jag. Inflation är fortfarande en betydelsefull mekanism bland andra, men viktigare är att inte slösa med vår avgörande resurs, utan se till så att alla får goda förutsättningar att ta sig till en plats där de bidrar. Ett mer befolkningsrikt land med en omfattande lågteknologisk sektor och små offentliga välfärdssystem kan kosta på sig att vara slösaktiga, men inte Sverige. Otrygghet i arbetslivet är inte en solid grund att bygga svensk ekonomisk politik på.

EFTERKRIGSTIDENS utvecklingsoptimism ersattes under 1980-talet av pessimism. Det är förstäligt, men en sådan hållning är inte i längden konstruktiv. Ett exempel från svensk naturvård kan illustrera detta. Det förindustriella jordbruket var småskaligt och lågteknologiskt. I odlingslandskapen förekom stenblock och andra hinder som det inte var lönt att försöka flytta. De åkerholmar som uppstod kring sådana hinder gynnade under hundratals år etablering av särskilda typer av växt- och djurliv som trivdes där. Sedan utvecklades teknik som gjorde det lönsamt att ta större sammanhängande landområden i bruk och avlägsna småhinder. En utvecklingspessimistisk hållning här hade kunnat översättas till att i det läget stoppa allt storskaligt jordbruk före start. Det hade inte varit bra. Den dåvarande utvecklingsoptimistiska hållningen ledde å andra sidan till en utradering av många åkerholmar med negativa följder för djur- och växtliv, vilket i förlängningen innebar risker för negativa

effekter även på jordbruket. För att möjliggöra ett fortsatt storskaligt och effektivt jordbruk i kombination med förindustriell ekologi lagstiftades om skydd av åkerholmar. Det finns många andra exempel från naturvårdsområdet. Kostsamma insatser kan ge lantbrukaren rätt till ersättning.

Anledningen till skyddsåtgärderna är att kunna fortsätta använda en högproduktiv teknologi. Alternativet hade varit att argumentera för en återgång till 1800-talets förhållanden, men det kan knappast någon lyckas med. Ingen kan heller på allvar argumentera för en naiv utvecklingsoptimism, eller för att vara mer precis: i dag kan ingen utom de hänsynsfria regimer som faller inom ramen för politisk kapitalism hålla fast vid utvecklingsoptimismen.

Utvecklingsrealism är vägen vidare från utvecklingsoptimism när eftertanke och pessimism har lagt sig. Alternativet att förhålla sig passiv kommer med säkerhet att leda till katastrofer på flera plan, så mycket vet vi. Då är det mer rimligt att försöka ta kommandot. Alla teknologiska framsteg innebär risker för skadeverkningar. Parallellt med all utveckling är det därför nödvändigt att bevaka vilka negativa bieffekter som uppstår och så snabbt som möjligt sätta in motmedel, eller ännu hellre förebygga dem innan de uppstår. Det är utvecklingsrealism.

Precis som det tidiga 1990-talets ekonomisk-politiska elit gjorde Daron Acemoglu och James Robinson i *Why Nations Fail* missataget att framhålla demokrati och äganderättens helgd som medel för att nå materiellt välstånd. Det var olyckligt, framför allt för att argumentet innebär att om det går att visa på ett enda fall av framgångsrik ekonomisk utveckling i en icke-demokrati som värdefullt. När Kinas teknologiska landvinningar nu demonstreras vitt och brett finns det risk att vi glömmar att demokrati och frånvaro av övergrepp från maktens företrädare är mål i sig, inte medel för att uppnå något annat.

Den politiska kapitalismen bygger enligt Milanovics resonemang sin legitimitet på att ständigt visa materiella framgångar. Det finns en press på dess ledare att visa att de materiella förhållandena förbättras. Ledare i liberala länder har en större palett av områden inom vilka de kan visa att de skapat framgång. Materiella förhållanden som bostad, mat och sanitet är förstas grundläggande även inom liberal kapitalism, men därutöver går det att peka på andra delar av ett gott liv. Frihet och trygghet är områden där det per definition kommer att vara svårt för den politiska kapitalismen att tävla med den liberala kapitalismen om den väljer att prioritera de områdena.

Vi ska heller inte glömma att det var ett ambitiöst arbete som tog form under det kalla krigets dagar kring mål om att minska fattigdom och utjämna skillnader i världen. Det fanns ett brett stöd för det arbetet. Nu ser vi prov på att de målen faktiskt uppnåddes. Betydande folkrika länder lyckades ta sig in på "hinna ikapp"-tillväxtens bana. Det har skapat helt nya utmaningar som få hade kunnat föreställa sig. I den situationen är det inte läge för de dittills ledande länderna att vara passiva. Det är läge att verka för en bättre sorts framsteg.

► Gunnar Lantz är doktor i ekonomisk historia vid Umeå universitet.

LITTERATUR

Abramovitz, Moses. (1986). "Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind". *The Journal of Economic History* 46 (2). Cambridge University Press: 385–406.

Acemoglu, Daron & James A. Robinson. (2012). *Why Nations Fail – The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Profile.

Andersson, Fredrik N. G. & Lars Jonung. (2020). "Den svenska Phillipskurvan är internationell – vad betyder detta för Riksbanken?" *Ekonomisk debatt* 48 (4): 74–81.

Esping-Andersen, Gøsta. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity.

Griffin, Roger. (2007). *Modernism and Fascism – The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. Palgrave Macmillan.

Karlsson, Sune & Pär Österholm. (2020). "Visst påverkar utlandet svensk inflation – Kommentar till Andersson och Jonung". *Ekonomisk Debatt* 48 (5): 87–91.

Mazzucato, Mariana. (2015). *Entreprenörstaten – Så skapade staten smarta telefoner och andra epokgörande innovationer*. Karneval.

Milanovic, Branko. (2019). *Capitalism, Alone – The Future of the System That Rules the World*. Belknap Press of Harvard University Press.

Milanovic, Branko. (2016). *Global Inequality – A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard University Press.

Mokyr, Joel. (2017). *A Culture of Growth – The Origins of the Modern Economy*. Princeton University Press.

Piketty, Thomas. (2019). *Capital et Idéologie*. Seuil.

Schwab, Klaus & Thierry Malleret. (2020). *COVID-19 – The Great Reset*. Forum Publishing.

Wrigley, E. A. (2010). *Energy and the English Industrial Revolution*. Cambridge University Press.

Samtal mellan Kay Glans, Lars Magnusson och Svante Nordin

ETT NYTT MODERNISERINGSPROJEKT I EN MÅNGPOLIG VÄRLD?

De idéer om globalisering och mångkulturalism som varit vägledande sedan 80-talet har förlorat sin lyster och kanske är det dags för en ny helhetslösning, i vilken man betonar gränser mer som ett skydd än som ett hinder. Men det ter sig också sannolikt att näringslivet när pandemin väl klingat av kommer att vilja återgå till det globaliserade tillstånd som rådde tidigare. Spänningsförhållandet mellan ekonomins sätt att fungera och den dominerande mentaliteten bland befolkningarna kommer att bli allt tydligare.

TEMA ETT NYTT MODERNISERINGSPROJEKT?

MEDAN GUNNAR LANTZ i den inledande artikeln i detta tema ser utvecklingen från 80-talet som ett avbrott i moderniseringen, menar idéhistorikern Svante Nordin i sin bok *Sveriges politiska historia* (Natur & Kultur, 2019) att mångkulturalismen och globaliseringen också de ska ses som ett moderniseringsprojekt, som nu emellertid har nått vägs ände. Så även utifrån den tolkningen kan man förvänta sig att det formuleras idéer om en sammanhållen lösning på en rad problem som vi ännu oftast diskuterar separat. Inleder pandemin ett nytt skede eller förstärker den tendenser som varit märkbara sedan tidigare? Respons chefredaktör Kay Glans talade i slutet av januari med Svante Nordin och ekonomhistorikern Lars Magnusson om vad som möjligen kan vänta framöver.

Kay Glans: Jag tycker det är intressant att ställa frågan om ett nytt moderniseringsprojekt för att den pekar på att man skulle behöva ta ett helhetsgrepp på många av de saker som vi diskuterar i dag, och kanske har diskuterat länge. Du Svante är ju inne på det i *Sveriges moderna historia* att de olika moderniseringsprojekten uppstår när man försöker lösa en rad problem på ett sammanhängande sätt. Du urskiljer fem sådana projekt i den svenska historien och antyder att vi nu kanske står in-

för ett sjätte. Gunnar Lantz menar att det som hände på 80-talet var ett brott med moderniseringen, medan du beskriver utvecklingen då som ett femte moderniseringsprojekt.

”Gränser har aldrig betytt så mycket som de gör nu under coronakrisen, inte under min livstid i alla fall och det var ju en del av det föregående moderniseringsprojektet att skapa en värld utan gränser.”

- SVANTE NORDIN

Svante Nordin: Det finns väldigt litet som är en linjär utveckling i en viss riktning och det är på ett vis godtyckligt vad som upplevs som modernt. I naturvetenskaplig eller teknisk utveckling finns det kanske någon sorts *hard core* av modernisering, men för det allra mesta är ju modernisering något man upplever så eller definierar det på det sättet. Vi hade ett moderniseringsprojekt från 70- och 80-talet

och framåt, som handlade om globalisering och mångkulturalism och man kan ju lugnt säga att båda de sammanhängande projekten har gått i stå. Gränser har aldrig betytt så mycket som de gör nu under coronakrisen, inte under min livstid i alla fall och det var ju en del av det föregående moderniseringsprojektet att skapa en värld utan gränser.

Kay Glans: Många andra av de idéer som varit vägledande sedan 80-talet har ju visat sina tillkortakommanden. Kina har inte demokratiserats på det sätt som man trodde, utan finns nu som en mäktig ekonomisk och geopolitisk rival. Finanskrisen borde väl också ha punkterat mycket av tron på marknadens rationalitet eller effektivitet.

Lars Magnusson: Ja, det som färgar av sig på mycket av vår förståelse av nuet är ju den stora finanskrisen 2008/2009. Det fanns då stora förväntningar, inte minst från vänsterliberalt håll, på en ny våg av regleringar, framför allt av de finansiella marknaderna, att man skulle bryta den enorma tilltron till marknaden och dess förmåga att lösa alla problem som ett självspelande piano. Men den stora vägen av regleringar kom inte. Staten har varit en ganska passiv aktör och överlämnat till de privata aktörerna att reglera sig själva. Det ställer till det när vi ska avgöra var vi befinner oss i dag. Finns det ett nytt modernt

projekt, som innefattar fler regleringar av marknader, så att vi slipper en situation som 2009? Modernisering har alltid betytt olika saker beroende på vilket politiskt håll man kommer ifrån. För Gunnar Lantz är det ju i hög grad ett vänsterprojekt, och han letar efter den nya keynesianismen. Andra letar i stället efter det som Svante var inne på, gränser och nationen, och tillbaka till blod och rötter. Den geografiska platsen och de barriärer som finns betyder oerhört mycket mer än tidigare och det måste få mentala, intellektuella, och ideologiska följder för oss.

Svante Nordin: Mångkulturalismen som projekt tog slut med flyktingkrisen 2015. Det var väldigt tydligt för svensk del, där man gjorde en svängning i nästan 180 grader i sin syn på flyktingmottagning och nu ville stänga gränserna. Coronan medför den sista, absoluta gränsstängningen – åtminstone för tillfället – men detta har ju förebådats av tidigare gränsstängningar. Jag reser ganska ofta mellan Lund och Köpenhamn. Den gräns som inte fanns när jag växte upp har blivit tydligare och tydligare, och nu är det stopp helt och hållet. När det som jag kallar det femte moderniseringsprojektet med globalisering och mångkulturalism lanserades, var den stora symbolhandlingen för Sveriges del öppningen av bron över Öresund. Att slå broar mellan nationer, det var grejen. Så tänker man inte i dag, av en mängd olika skäl som samverkar på ett paradoxalt sätt. Så tror jag att det ofta är, åtminstone mentalt, att när det svänger så svänger det plötsligt på en mängd olika sätt, som kausalt inte har något med varandra att göra, men som samlas under en och samma intellektuella eller konceptuella hatt.

Kay Glans: Så även om pandemin klingar av, har vi genom den fått en snabbinskolning i ett nytt paradigm?

Svante Nordin: Den har bidragit men detta var på väg redan tidigare. När ett nytt paradigm tar form blir det på något vis så att varje ny händelse bekräftar den rörelseriktning som var etablerad redan tidigare. Man fortsätter att tolka och uppleva saker på det viset. Pandemin kommer att förstärka en del trender som har funnits.

Lars Magnusson: Jag tycker att många drar för stora växlar på detta och tror att på grund av pandemin så kommer allting att förändras. Men historisk förändring ser sällan ut på det sättet. Det är ju långsamma steg åt olika håll i olika riktningar, det sker förskjutningar, men inte av det snabba slaget. Den globala produktionen och värdekedjor inom de industriella ekonomierna och kopplingen mellan den finanssiella och de industriella ekonomierna kommer att fortsätta. Vi kommer kanske inte tillbaka till riktigt samma nivåer när

det gäller resande, och man kommer kanske vara försiktigare när det till exempel gäller att lägga ut produktion och dela upp produktion i olika kedjor, men det blir ingen jättestor förskjutning. Alltså kommer vi fortsätta att ha ett problem med en väldigt globaliserad ekonomi, samtidigt som den känsla människor har för platsen blir ännu starkare. Glappet mellan den ekonomiska globaliseringen och det intellektuella, sociala och politiska livet kommer att öka ytterligare, är jag rädd för.

”Jag tycker att många drar för stora växlar på detta och tror att på grund av pandemin så kommer allting att förändras. Men historisk förändring ser sällan ut på det sättet.”

- LARS MAGNUSSON

Svante Nordin: Det finns ekonomiska tendenser som har existerat på samma sätt sedan det sena 1700-talet, och de hejdas inte av de här olika politiska projekten mer än ganska marginellt. Man kan säga att det har funnits en globalisering sedan Columbus upptäckte Amerika och den går ju inte att hejda. Men *synen* på den, sättet att uppfatta den, om man betraktar detta som vägen in i en utopisk framtid eller om man tvärtom känner ängslan – sådana mentalitetsförändringar har ju skett. Och det har man ju kunnat avläsa skiftningar kring under olika tidsperioder. 1930-talet utmärktes av en mörknande världsbild med mera protektionism, men det hindrade inte att många av de ekonomisk-historiska trenderna fortsatte även under 1930-talet. Men ser man 30 år tillbaka, när det fanns ett slags utopism både kring globalisering och mångkulturalism, så var det två faktorer som gjorde att många tyckte att världen öppnade sig mot en ny skön värld eller en ny modernitet. Det ena var murens fall, det andra it. Och *synen* på de två faktorerna har förändrats. Muren har förstas fortfarande fallit, men Ryssland finns kvar och Kina är nu en kommunistisk supermakt. Förhoppningen att dessa två makter skulle demokratiseras är inte längre realistiska. Och Kina kan inte betraktas som marginellt, utan som en växande utmaning mot det liberaldemokratiska – vad vi nu ska kalla det – systemet. När det gäller it kan man också skönja en förändring. På den tiden talade man mest

om dess enorma möjligheter för den globala byn. I dag talar man om hot mot it-säkerhet, om hackers, om att man måste censurera nätet eller att man upplever att andra censurerar nätet på sina håll och så vidare.

Kay Glans: Och föreställningen om att vi skulle få se något slags kollektiv intelligens växa fram när alla blev uppkopplade, den har väl inte infriats. Den digitala diskussionsnivån är ju inte alltid imponerande. Men håller inte *synen* på statens roll också på att förändras? Sedan 80-talet eller så har det till exempel funnit en uppfattning om att staten inte kan *pick winners*, men nu tycks vi se ett förnyat intresse för statliga satsningar på det som kallas R&D, *research and development*.

Lars Magnusson: Inte minst på grund av pandemin finns nu en tilltro till en ökad roll för staten. Det kommer att ställas krav på en förstärkt stat. Här i Sverige har vi börjat ifrågasätta uppdelningen mellan den municipala nivån – kommuner, landskap och regioner och allt vad det heter – och staten. Man måste ju dra åt samma håll allihop, vi kan inte ha en massa maktbalanser hit och dit som ställer till det för oss. Men märk väl att även under den nyliberala perioden fortsatte staten att ha en stor betydelse i samhället, också ekonomiskt, även om det lät annorlunda i retoriken, så det är inga totala svängningar.

*

Kay Glans: David Goodhart säger i sin nya bok *Head Hand Heart*, som vi ska återkomma till i *Respons*, att världen är på väg från en fas av centrifugal rörelse till centripetal – från att expandera till att dra ihop sig. Är det inte delvis det vi pratar om? Det finns ju förslag på en uppdelning av världen, att Väst till exempel bildar ett block, idéer om att de demokratiska länderna ska skapa en egen digital sfär. Om vi tänker på ett sjätte moderniseringsprojekt, knyter det an till en sådan kontraherande rörelse, Svante? Och kommer detta projekt att påminna om folkhemmet?

Svante Nordin: Jag tror att det sjätte moderniseringsprojektet, om det uppstår ett sådant, kommer att ha en sådan riktning som du säger. Man kan ju omdefiniera detta så att gränserna inte ses enbart som ett *hinder*, utan som ett *skydd*. Men folkhemmet hör hemma i en helt annan period. Det hade en typ av paternalism som är svår att tänka sig i dagens samhälle. Jag tror att de ideologiska ramarna blir annorlunda. Sverigedemokraterna förespråkar någon sorts återgång till folkhemmet, men det är ju en omöjlighet, även om sådana känslöstämningar finns i alla åsiktsläger. Men nostalgi är ju inte samma sak som en prak-

► Kay Glans är chefredaktör för *Tidskriften Respons*.

► Lars Magnusson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och medlem i Kungl. Vetenskapsakademien.

► Svante Nordin är professor emeritus i idéhistoria vid Lunds universitet.

tisk politik, och som praktisk politik så kan man inte tänka sig ett återvändande.

Lars Magnusson: Det finns inom delar av socialdemokratins samma nostalgiska känsla av att man ska gå tillbaka till folkhemmet. Frågan är om det är samma folkhem som SD tänker sig? Vissa socialdemokrater längtar tillbaka till något slags klasskamp retorik, men det är svårt att få det att gå ihop med 30-talet i Sverige, för klasskamp retoriken i Sverige tonades ned kraftigt då, det var en del av folkhemsbygget. Så man vill återgå till en klassisk konfliktfylld, det vill säga fördelningspolitisk linje, samtidigt som man talar sig väl för folkhemmet. Det är svårt att få detta att gå ihop.

Svante Nordin: Jag tror att det kommer att formuleras ett nytt modernt projekt, som inte innebär att återvända till någonting. Det senare tror jag är omöjligt, en nästan historiefilosofiskt omöjlig idé. Förutsättningarna förändras och varje nytt moderniseringsprojekt måste utgå ifrån att det uppstår vissa problem och att man lanserar projektet genom att säga att "alla har upplevt de och de problemen, nu kommer vi med en sorts paketlösning på dem". Det lanseras som ett nytt paradigm, man för samman en mängd olika lösningsförslag till en åtminstone retorisk helhet. Det är inte fråga om att lösa varje problem för sig, utan man lanserar det som ett politiskt projekt där man tänker samman det hela. Och någon sorts minimi-plattform kommer ju säkert ingå i varje tänkbart framtida projekt. Om vi ser till mångkulturalismen, så kan man till exempel inte ha mångkulturalism i själva rättssystemet, utan det måste finnas någon sorts ramar, någon sorts plattform som håller samman ett samhälle. Detta kan ju förenas med religionsfrihet, så länge religionen inte blir våldsam. Det kan också förenas med

olika familjestrukturer, men om man förbjuder barnäktenskap är det ju ett hårt ingrepp i en sorts traditionell typ av familjestruktur. Arrangerade äktenskap har ju också genom århundraden varit en självklar del av en sorts familjestruktur, men stämmer inte med ett annat sätt att definiera västerländsk modernitet. Dessa konflikter finns ju hela tiden och det krävs att de sorteras ut till en ny syntes.

Kay Glans: Men behöver inte ett nytt moderniseringsprojekt också fokusera på medborgarnas kulturella kapital? Vad krävs i detta avseende för att fungera i ett modernt samhälle? Låt oss ta inkomstskillnaderna som exempel. Branko Milanovic säger i *Capitalism, Alone*, som Gunnar Lantz bygger mycket på, att han är för en hård arvsskatt, men också att en sådan inte kommer att skapa lika villkor. De som kommer från rika hem har nätverk förstås, men framför allt ett kulturellt kapital, som gör att man tar sig fram. Detta med att lägga livet tillrätta och uppfostra har en negativ klang i dag, men klarar man sig utan sådant om man vill ha ett rimligt fungerande samhälle? Jag är kanske både paternalistisk och nostalgisk här...

Svante Nordin: Det finns en annan aspekt på detta. Det handlar inte bara om inkomstskillnader som man kan mäta, det finns ju också detta med en marginalisering, att hela samhällen dör, bruksorter i Sverige eller vad det nu kan vara, rostbälten i USA. Hur mycket pengar man än skulle pumpa in i form av bidrag eller något i den stilen, ändrar det inte en form av socio-kulturell situation som göra att människor upplever att de inte längre är med, att de är ställda utanför samhällsutvecklingen. Det tror jag psykologiskt och politiskt är mycket farligare än att det finns miljardärer. Det senare tror jag att de flesta kan leva med, men att man känner sig ställd

utanför och marginaliserad på ett annat sätt, om man bor på fel ort eller så, det tror jag går mycket djupare. Man fångar inte problematiken med statistik över förmögenhets- eller inkomstskillnader, i alla fall inte enbart. Det finns andra aspekter, bland annat den regionala skillnaden mellan olika orter och olika kulturella skikt i samhället, som är betydelsefulla.

Lars Magnusson: Det finns mycket intressant i vad Piketty och andra säger, men det blir ganska ensidigt. Man ska också komma ihåg att de pengar man kan omfördela om man tar dem från en liten grupp miljardärer är så liten att det inte skulle bli många kronor kvar till gemene man. Och dessutom är frågan vad man skulle få för typ av samhälle om man gjorde det.

Svante Nordin: Ett samhälle där miljardärerna har flyttat utomlands...

Lars Magnusson: Ja, de kommer definitivt att flytta på sig då. Det som du tar upp Svante med utslagning och sortering är mycket viktigare. Vi talar ofta i termer av någon sorts glesbygdsmotstånd, motsättningar mellan stad och landsbygd. Den kraften är mycket stark och tyvärr leder mycket av detta mot högerpopulism, mot Sverigedemokraterna och liknande rörelser, som finns överallt. Kraften i detta är starkare än vänsterns diskussion om miljardärer. Här finns ett system som lämnar allt fler utanför och då blir debatten om inkomstfördelningar i kronor och ören, arvsskatt och så, rätt så esoterisk.

Svante Nordin: De populistiska rörelserna i Europa och USA har mobiliserat väljare i socioekonomiskt och utbildningsmässigt lägre befolkningsskikt, som tidigare inte alls har trott på demokratin eller på politiken, men som har börjat göra det, ibland på sätt som du och jag kanske inte gillar, men ja... Man kan inte tänka sig en demokrati som inte har populistiska in-

slag. Populism är ju en rörelse som vill ha mera folkstyre och som vänder sig mot eliterna, och folkstyre är ju ett annat namn på demokrati.

Kay Glans: Är det bara staten som ska vara aktör i ett nytt moderniseringsprojekt? Eller kan man tänka sig nya motsvarigheter till folkrorelserna, alltså en mobilisering underifrån?

Svante Nordin: Förändringarna i civilsamhället har varit lika stora som förändringarna när det gäller det offentliga under de senaste trettio åren. Civilsamhället ser väldigt annorlunda ut i Sverige och i andra länder, jämfört med tidigare. Det är ju en av anledningarna till att folkhemmet inte kan återinföras – civilsamhället ser ut på ett helt annat sätt än det gjorde då.

Lars Magnusson: Problemet är att hitta en social bas som kan mobiliseras för förändring. Den består ju inte längre av enad arbetarklass till exempel, om den nu någonsin har varit enad. Det blir en konstruktion uppifrån att säga att vi i dag har en större arbetarklass än någonsin. Ja, det finns många fattiga och maktlösa människor, men de är maktlösa och fattiga av olika skäl och på olika sätt. Frågan är hur man ska kunna mobilisera dem tillsammans för någon sorts reformprojekt. Det skulle man kunna önska, men alla tidigare försök att till exempel organisera arbetslösa har varit misslyckade. Det är svårt att mobilisera människor som inte upplever sig ha samma intressen, samma sätt att leva, som tycker olika. De fattiga i dag består av fattiga – som i USA – fattiga vita och fattiga mörkhyade. Att få ihop de här grupperna – och det här gäller faktiskt i Europa också – är inte enkelt. Min gamle vän Göran Therborn, och många med honom inom vänstern, fortsätter att säga: Visst finns arbetarklassen! Man räknar på det här i statistiska termer, så att de som har en inkomst under en viss nivå tillhör arbetarklassen. Då tror man plötsligt att de har gemensamma intressen. Tyvärr, kanske man kan säga, är det inte så. Det finns inte gemensamma intressen bara för att man hamnar på en viss inkomstnivå mätt i kronor och ören. Man kan inte konstruera en arbetarklass.

Svante Nordin: Man kan väl uttrycka det så att det i dag inte finns någon arbetarklass i den gamla meningen. Den historiska arbetarklassen försvann på 70- och 80-talet när varven lades ned och så vidare. Den typen av industri hade sysselsatt personer som bott i Sverige i generationer och som hade en självklar nationell samhörighet. Det fanns inte någonting som splittade den arbetarklassen i det avseendet. Det var ju den arbetarklassen som en gång lyfte fram socialdemokratin, och den har ju delvis försvunnit, delvis övergivit soci-

aldemokratin. Det är det här vattnet som har dragit sig tillbaka och lämnar sossarna på torra land, eller på sjöbotten, även om det lever kvar som ett funktionärsparti.

*

Kay Glans: Vi har här skissat på en utveckling i vilken nationens gränser blir viktiga och där vi försöker lösa viktiga problem inom nationens gränser. Är det en farlig utveckling? Många i dag vill ju varna för en ny nationalism.

Svante Nordin: Nej, varför skulle det vara det? Fascisterna var nationalistiska, men det betyder inte att nationalism är fascism. Nationalism kan vara liberal, konservativ, socialdemokratisk, den kan vara bondeförbundsnationalism, den kan vara fascistisk eller kommunistisk. Låt oss

”Som jag sade tidigare tror jag att det finns en diskrepans mellan krav på mer stat, mer nation, mer protektionistiska åtgärder, samtidigt som vi har en global ekonomi som kommer att vilja gå tillbaka till det gamla, och den kommer att bli ännu mer tydlig under 2020-talet.”

- LARS MAGNUSSON

inte glömma den fruktansvärda stalinistiska nationalismen. Nationalism är lika mycket – eller mer – förenad med demokrati eller demokratiska rörelser som med antidemokratiska rörelser. Så det finns en väldig mångtydighet. Frågan är hur man tolkar det, hur detta förs in i ett eventuellt nytt moderniseringsprojekt. Modernisering är en fråga om formuleringar av politiska formler som kan ena människor.

Lars Magnusson: Vare sig vi vill eller inte så är ju det här med medborgare och nation fortfarande mycket starkt. Det är svårt att tänka bort nationalstaten om vi ska tänka ett modernt projekt för att skapa ett anständigt samhälle. Det blir ofta oerhörda överdrifter när man talar om globaliseringen och hävdar att öppenhet mot andra måste förutsätta att alla gränser är öppna, att folk får flytta hur som helst, att det inte finns regler och lagar och sådant. Den nationella staten finns kvar och kommer att finnas kvar.

Svante Nordin: Ingen kan ju förutsäga framtiden och man blandar lätt samman ett möjligt framtida moderniseringsprojekt med vad man själv skulle vilja se. Det är naturligtvis två olika saker, vad som är sannolikt och vad man själv tycker är önskvärt. Samtidigt tycker jag väl som andra att det finns ett antal linjer som löper samman, tendenser som är av väldigt olika slag, men som tillsammans pekar i riktning mot en revidering av det gamla moderniseringsprojektet och betydelsen av att hitta något nytt. Och om jag får formulera några sådana slagord som jag både tycker om och kan tänka mig ligger i tiden så skulle aktsamhet vara ett sådant, måttfullhet ett annat och realism ett tredje.

Lars Magnusson: Jag är mer pessimistisk. Som jag sade tidigare tror jag att det finns en diskrepans mellan krav på mer stat, mer nation, mer protektionistiska åtgärder, samtidigt som vi har en global ekonomi som kommer att vilja gå tillbaka till det gamla, och den kommer att bli ännu mer tydlig under 2020-talet. Vi får heller inte glömma det geopolitiska perspektivet. Det betyder ju någonting att vi nu har en mer multipel värld med olika maktcentrum som mer och mer tävlar om större inflytande. Vi lever i en åtminstone bipolär och kanske multipolär värld, där ingen kan göra anspråk på hegemoni. Ett imperium måste ha en ordentlig materiell bas för att kunna utöva hegemoni och en sådan har inte USA i dag.

Svante Nordin: Det tidigare moderna projektet kring globalisering hade mycket att göra med att det bara fanns en enda supermakt under en period efter 1990-talet och några decennier framåt, och att denna supermakt var villig och kapabel att framträda som en garant för globaliseringen. Den perioden tog slut politiskt sett 2008 med Obama. Ur vissa synpunkter fullföljde Trump Obamas politik med en viss reträtt när det gäller de globala anspråken. Det var orimligt att alla väntade sig att amerikanerna skulle fixa en global säkerhet och betala räkningarna för detta i all evighet, medan vi européer skulle nöja oss med att spotta på dem när de intervenerade. Man kan ju förstå att amerikanerna har tröttnat på den situationen. Men det innebär ju att världen blir mer multipolär än den var under ett par decennier.

Kay Glans: Ett nytt moderniseringsprojekt i en mångpolig värld, alltså. ”Må ni leva i intressanta tider” sägs vara en gammal kinesisk förbannelse. Vi lever i intressanta tider, tänker jag.

► Samtalet mellan Kay Glans, Lars Magnusson och Svante Nordin ägde rum den 27 januari 2021.

Vid närmare eftertanke är en essäserie som vill fylla en lucka i den litterära offentligheten genom att låta skribenter från olika akademiska discipliner utforska teman i samtida svensk litteratur. *Närmare* står för att litteraturen som texterna bygger på är förhållandevis aktuella och *eftertanke* för att essäerna har en större distans och systematik än dagskritiken. Serien finansieras av Lars Salviusföreningen.

VID NÄRMARE EFTERTANKE

BITTERLJUVA BEGÄR PÅ KÄRLEKENS MARKNAD

Av Hanna Bornäs

I en tid då vi förväntas njuta av både sex och frihet är skildringen av kvinnors fria sex inte längre radikal. Dagens kvinnliga författare utforskar snarare sårbarhet, desillusion och asymmetriska relationer. Det irrationella och bångstyriga i begäret ligger i fokus och sex tecknas med nyanser av grått. Psykologen Hanna Bornäs tittar på de senaste årens skönlitterära utgivning och undersöker de litterära former kvinnors heterosexuella begär tar i en samtid som beskrivs som avförtrollad, eller rentav posterotisk.

ROMANEN OCH ROMANSEN har alltid varit intimt förbundna. Många har som Madame Bovary förförts av kärleksberättelser, eller som bokens författare Gustave Flaubert distanserat sett fantasins återvändsgränd i verkligheten. Romantiker eller cyniker, libertiner och puritaner – sex i böcker har satt känslor i gungning och vållat skandal. Flaubert sägs trots allt ha sagt ”Madame Bovary, c’est moi”. Cynism döljer ofta en besviken romantiker, och spänningen mellan rass distans och stor längtan märks även i dag.

Det senaste årtiondet har det offentliga samtalet om kärlek, sex och relationer tveklöst förändrats och utvidgats. Dejtingappar har gjort det lättare för kärleks-sökande att hitta varandra. Samtidigt går, likt ett ängsligt par, möjligheten att välja hand i hand med risken att bli bortvald. En av historiens största manifestationer mot sexuellt våld tillika feministiska revolt, #metoo, hade heller inte varit tänkbar utan det senaste årtiondets fusion mellan internet och intimiteten. Debatterna om

heterosexualitetens våld och tillkortakommanden har avlöst varandra, och inspire-

”Och när överjaget nu predikar det som på Freuds tid var detets förbjudna längtan, vilka tabun återstår och vad händer med begäret?”

rar till såväl djupt personliga betraktelser som till generaliserande samtidsanalyser. I kultursidornas senaste bråk är ena sidan frustrerad av ”kanskemännens” svekfullhet, medan andra menar att kvinnor bör hedra de sexuella landvinningarna, och inte vurma för gammal sedlighet.

Vilka litterära former tar kvinnors (heterosexuella) begär i en tid som beskrivs som avförtrollad, rentav posterotisk, och där utbytbarheten brutit ner våra illusioner

om den stora kärleken? När jag tittar på de senaste årens skönlitterära utgivning slår det mig att många, framför allt unga kvinnor, uppehåller sig vid sexuella relationer, ofta i autofiktions gränsmarker. Om vår inte är de romantiska drömmarnas tid, så är den inte heller det glada utlevandets. Det är inte ens för kvinnor längre förbjudet att njuta – det har blivit ett krav. Och när överjaget nu predikar det som på Freuds tid var detets förbjudna längtan, vilka tabun återstår och vad händer med begäret?

De romaner som skrivs av kvinnor om relationer i dag hade inte varit tänkbara utan den sexuella revolutionen. Men om en aspekt av litteraturen i dess spår var att skriva fram starka sexuellt frigjorda kvinnor, på ett sätt som tidigare var förbehållet män, så utforskar dagens kvinnliga författare snarare sårbarhet, ensamhet, desillusion och (ibland frivillig) underkastelse. Sexet tecknas med nyanser av grått som har mer gemensamt med nätbekännelsernas gråzoner, än med den erotiska chliclittens flärdfulla silvertoner. Även i

kärleksskildringar som inte har sex i fokus finns ett intresse för det irrationella och bångstyriga i begäret, som pekar mot en uppgörelse med fantasin om det självständiga jaget.

EN AV DE första att beskrivas med det något förminskande epitetet "tinderroman" och senare som just "posterotisk" är Isabelle Ståhls *Just nu är jag här* (Natur & Kultur, 2017). Om den givits ut i dag hade kritiken måhända tagit fasta på huvudpersonen Elises drag av kanskekvinna. Elise letar efter en trygg plats, något som kan omsluta henne, men gör det inte främst i den romantiska relationen. I början av romanen drömmer hon om att få en allvarlig men övergående sjukdom, så att hon blir inlagd på sjukhus, eller så fantiserar hon om att vara helt omsluten av en annan kropp, liksom i en livmoder. Hon önskar sig någon som bara finns där med föräldralikt välbekanta ljud, någon att ropa "hjälp" till när ångesten växer sig starkare. I brist därpå fungerar drogerna som tillfällig tröst. Men de sporadiska tinderdejterna snarare förstärker känslan av ensamhet

► Isabelle Ståhl.

och utbytbarhet; männen ser inte ut som på bilderna, och deras kroppar och leenden fyller Elise med äckel. Skillnaden mellan världen och jaget riskerar att kollapsa, och överkligheten smyger in på som en ständigt lurande ångest. Det autentiska och det artificiella går inte heller att skilja åt – det mest verkliga ser på ett kusligt sätt ut att vara gjort av plast samtidigt som det

konstlade känns sant. Romanen är litet som en postmodern *Äcklet* (och väcker frågan om hur Sartre hade tagit sig an Tinder). Men när Elise inlett en stabil relation med en man börjar hon snart att längta bort, och det är som om kärleken aldrig når förbi det cyniska läge där hon aldrig är riktigt ärlig eller närvarande.

"Jag känner en sådan ömhet när jag ser på dig", säger jag. Han ler och rodnar. Orden jag sagt fyller mig med obehag. Det låter som något människor sa till varandra i romantiska filmer på 1900-talet. Jag har svårt att känna något innerligt. Det beror kanske på att jag har ätit antidepressiva tabletter, eller dissociativa droger som jag tog förra sommaren, eller kanske på all skärmtid.

Elise har samtidigt en stark längtan efter något omutligt verkligt, bortom det ironiska skyddshöljet i ett Stockholm där relationerna är lika obeständiga som andrahandskontrakten och IKEA-möblerna.

En liknanden längtan efter det absoluta finns i Wera von Essens andra roman *Väld och nära samtal* (Natur & Kultur, 2020). Berättarjaget åker innerstadsbuss "i min sorg över kontaktlösheten i världen", och romanen ringlar sig likt en krängande buss över sidorna, med tillfälliga stopp endast för kommatecknen som skiljer en bisats från nästa. På liknande sätt avlöser sessionerna hos psykoanalytikern i en evighetsloop dem hos "lovern". Romanjaget verkar i likhet med Elise ha svårt att finna en relation till en man som inte präglas av distans eller besvikelser. Snarare än ömsesidighet söker hon en asymmetrisk relation där hon vinner befrielse från sig själv genom underkastelse (vilket även Elise i slutet av romanen gör). På liknande sätt som hon är ute efter jagupplösning i det sexuella mötet, lockas hon av katolicismens stränghet, krav på renhet och omutbara sanning. Båda kräver av henne att hon ger

upp något av sin suveränitet och individualitet. Samtidigt återtar hon makten över männen när hon formulerar sig om dem. Mannen i romanen vill inte bli omskriven, men detta är ett av få krav hon inte underkastar sig. En liknande iakttagelse av hur det kvinnliga objektet kryper ut ur romanens maskhål och blir det skrivande subjektet (som i ett parallellt, min-

► Wera von Essen.

dre stängt universum), gör Carin Franzén i *Till det omöjligas konst – Essäer om litteratur och psykoanalys* (Glänta Produktion, 2010). I romanen *Lust* (på svenska Trevi, 1990) omvandlar Elfriede Jelinek kvinnans förnedring i att vara objektet för männens blickar och våld till språk, och intar därmed den subjeksposition hon menar är förbehållen män.

Det finns en överensstämmelse mellan begär och litteratur, mellan kärlek och språk, i det att de kräver att spänningen

upprätthålls, att skillnad består. Total sammansmältning i harmoni eller kapitulation är detsamma som dödsdrift och utplåning. Romanens och relationens nerv bevaras då konflikten aldrig blir helt löst. Och språkets mening jagas, liksom kärleksobjektet, i ständiga förskjutningar.

Anne Carson skriver i *Eros den bitterljuva* (på svenska Albert Bonniers Förlag, 2020) om "samtidigheten av njutning och smärta" i begäret. Genom närläsningar av grekisk antik kärlekslyrik, såsom fragment av Sapfo, visar hon hur eros bångstyrighet har skildrats: "eros kommer nästan utifrån och rör sig mot eller kryper sig på sitt byte [...] Begäret är alltså varken inhyt eller allierat med den som begär." Jaget är

inte, med Freuds ord, herre i sitt eget hus. Vi äger inte vårt begär, och det är inte ens säkert att det står på vår sida. Det grekiska ordet *eros* betecknar "begär efter något som fattas", och Carson visar på de dilemman som uppstår eftersom begäret aldrig kan sammanfalla med dess objekt; *eros* undflyr ständigt och gäckar. Denna syn på åtrå har många paralleller till den psykoanalytiska förståelsen av driftslivets dunkelhet och särskilt de idéer om brist som Jacques Lacan har formulerat. Men det påminner även om, som Carin Franzén visar i essän "Om kärlek", hur den höviska kärleken uttrycks i allt från 1100-talets trubadurlyrik till den franska 1600-talsromanen *Prinsessan de Clèves* av Madame de La Fayette. Här är det största hotet mot passionen

övervinna sexuell orättvisa och prydhets finns en tendens i frigörelselitteraturen att låtsas som om kvinnors sexuella underordning är historia, vilket delvis var en nödvändig strategi för att underminera den. Om vi lever fritt så blir vi fria, ungefär. Samtidigt plockar generationen av kvinnliga författare som hade kunnat vara deras barnbarn upp frågan om hur fria vi verkligen är, vill och kan vara och om friheten gjort oss tillfreds. Jag tror inte detta ska läsas som en feministisk backlash eller nykonservativ vändning; det är inte en längtan efter gammal sedlighet. Från ett feministiskt perspektiv kan skillnaden ses som å ena sidan viljan att erövra mäns privilegier, å andra sidan att ifrågasätta mäns beteende som norm. En annan skillnad handlar om varemot de tar spjörn: är det mot en pryd borgerlig moral eller en nyliberal idé om individens sexigt flexade frihet? "[S]om en swishbetalning ett foodorapaket ska de vara, relationerna i senkapitalismen" skriver von Essen. Och vidare: "Jag nådde punkten, självhatet, som löser upp jaget, förnedringen, som slår ut jaget, kroppsarbete är bästa sättet, det får mig att vilja dö, det är en nåd". I von Essens och Ståhls romanvärldar (liksom i Schunnessons, dit vi snart kommer), präglas jobben lika mycket som relationerna av slit eller giglogik. Det krävs att vara på tärna och ha lika lätt att möblera om i jobbkalendern som i det inre, vara robust och "lika självständig som en chefsjurist".

Tone Schunnesson driver försörjningstemat än längre i romanen *Dagarna*, *dagarna*, *dagarna* (Norstedts, 2020). Hennes blick ser med krass realism misstänkta mönster i herpresspridning, och sexlivet följer den privatekonomiska konjunkturen. Kärleken handlar mest om transaktioner av olika slags kapital: erotiskt, ekonomiskt, eller socialt i form av status och kändisskap. Hon visar hur de olika tillgångarna lätt kan bytas mot varandra, som när huvudpersonen Bibbs säljer sex till en man hon träffat på casino. "Jag är på 4000, sa jag. Fyra? sa mannen. Det är väl ingen hora från Casino Cosmopol som är så dyr och jag sa: Nä men nu är jag ju ingen hora från Casino Cosmopol som du själv sa, jag är på tv." Bibbs behöver få tag på 100 000 kronor för att få bo kvar i lägenheten efter att pojkvännen lämnat henne. Hon har påstått sig ha pengar – han

synar bluffen. Desperationen driver henne att överskrida allt fler moraliska gränser, om än moralen redan innan var lika slapp i resåren som ett par urtvättade spetstrosor. Schunnessons relationsmarknad lik-

► Tone Schunnesson.

själva passionens förverkligande; i samma stund som den älskande ger sig hän åt sin kärlek riskerar den att dö och spänningen försvinna. Men prinsessan de Clèves bevarar passionen hos två män intakt: den äkta man hon inte älskar, och den älskade som hon inte ger sig till. När kvinnan socialt är underordnad mannen är det hon som har mest att förlora på att ge efter för begäret.

ROMANER SOM SKILDRAR och bejakar kvinnors gränslösa utlevelse, skrivna av författare som Birgitta Stenberg eller Kerstin Thorvall, har vidgat språket för kvinnors lust och erfarenheter. Men i sin iver att

nar Michel Houellebecqs universum av ensamhet och sexuell desperation, men utan fransmannens stela könskoreografi. Hos Schunnesson bryter romanfigurerna minst lika ofta mot stereotyperna, som när Bibbs i början av förhållandet med Baby är rik och känd, medan han har skönhetsbäst-före-stämplade kapital. Men Schunnessons öga för detaljer påminner även om borgerliga 1800-talsrealister som Flaubert eller Balzac, som genom att exakt beskriva olika personers materiella tillgångar visar deras inbördes hierarki.

I den posterotiska realismen hos Schunnesson är (den fixade) ytan allt; liksom hos Ståhl går det inte skilja konstgjort från äkta. Självframställningen bygger varumärket, som borgar för inkomsten. Därför är inte frågan om något är sant, utan om det kan bli det. "Alla riktiga kvinnor var bara en blek bild av en fake-kvinna, tyvärr." Medieringen är en del av kroppen; figurerna rör sig i en spegelsal av självbespeglning och fantasin om den andres blick. När Bibbs tittar på porr gör hon det för öppen ridå: med fri sikt från grannarna går hon igång på deras blick på hennes blick på pornografen (som i sin tur bygger på mannens blick på fantasikvinnan).

För oss som formades till tonårstjejer på 90- och 00-talet fanns en stark *girl power*-feminism som betonade självständighet, parallellt med en tilltagande mainstream-porrifiering och kvardröjande sexuell dubbel bokföring för killar och tjejer. Sofia Rönnow Pessah skildrar i *Männen i mitt liv* (Wahlström & Widstrand, 2020) hur Sonia växer upp med den överhängande rädslan att inte vara "knullbar", samtidigt som hon ska få utlopp för egen lust och närhetslängtan. Hon famlar sig fram mellan tillfälliga ligg och några längre relationer, och möter män som ibland är ömma, men oftare hårda, otrogna och dåliga på inkännande intimitet. "Jag vill vara frigjord,

nar Michel Houellebecqs universum av ensamhet och sexuell desperation, men utan fransmannens stela könskoreografi. Hos Schunnesson bryter romanfigurerna minst lika ofta mot stereotyperna, som när Bibbs i början av förhållandet med Baby är rik och känd, medan han har skönhetsbäst-före-stämplade kapital. Men Schunnessons öga för detaljer påminner även om borgerliga 1800-talsrealister som Flaubert eller Balzac, som genom att exakt beskriva olika personers materiella tillgångar visar deras inbördes hierarki.

I den posterotiska realismen hos Schunnesson är (den fixade) ytan allt; liksom hos Ståhl går det inte skilja konstgjort från äkta. Självframställningen bygger varumärket, som borgar för inkomsten. Därför är inte frågan om något är sant, utan om det kan bli det. "Alla riktiga kvinnor var bara en blek bild av en fake-kvinna, tyvärr." Medieringen är en del av kroppen; figurerna rör sig i en spegelsal av självbespeglning och fantasin om den andres blick. När Bibbs tittar på porr gör hon det för öppen ridå: med fri sikt från grannarna går hon igång på deras blick på hennes blick på pornografen (som i sin tur bygger på mannens blick på fantasikvinnan).

För oss som formades till tonårstjejer på 90- och 00-talet fanns en stark *girl power*-feminism som betonade självständighet, parallellt med en tilltagande mainstream-porrifiering och kvardröjande sexuell dubbel bokföring för killar och tjejer. Sofia Rönnow Pessah skildrar i *Männen i mitt liv* (Wahlström & Widstrand, 2020) hur Sonia växer upp med den överhängande rädslan att inte vara "knullbar", samtidigt som hon ska få utlopp för egen lust och närhetslängtan. Hon famlar sig fram mellan tillfälliga ligg och några längre relationer, och möter män som ibland är ömma, men oftare hårda, otrogna och dåliga på inkännande intimitet. "Jag vill vara frigjord,

men jag lyckas inget mer än att uppfylla deras och min fantasi om vad en frigjörd kvinna är.” Hos Rönnow Pessah blir sex ofta en flykt från snarare än till känslor; det ger en drogliknande avtrubbning. I *Männan i mitt liv* täcker de tillfälliga liggen över skrällen för ensamhet, samtidigt som upplevelsen av närhet är mer sällsynt. Sonia måste anstränga sig för att värna sina gränser och för att själv veta var de går. Men ibland är det hon, liksom Schunnes-

sons Bibbs, som har svårt att ta ett ”nej”. Romanen skildrar gråzonsex när ingen orkar läsa det finstiltta, och relatera till en verklig person och inte bara till fantasin om den andre (en krass lacaniansk och je-lineksk syn är att inget sexuellt möte når längre än så).

FÖRFATTAREN SARA VILLIUS ÄR, till skillnad från tidigare nämnda 80-taliser, född på 70-talet. Även hon utforskar blickar och positioner, subjekt och objekt, men har även ett språk för den ömsesidiga åtrån. Romanen *Madonna* (Norstedts, 2019) anspelar på den manliga blick som reducerar kvinnan till hora eller madonna – på omslaget visar Edvard Munchs träsnitt med samma namn kvinnan som begärsobjekt och samtidigt självupptagen av njutning. Hennes stängda blick vänder in i sig själv, oåtkomlig för mannen och det foster som olycklig och ensam syns i bildens nedre hörn. Villius bänder i perspektiven, vänder ut och in på betraktare och betraktad, både bekräftar den misogynna stereotypen och överskrider den. Berättarjaget talar inifrån den egoistiskt njutningslystna kvinnan. Hon är mamma men söker sig bort från familjeansvaren genom en otrohetsaffär med en mycket äldre man som varit hennes lärare. Mannens blick vill hon åt samtidigt som hon föraktar den i dess förutsägbarhet, och äcklas av sig själv som inte kan låta bli den. När relationen havererar inleder hon en sexuell relation med en mycket yngre man som är hennes elev. Det är överträdelsen, förbuden och skillnaden som både lockar och äcklar. Eros flyr undan och befinner sig ständigt på en an-

nan plats, och bitterljuv är flykten liksom jakten. Till och med barnen älskar hon bättre i deras frånvaro, när hon tvättar och viker deras kläder. Relationen mellan jaget, vardagens här och begärets där bildar ett fält med tre poler hos Villius. Carson liknar en kärleksromans triangulära spänning med en metafor, då den ideala kärleken försöker efterliknas i skrift, och skapar ”en erotisk operation som sträcker sig ut från det bekanta eller det närvarande mot något annat, något olikartat, något eftertraktat.”

Ytterligare en roman med triangeln form är Johanna Frids *Nora eller Brinn Oslo brinn* (Ellerströms, 2018). Kärleksobjektet (pojkvännen) är ofta ur fokus. Han är, liksom pojkvännen i Ståhls roman och maken hos Villius, bara där: trygg och förutsägbar. Något ytterligare behövs för begäret att haka fast i. Genom en analys av Sappfos berömda fragment 31 (*Gudars likt syns mig den mannen vara...*) visar Anne Carson hur triangeln som figur är central för begärets relationella dynamik: ”Komponent nummer tre spelar en paradoxal roll: den både binder samman och skiljer åt, den markerar att två inte är en och lyser med den frånvaro vars närvaro är ett måste för eros.” Och Frid skriver: ”Att älska var delvis en fråga om positioner. Att stå på det avstånd och i det ljus som gör någon både klar och suddig, upplyst och försköнад i ljuset som faller som guld. Ett renässansljus av högdagrar och skuggor.”

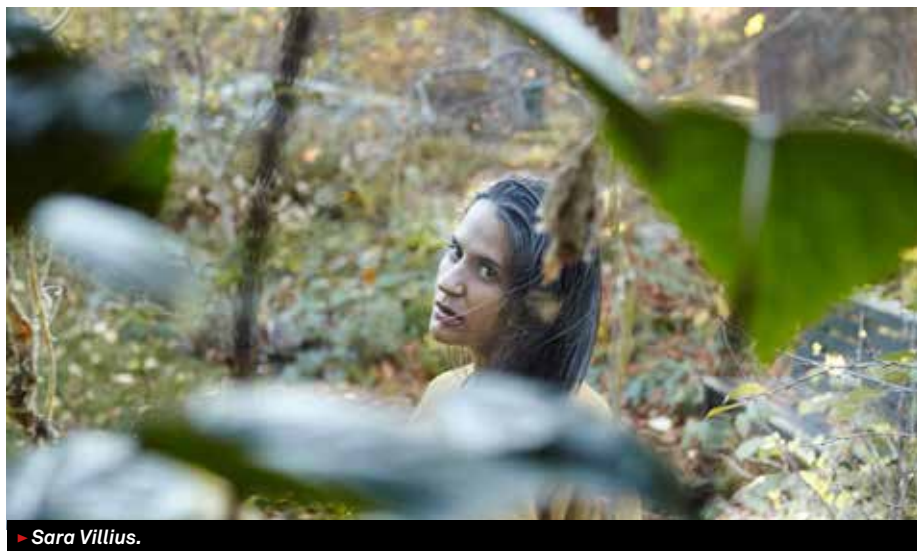
Berättarjaget Johanna blir alltmer besatt av att stalka pojkvännens ex Nora på nätet, och blir triumferande förtjust och

begärets vägran att uppbyggligt foga sig, och de irrvägar det kan ta i en tid av socialt informationsöverflöd, vilket ger en mörkt humoristisk underton. Såret är inte nytt, däremot de raffinerade sätten att underhålla det på, då det ständigt finns jämförelsematerial. Johanna och pojkvännen uppsöker en parterapeut för att ta itu med relationsproblemen:

Görel frågade om jag mätte bra av att se de här bilderna. Klockan på väggen tickade. Det var uppenbart att jag förväntades svara nej. Hur kunde hon tro att det fanns ett svar? Att saker antingen var bra eller dåliga? Hur kunde den blandning av fasa och njutning som Noras mammas Instagram ingöt i mig ligga så långt bort från den snusande prästens fattningsförmåga?

Erfarenheten av njutningens och lidandets samtidighet krockar med omgivningens förväntningar om självkontroll.

Frids roman för tankarna till *I Love Dick* av Chris Kraus, som kom ut första gången 1997, men blev utgiven på svenska först 2016 (Modernista). Boken utgör ett säreget konstprojekt vari hon undersöker erotisk besatthet och relationer mellan män och kvinnor med en humor och teoretisk skärpa som givit boken status av feministisk klassiker. Storyn är att bokens Kraus tillsammans med sin man skriver passionerade brev till mannens kollega, som hon träffat en gång. Både Frid och Kraus refererar i förbifarten till *Jane Eyre* av Charlotte Brontë, en roman vars viskningar och rop

► Sara Villius.

förfärad när hon hittar Noras mammas instagramkonto. Bilderna på den perfekta dottern och modern triggas den jämförande blick som glöder av avund och åtrå. Romanen skruvar upp den bitterljuva aspekten av eros till maxvolym. Frid fångar

ljuder genom litteraturhistorien, särskilt i traditionen av feministiska (inter-)texter. Många har, som Sandra Gilbert och Susan Gubar i *The Madwoman in the Attic*, tagit fasta på skildringen av Mr Rochesters galna fru som är inspärrad på vinden, som

en kulturellt central trop för kvinnans position som *den Andre*. "Kanske hade han gjort rätt i att spärra in den tokfan" skriver Frid med sin lakoniska humor. Kvinnlig besatthet tematiseras av både Kraus och Frid, med röster som är skärskådande analytiska och känslolösa irrationella på samma gång. Genom att tala från den position som neurotisk och "galen", som män ofta reducerat kvinnan till, och samtidigt varken dölja skevheten och överdrifterna eller anamma mannens myndighetsstämning (vilket bara vore att invertera förhållandena), gör de mer än att "tala tillbaka". Snarare utforskar de triangulära relationer, i Kraus fall det homosociala begäret mellan män (som Eve Kosofsky Sedgwick utforskat i boken med samma namn). Hos Frid visar triangeln ett homosocialt begär riktat mot en kvinna, som utspelar sig helt på den virtuella arenan och gör att mannen förpassas till biroll.

Kraus och Frid undersöker också den speciella plats som är den skrivande kvinnans, vilket även Malin Lindroth gjort i sin essäistiska bok *Nuckan* (Norstedts, 2018). Konstnärskvinnan balanserar mellan svår-förenliga roller. Hon har sin styrka inom en typiskt manlig domän, där valutan hjärna inte kan växlas in mot erotiskt kapital på mäns självklara vis. Hon bedöms fortfarande till stor del utifrån sin kroppsliga *sex appeal*. De beskriver alla en problematisk relation till en kropp som inte lyder

trasteras mot Johannas egen kropp, vars själva kön alltmör behärskas av endometriosisens smärta.

I Sara Villius *Madonna* talar ett "jag" som riktar sig till ett "du", förutom när hon i sexskildringen zoomar ut till ett "han" och "hon". Bokens "du" är älskaren. Det finns en stark intimitet i tilltalet, en ömhet som

hemlighetsfulla och våldsamma man hon inte på något sätt kan gripa. *Männen i mitt liv*, av Rönnow Pessah, är nummerade från 0 till 48. Ibland får de ett namn, men de är skissade ur samma schablon snarare än individer.

Genom detta tilltal framträder männen som ansiktslösa skuggfigurer. Men det gör

riktas mot föremålet för begäret och laddar det med känsla. Även i *Haggan* (Albert Bonniers Förlag, 2019) av Aase Berg (född 60-tal) riktar sig ett kvinnligt jag i kärlek och vrede mot ett manligt du. Men många av de yngre författarnas tilltal är opersonligt och distanserat. I *Väld och nära samtal* finns "lovern", som ibland är "den första"

också att relationen tonas ned. I stället för ett möte mellan två personer som utövar ömsesidig påverkan på varandra – som i en konventionell relationsroman – verkar romanernas unga kvinnor isolerade och liksom inlåsta i sig själva. Wera von Essens "lover" är utbytbar – det är mannen som funktion snarare än erotiken som *relation* – där finns inget "du" och ännu mindre något "vi". Sessionerna erbjuder en tillfällig befrielse från friheten, men det finns en längtan efter en kärlek som är allomfattande: "kanske får jag stå ut med tomheten men när och åter när ska någon vilja ha hela mig och inte bara min stönande kamp när näven når ända in." Rollerna är etablerade på förväg och männen är i kontroll, distanserade och med champagne i designerglas. De värnar sin frihet och vill inte ge upp sin livsstil. "Män; deras styrka i att alltid gå till jobbet, alltid peka med hela handen, alltid ta nästa steg, och deras ofattbara rädsla för att leva med smärtan, deras självmord och missbruk, deras fascination för vad kvinnokroppen tål, när de slår den och betraktar smärtan, deras oförmåga att finna den punkten i sig själva." Romanjaget får nöja sig med undergivenheten och "dess ljuva tystnad".

Madonna och *Haggan* skildrar båda otrohetsaffärer från kvinnans perspektiv, men med diametralt olika röstlägen. Där Aase Berg skriker i maniskt och självrättfärdigt raseri viskar Sara Villius fram en poetisk melankoli, som en sorgsen vaggvisa över kärlekens omöjlighet. Berg kräver av kärleken (och mannen) att den ska lyda hennes lag. Villius viskar om den brist hon vet är åtråns villkor, utan att vare sig betvinga

► Sofia Rönnow Pessah.

förväntningarna på mjuk kvinnlighet. Hos Johanna Frid får Norge representera alla de åtråvärda egenskaperna hos *den Andre*, som är snarlik och samtidigt bråddjupt annorlunda. Frids blick på Nora använder sig av samma tropen som den manliga blick som exotifierar, idealiserar och ser *naturaligheten* bortom den depraverade egna kulturen. Den sunda kvinnligheten kon-

eller "den andra lovern". I *Dagarna, dagarna*, *dagarna* kallas Bibbs kärlek för "Baby": ytterligare ett angliciserat smeknamn som nog är smekamt, men samtidigt anonymt. I Sofia Stenströms *Magic Love Pixie* (Norstedts, 2020) är den äldre älskaren "demonen", och det görs en poäng av att romanens Nadja inte vet hans namn, och därför är flerdubbelt underkastad den

eller resignera inför begärets inneboende paradoxer och skörhet. Samtidigt väjer varken Berg eller Villius för lustfyllda sexskildringar som ibland gränsar till det idealiserade. Dessa skildringar är erotiska på ett odistanterat sätt, utan "post" eller andra prefix, och liknar inte alls det krasst genomlysta hos Schunnesson, von Essen eller Rönnow Pessah, eller det tomt frånvarande hos Ståhl och Frid. Kanske är det en generationsfråga, där författare födda före 1980 inte har avtrubbats av dejtingkulturen som den formats från 2010-talet och framåt. 80-talisterna skildrar en sexualitet och kärlek där internet i högre utsträckning utgör arenan, och där ytan, skärmen och blicken har blivit platt och liksom genombelyst underifrån. Det finns sällan mystik, romantik eller idealisering i det köttsliga, men som hos Ståhl eller här Schunnesson en närmast förfrämligad upplevelse av den omedierade kroppen: "Tänk om kroppen kunde få vara en sådan grej, en sexuell. Inte bara en arbetsgrej eller porrgrej eller fyllegrej. En grej du smeker dig in i".

KVINNORNA I DE beskrivna romanerna är långtifrån sympatiska. De är oärliga, självupptagna, alltför svartsjuka eller bara ointresserade av de män som faktiskt stannar kvar. Men de anammar trots det inte ett manligt överläge, genom att bli självtillräckliga och värna sin integritet och frihet. Romanerna visar på olika sätt att den sortens rationalitet inte är önskvärd eller ens möjlig. Den innebär ett självbedrägeri, ett förnekande av att vi också alltid är beroende, sköra och drivna av motstridiga begär som vi sällan helt begriper.

Samtidigt uppmuntras vi i en flyktig och

► Johanna Frid.

► Aase Berg.

valfrihetspräglad tid att gömma såret, och bli de vinnande versionerna av oss själva ("att bli" är numera synonymt med "att framställa sig"). I den grad böckerna kan sägas vara feministiska, så uttrycker de en kritik mot en normativ manlighet som omfattar fler än bara cismän – ibland de kvinnliga romanfigurerna själva. I kontrast till ett konsumistiskt begär finns en längtan efter något absolut och hållande: katolicismen och psykoanalysen hos von Essen, men även den psykiatriska slutna avdelning som liknas vid ett kloster, eller sjukhusets ovillkorade omsorg hos Ståhl. När världen känns "kontaktlös" kommer längtan efter de trygga institutionerna. Vänskapen och de nära samtalen finns också hos von Essen och Ståhl, som en djupare gemenskap än den erotiska. Villius och Rönnow Pessah pekar båda mot en annan flyktväg, i begäret till en kvinna. Samtidigt visar de hur åtrån stelnat i den heterosexuella formen, och är svår att bända loss.

Slitningen mellan åtråns ogenomskinliga djup och samtidens fixade yta är ett återkommande tema. Det har blivit svårare att skilja mellan subjekt och objekt när sociala media gjort alla till både konsumenter och varor: "Bilder, blickar och subjekt i plötslig flux, ett slags hela havet stormar" konstaterar Frid. Även gränsen mellan fiktion och verklighet är utsmetad för en generation uppväxt på internet. Samtidigt är det förenklande att prata om "tinderromaner" och naivt att tro att allt var bättre förr. Att se kärlek som i grunden brist- och konfliktfyllt är del av en lång litterär (och litet kortare psykoanalytisk) tradition – ambivalens och asymmetri är något svårundvikligt, inte bara för "kanskemän" och heterokvinnor. Det nya

är snarare att tro att vi kan få allt vi vill ha, och att vi ens vill ha allt vi önskar oss. Oron får oss att bläddra vidare i de sociala apparna, vars affärsmodeller utnyttjar vårt hopp om att bristen kan stillas av en ny match eller någon annans selfie. Men lidandets likhet med lidelsen är inte bara etymologiskt sann.

När det krävs att vi ska vara fria och flexibla på kärlekens, lönearbetets och bostadens marknader (som blivit förvillande lika), vill vi vara allt annat än det. Hos Schunnesson är uppbrottets första tanke – "jag hade inte råd att bli lämnad" – Stockholmsrealistisk. När vi bör njuta av både sex och frihet är skildringen av kvinnors fria sex inte längre radikal. Snarare kan fantasin om allas frigjordhet dölja asymmetrier, våld och vårt ansvar för varandra. De sociala hierarkierna växlar och löper längs många axlar, och det är svårare i dag att pejla vem som har mest att vinna på hövisk dygd eller libertinsk utlevnad. Var och en får analysera spelet och avgöra bästa drag givet korten på hand: kön, ålder, pengar, utseende, status...

När kvinnor i dag skildrar komplexa begär till män så formar de samtidigt egna röster, ibland på bekostnad av relationen. De uttrycker en frihet som inte förnekar sårbarhet, men har plats för viljan att bli sedd, även som objekt. *I Love Dick* har beskrivits "som Madame Bovary, om Emma hade skrivit den". Trots att mycket har hänt på kärlekens marknad sen Flaubert, utspelar sig kampen mellan dröm och verklighet fortfarande.

► Hanna Bornäs är legitimerad psykolog och doktorand i barn- och ungdomsvetenskap.

EN BOK SOM har utsetts till både "en ny filosofi för vår tid" (Alex Bell i *The Boston Globe*) och "den humanistiska forskningens motsvarighet till neurosedyskandalen" (Bo Rothstein i *Svenska Dagbladet*) torde i varje fall ha förtjänsten att inte vara oförarglig. Så det var med viss nyfikenhet jag under mellandagarna till slut satte tänderna i Martin Hägglunds *Vårt enda liv – Sekulär tro och andlig frihet*. Bokens enorma genomslag har väl gått få förbi: i USA har den utsetts till en grundläggande teoretisk skrift för den nya vänstern, och i Sverige har den stötts och blötts i otaliga recensioner och diskussioner. Det kan tyckas som om det inte finns mycket att tillägga. Men låt mig ändå göra ett försök.

Boken består av två delar om vardera tre kapitel, omgivna av en inledning och ett långt avslutningskapitel. Den första delen innehåller en religionskritik som utmynnar i försvaret av vad Hägglund kallar "sekulär tro". I den andra delen kritiserar han kapitalismen och försvarar vad han kallar "demokratisk socialism". De två delarna är menade att hänga intimt samman: om vi tagit till oss den sekulära trons grundläggande insikt att vår begränsade tid här på jorden är det enda liv vi har, kan vi se hur kapitalismens systematiska exploatering av denna tid bygger på en motsägelsefull blindhet för det som är av grundläggande värde i människans tillvaro – nämligen just denna begränsade tid. Har vi väl genomskådat detta kapitalismens fundamentala missförstånd, följer enligt Hägglund den demokratiska socialismens överlägsenhet närmast rent logiskt.

Bokens femte kapitel, där Hägglund genom en nyläsning av Marx identifierar kapitalismens motsägelsefulla värdebegrepp, är bokens bästa. Jag ska försöka sammanfatta Hägglunds analys. Men innan dess ska jag ta mig an bokens religionskritik. Avslutningsvis ska jag säga något kort om det mycket omdiskuterade och problematiska sjätte kapitlet, där Hägglund skisserar grunddragen i ett

demokratiskt socialistiskt styrelseskick.

Hägglunds religionskritik bygger på en fullständigt generell och kategoriskt svartvit distinktion mellan "religiös" och "sekulär" tro. Det utmärkande för all religiös tro är enligt Hägglund att den utgör en tro på "evigheten" som tillvarons yttersta mål – ett liv efter döden som antingen bokstavigt fortgår i evighet eller som utgör ett till-

genomtänkt, leder däremot till en inställning där vårt jordiska liv och våra medmänniskor har mening bara som medel till evighetens högre mål.

Därför är den religiösa tron enligt Hägglund i grunden oförenlig med genuin omsorg om och engagemang för våra medmänniskor och för de materiella och andliga villkor som möjliggör våra liv här på jorden. Likaså menar han att den religiöst troende inte konsekvent kan erkänna vårt ömsesidiga beroende av varandra och den sårbarhet som detta beroende involverar genom risken för svek, sjukdom och död. Ty inbegripet i religionens löfte om evighet finns enligt Hägglund idén om en relation till Gud i ljuset av vilken mellanmänniskliga sårbara beroenden framstår som mindervärdiga i sin otillförlitlighet. Den sekulär troende ser däremot klart att vi måste bejaka dessa mellanmänniskliga beroenden och sårbarheter för att alls leva ett gott liv. Vi måste sätta vår tillit till dessa jordiska relationer, inte i brist på något bättre utan därför att just deras bräcklighet är villkoret för att vi ska finna en mening i vårt liv tillsammans. Denna tillit är, om jag förstår Hägglund rätt, den mening i vilken den sekulära tron är en *tro*.

Här kan man resa en rad invändningar. Det första problemet är Hägglunds ytterst svepande generalisering av vad religion är och måste vara, överallt och i alla tider. Ja, som varje religionsvetare skulle påminna oss om är själva distinktionen mellan "religiös" och "sekulär" betydligt mer historiskt och kulturellt specifikt än vad Hägglund låtsas om.

För det andra finns det ju, som många av Hägglunds kritiker påpekat, gott om religiösa människor som inte bara visat stor kärlek, omsorg och engagemang i sina relationer till andra människor och till jordelivets bräckliga omständigheter, utan som dessutom betraktat sin religiösa tro som en viktig grund till denna omsorg och detta engagemang. Hägglund erkänner det, men anser att dessa människors självförståelse helt enkelt är felaktig;

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Martin Hägglund

Vårt enda liv – Sekulär tro och andlig frihet

(*This Life – Secular Faith and Spiritual Freedom*)

ÖVERS. ANDREAS VESTERLUND

VOLANTE | 489 S. | ISBN 9789179650018

MER FRAMGÅNGSRIK KRITIK AV KAPITALISMEN ÄN AV RELIGIONEN

Recensent **Martin Gustafsson**

MARTIN HÄGGLUND STÄLLER i sin uppmärksammade bok en sekulär tro mot en religiös. Han menar att den religiösa tron på en evig existens efter döden gör oss likgiltiga för förluster i våra ändliga liv och därmed hindrar oss från att utveckla omsorg om andra. Men Hägglund

karikerar de religiösa tänkare han anför, för de är väl medvetna om den förtvivlan som oundvikliga förluster orsakar i detta liv. Tron hjälper dem att hamna i ett permanent tillstånd av hopplös förtvivlan. Då ter sig hans kritik av kapitalismens inneboende motsägelse när det gäller dess syn på värde mer framgångsrik och den tvingar läsaren till djupgående reflektioner.

stånd av salig tidlöshet. Den sekulära tron utmärks av att den inte räknar med någon sådan evighet, utan konsekvent erkänner att människans liv är ändligt. Enligt Hägglund är det enbart erkännandet av vår ändlighet som gör det möjligt att fullt ut förhålla sig till vår jordiska tillvaro och våra medmänniskor som mål i sig, värda att älska och hysa omsorg om för deras egen skull. Den religiösa tron, konsekvent

i själva verket är deras omsorg och engagemang uttryck för en sekulär tro, och det vore mer konsekvent av dem att slänga sina religiösa föreställningar överbord. Det där är förstås en standardmanöver bland systembyggande länsstolsfilosofer; om det dyker upp motexempel som tycks hota dina prydligt konstruerade dikotomier, så insistera helt enkelt på att mot-exemplen *egentligen* ska förstås på ett sätt som förutsätter dikotomiernas giltighet – och vips har hotet avvärjts som ett rent missförstånd, även om detta innebär att man (som Hägglund gör i det avslutande kapitlet) påstår sig förstå Martin Luther King Jr bättre än vad han förstod sig själv. Med de aprioriska glasögonen på blir man lätt blind för sina egna förnumstigheter.

Nu kan förstås Hägglund invända att han faktiskt diskuterar ett antal exempel på religiösa tänkare och ingående visar hur evighetstanken hos dem står i ett genuint spänningsförhållande till deras engagemang i det jordiska människolivet och dess sårbara ömsesidiga beroenden: C. S. Lewis, Martin Luther, Augustinus, Søren Kierkegaard... Men här tror jag att det går att resa en tredje invändning mot Hägglunds religionskritik, en invändning som jag inte sett någon annan ta upp.

DEN HAR ATT göra med en oklarhet i hans idé om vad det innebär att erkänna och förhålla sig till sårbarheten i mellanmänniskliga relationer. Hägglunds sekulärt troende hjälte är någon som fullt ut bejakar sådana relationer, i klar medvetenhet om att "allting vi hänger oss åt kan negeras, lämna oss förkrossade och – i slutänden – döda". Ty "[r]isken för en 'absolut sönderlitenhet' är ett villkor för att vi ska kunna hålla ihop någonting överhuvudtaget. Ja, utan risken för sönderfall och död skulle själva livets form [...] inte kunna ha något syfte".

Här kan till att börja med påpekas att jordelivet inte bara innebär en "risk" för sådant sönderfall, utan att sådant sönderfall är något varje människa faktiskt får erfara i sitt liv, förr eller senare och i en eller annan form. Relationer som är avgörande för hennes självförståelse och som hon sätter sin tillit till slits sönder genom svek, sjukdom eller död. Om den sekulära tron ska räcka för att hantera livet får den alltså inte nöja sig med att heroiskt bejaka risken för sådant sönderfall. Den måste också ge oss resurserna att hantera sönderfallet när det faktiskt inträffar – när vår grundlägg-

gande och identitetsbestämmande tillit till våra mellanmänniskliga relationer visar sig *inte* hålla streck.

Att bli "förkrossad" i den relevanta meningen är inte frågan om att bara bli ledsen eller bedrövad. Det är att erfara hur marken under fötterna ger vika så att det liv man levt och den person man varit inte längre kan förbli desamma. Det är den sorts erfarenhet som är central för Luther, Augustinus och Kierkegaard, och som för dem klargör religionens oundgänglighet för människan. I sådana situationer, när det heroiska risktagande som Hägglund förkunnar har förbytts i en föga heroisk förtvivlan, kan det vara poänglöst att komma dragandes med en "sekulär" tro av Hägglunds slag – eftersom det är just denna sekulära form av tillit som gått förlorad.

Hägglund skriver: "Den gemensamma nämnaren för det jag har kallat 'religiösa' ideal är målet att frigöra oss från alla [...] former av smärta inför misslyckande, förluster och död". Det tror jag helt enkelt är fel som en beskrivning av Augustinus eller Luthers eller Kierkegaards mål. De är tvärtom i högsta grad medvetna om att sådan smärta är oundviklig i människans liv. Den "frigörelse" de talar om har snarare att göra med vad som kan hjälpa den "absolut sönderslitna" ur ett fortsatt *permanent* tillstånd av hopplös förtvivlan. Och deras poäng är att det finns situationer i

Man kan naturligtvis invända att i en sådan situation är kvarvarande vänskaper och andra jordiska mellanmänniskliga relationer tvärtom oundgängliga, och att det

”Att bli 'förkrossad' i den relevanta meningen är inte frågan om att bara bli ledsen eller bedrövad. Det är att erfara hur marken under fötterna ger vika så att det liv man levt och den person man varit inte längre kan förbli desamma.”

är bättre att söka vägen ur förtvivlan på sådana "sekulära" vägar. Men faktiskt händer det ju att människor visar en märkvärdig förmåga att komma ur den yttersta förtvivlan på ett sätt som det vore förmåtet att förklara genom att hänvisa enbart till de stöttande sekulära relationer dessa människor måhända har kvar (hur viktiga

► Martin Hägglund.

vilka det Hägglund kallar "sekulär tro" inte räcker till för att frigöra en sådan person, eftersom hon befinner sig i en situation där dessa resurser i alltför hög grad redan förbrukats.

dess relationer än är). När man påträffar en sådan förmåga, hos andra eller hos sig själv, ligger det nära till hands att karakterisera den i termer av ett mirakel, en sällsam nåd.

Min poäng är inte att det religiösa "idealet" såsom det formuleras hos Augustinus, Luther eller Kierkegaard är riktigt och problemfritt. Allt jag vill hävda är att Hägglund missförstår och därför karikerar deras tankar. Här finns det också anledning att påminna om två andra författarskap som lyser med sin frånvaro i Hägglunds diskussion: Fjodor Dostojevskijs och Lars Ahlins. Hos dem båda är den tematik jag just antytt absolut central, om än på rätt olika sätt. Det vore intressant att se Hägglund konfrontera sin religionskritik med dessa båda författares verk.

ETT AV HÄGGLUNDS favorituttryck är "immanent kritik". Det hänvisar till en form av kritik som avser att spåra motsägelser inom och *inifrån* det tankesätt som kritiseras. Ett exempel är Hägglunds redan nämnda försök att visa att religiösa människor missförstår sig själva i den mån de ser sin religiösa tro som grunden för sina medmänskliga och jordiska omsorger. Strikt genomtänkt *måste* detta engagemang snarare ses som uttryck för en sekulär tro, enligt Hägglund. En sådan kritisk ambition löper en uppenbar risk att i själva verket pådyvla folk kritikerns egna förutfattade favorittankemönster. Jag har redan indikerat att Hägglunds föregivet immanenta religionskritik uppvisar just en sådan brist på lyhörddhet och därför tvärtom blir "extern". (Användning av ord som "måste", "nödvändigtvis" och liknande är alltid en varningssignal här – och Hägglunds text vimlar av sådana uttryck.)

Hägglunds Marx-influerade immanenta kritik av kapitalismen lyckas däremot betydligt bättre, kanske därför att den i första hand riktar sig mot ett ekonomiskt system snarare än mot individuella människors självpupfattning (även om detta system förstås enligt Hägglund formar och formas av självförståelsen hos de människor som lever under det). Kapitalismens grundläggande motsägelse finns alltså enligt Hägglund i själva dess begrepp om värde. Å ena sidan fungerar inom kapitalismen den tid människor ägnar åt lönearbete som den yttersta grunden för genereringen av profit eller mervärde. Det är enbart genom att människors tid i möjligaste mån exploateras för lönearbete som profiten kan maximeras. Tekniska innovationer, som i ett annat system kunde leda till att mängden fri tid ökar, kommer i stället att leda till ytterligare exploatering av arbetarnas tid. Fri tid ses som ett problem ("arbetslöshet", "slöseri med tid") – dess enda legitima funktion är att arbetaren ska få "ladda batterierna" så att hon klarar av att arbeta desto effektivare när hon väl är på jobbet.

Men å *andra* sidan erkänner ju kapitalismen att det finns något i sig värdefullt med

människors fria tid, eftersom man faktiskt betalar just en *lön* för att de ska avstå denna fria tid till förmån för att underkasta sig arbetsgivarens krav (kapitalismen berömer sig ju av att inte vara ett slaverisamhälle). Systemet erkänner i praktiken att, vore det inte för att de fick betalt, så skulle människor hellre rå över sin tid själva. Och just därigenom avslöjar det sin schi-

”Kritikerna har förstås rätt i att det är besvärande att han inte bryr sig det minsta om hur socialistiska projekt havererat under de senaste hundra åren och att han över huvud taget inte anser sig behöva smutsa ned händerna med empiri kring hur samhällseliga förändringar verkligen äger rum och hur människor faktiskt fungerar som samhällsvarelser.”

zofreni; det allt övertruffande målet att generera profit förnekar och osynliggör den fria tidens egenvärde, samtidigt som lönearbetet som institution bygger på att detta egenvärde existerar.

Jag har komprimerat Hägglunds rika och detaljerade kapitalismkritik och kan bara varmt rekommendera ett närstudium av bokens kapitel fem. Hans slutsats blir att upplösningen av värdeparadoxen hos kapitalismen kräver att själva systemet överges till förmån för ett system som klart identifierar det som skänker människolivet dess grundläggande värde: vår ändliga tid här på jorden. Detta system är den demokratiska socialismen. Först när produktionsmedlen inte längre ägs privat och profitmaximering inte längre utgör samhällets övergripande strävan kan vi enligt Hägglund klart inse värdet av vår fria tid; först då får vi möjlighet att själva rå över och tillsammans avgöra vad vi bör och vill göra med vårt enda liv. Detta är vad Hägglund kallar "andlig frihet". I den demokratiska socialismen framstår vår fria tid inte längre som bara ett tillfälle att ladda bat-

terierna eller slå dank, utan som det mest värdefulla vi äger. I ett sådant system kan tekniska innovationer hjälpa oss att frigöra än mer sådan tid, snarare än att på bekostnad av vår frihet och jordens ändliga resurser driva fram en överproduktion av varor som kapitalismen inbillar oss att vi behöver.

HÄR TALAR EN sann utopist. I Sverige har Hägglunds beskrivning av den demokratiska socialismen i kapitel 6 redan fått utstå så mycket kritik för sin brist på realism att jag inte nämns lägga sten på börda. Kritikerna har förstås rätt i att det är besvärande att han inte bryr sig det minsta om hur socialistiska projekt havererat under de senaste hundra åren och att han över huvud taget inte anser sig behöva smutsa ned händerna med empiri kring hur samhällseliga förändringar verkligen äger rum och hur människor faktiskt fungerar som samhällsvarelser. I detta kapitel blir också Hägglunds extrema rationalism som mest problematisk; han tycks verkligen föreställa sig att de olika konflikter som uppstår i ett demokratiskt socialistiskt samhälle ska gå att lösa genom att alla parter efter välordnade diskussioner rättar sig efter vad de inser vara det gemensamma bästa, utan att någon form av tvångsmedel kommer till användning. (Jag kan inte tänka mig en bättre representant än Hägglund för det kristallpalatsbyggande som Dostojevskijs underjordsmänniska angriper med sådan frenesi.)

Men, ändå... ett större problem än utopism är väl i dag *bristen* på visioner bortom den kapitalistiska rovdraft som håller på att helt föröda den jord vi lever på? Ramarna för vad som anses "realistiskt" sätts numera ofta så snävt att det enda "realistiska" som återstår är att hysa den fromma förhoppningen att vårt system nog ska driva fram ännu några tekniska manicker som ska fixa klimatproblemet och annat. Men hur realistiskt är egentligen *det*?

Visst, man kan förstås hävda att rena önskedrömmar gör mer skada än nytta i denna prekära situation. Ändå tror jag Hägglunds vision har en stor betydelse genom att tvinga sina läsare till en djupgående reflektion kring de inneboende problemen med kapitalismens värdebegrepp. Oförarglig är boken som sagt inte. I Sverige finns det, tycks det mig, en oförmåga att uppskatta värdet av provokationen som intellektuellt redskap. Hägglunds bok läser man bäst som en sådan – och då innehåller den mycket av intresse.

► Martin Gustafsson är professor i filosofi vid Åbo Akademi.

Johan Eklöf

Mörkermanifestet

– Om artificiellt ljus och hotet mot en uråldrig rytm

NATUR & KULTUR | 261 S. | ISBN 9789127167483

I MÖRKRETS FRÅNVARO FAMLAR BIOLOGIN EFTER SIN RYTM

Recensent **Helena Granström**

I BIOLOGEN OCH fladdermusforskaren Johan Eklöfs *Mörkermanifestet* står ljusföroreningar och deras biologiska konsekvenser i fokus. Boken utgör en värdefull påminnelse om det som gått förlorat med det artificiella ljusets upplysning av världen, men det saknas en djupare ideologisk analys och som manifest betraktat är den ganska klen.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

FÖR DRYGT 25 år sedan drabbades Los Angeles av en kraftig jordbävning, som slog ut strömförsörjningen för merparten av invånarna. När natten föll lades den vanligtvis så bjärt upplysta miljonstaden i mörker. Inte långt därefter inkom de första samtalen till polis, räddningstjänst och astronomiska observatorier: ett oroväckande, silveraktigt

sken hade blivit synligt på himlen. Var det utomjordingar? En fientlig attack av något slag? Men anmälarna kunde snart lugnas. Vad de, uppenbarligen för första gången i sitt liv, hade fått syn på var bara Vintergatan.

De skräckslagna Los Angeles-bor som aldrig tidigare hade sett den galax där de hör hemma är alls inte ensamma; tvärtom delar de sin belägenhet med omkring 80 procent av jordens befolkning. Som astronomen Tyler Nordgren har summerat saken: för 400 år sedan kunde alla i Florens se stjärnorna, men det var bara Galileo som hade ett teleskop; i dag har alla tillgång till ett teleskop, men ingen kan längre se några stjärnor. Det faktum att FN-organet UNESCO har förklarat tillgången till en oförstörd stjärnhimmel som gör det möjligt att ”njuta av och begrunda himlafästet” vara en okränkbar mänsklig rättighet, tycks i LED-lampornas tidevarv knappast ha fått något större genomslag.

En vän av mörker har med andra ord all rätt att vara indignerad och en produkt av denna indignation är också biologen och fladdermusforskaren Johan Eklöfs nyligen utkomna *Mörkermanifestet – Om artificiellt ljus och hotet mot en uråldrig rytm*, en bok vars manifestkaraktär emellertid måste sägas vara allt annat än manifest.

I dess fokus står ljusföroreningar, ett begrepp som först på senare år har kommit att bli bekant för en bredare allmänhet, men som bland astronomer är etablerat sedan länge. Under de omkring 150 år som gått sedan den elektriska belysningen introducerades på bred front har det artificiella ljuset gått från att revolutionera industri- och hemmiljöer till att förändra vår upplevelse av universum i grunden. Från de lyktstolpar och fasadbelysningar som vi som samhälle kommit att uppfatta som nödvändiga spiller en stor del av skenet ut över himlen utan att åstadkomma någon nytta, och skapar en himmel så översköld av ljus från jorden, att det ljus som genom årmiljoner färdats mot oss genom rymden inte syns. Den stjärnhimmel som utgjort en existentiell invariant för mänskligheten under hela dess historia, gör det helt enkelt inte längre. Där en opåverkad himmel visar upp omkring 6000 objekt synliga för det mänskliga ögat, av vilka de mest avlägsna utsände sitt ljus emot oss ungefär samtidigt som släktet homo uppstod, återstår på en stadskärnas mjölkgula päll i bästa fall ett tiotal.

Om omfattningen och djupet av denna förlust ur ett mänskligt kulturellt perspektiv har Eklöf inte särskilt mycket att säga – hans fokus ligger i stället vid dess mer påtagliga och vetenskapligt påvisbara konsekvenser – men ändå kan det, som fond för läsningen, vara värt att dra

sig till minnes Platon, som i ”Timaios” gör gällande att inget av våra uttalanden om världsalltet någonsin hade kunnat göras om vi ”inte hade sett stjärnorna, solen och himlen. Men som det nu ligger till är det åsynen av dag och natt, av månader och årens kretslopp och av dagjämningar och solstånd som har lett till det matematiska talets uppfinnande och gett oss möjlighet att reflektera över tiden och utforska världsalltets natur.” Himlavalvet och dess lysande punkter har så länge som människan varit människa spelat en central roll för såväl det vetenskapliga som det mytologiska tänkandet.

MEN NU ÄR det inte i första hand ljusföroreningarnas existentiella konsekvenser som är föremål för Eklöfs utforskning, inte heller enbart eller kanske huvudsakligen deras astronomiska aspekt, utan deras biologiska. För hur brutal förlusten av himlavalvets rikedom än kan te sig för människan, utgör den inget direkt hot mot hennes fysiska existens. Värre är det

”Den stjärnhimmel som utgjort en existentiell invariant för mänskligheten under hela dess historia, gör det helt enkelt inte längre.”

för en nattfjäril som blir hängande vid en gatlykta hela natten, oförmögen att både söka föda och para sig, till och med oförmögen att uppfatta de signaler från predatorer som normalt skulle säga åt den att ta till flykten. Mycket riktigt tycks också ljusföroreningarna, tillsammans med ett antal andra faktorer, utgöra en viktig delförklaring till den observerade nedgången i många insektsbestånd, liksom för en fågel vars immunförsvar försämras och ägg kläcks vid fel tidpunkt, för ett rådjur vars ungar föds mitt i vintern, för en nykläckt havssköldpadda som, i stället för att kravla ur sitt skal och ut mot havet, hasar på sina nyutsprungna fenor, lika hängivet som hopplöst, i riktning mot en närbelägen metropol. Definitivt värre är det för en migrerande småfågel, som under sin långflygning söderut om hösten försöker navigera efter konstellationerna på en stjärnhimmel som den inte längre kan se. Massdöd av fåglar kring fyr torn och andra ljusbåkar längs med fåglars flyttstråk är välkända; Eklöf nämner även den storslagna ljusinstallationen ”Tribute

► Vad det artificiella ljuset berövar oss. Bilden är tagen i Atacamaöknen i norra Chile.

in light” som slår upp i New York den 11 september varje år för att högtidlighålla offren för tvillingtornsattackerna, kring vars massiva ljuspelare, synlig en halvmil ut i atmosfären, otaliga förvirrade fåglar alltid ses kretsas.

Och då har vi inte ens kommit in på de djur, många av dem vattenlevande, vilkas beteende på ett subtilt och mycket precist sätt beror av månens faser, inte heller de koraller vilkas fortplantning är avhängig rätt ljusförhållanden. När den globala uppvärmningen framhålls som orsaken till korallrevens död är det bara halva sanningen; ett allt varmare havsvatten bryter visserligen ned korallen, men det är till stor del inverkan av artificiellt ljus som bidrar till deras oförmåga att byggas upp igen. Artificiell belysning kan, konstaterar Eklöf, ”på ett ögonblick sätta 200 miljoner års instinkter ur spel” – ett ögonblick som ofta visar sig ödesdigert för den varelse som besitter denna daterade produkt av tidsåldrars evolution. Det gäller förresten inte bara djur, utan även växter, vilkas groning, blomning och frösättning alla tenderar att hamna i olag under inverkan av mänskligt spilljus. Träd påverkas också, bland annat genom att artificiellt ljus får dem att både sätta löv för tidigt och fälla dem för sent.

Därmed inte sagt att det artificiella lju-

sets påverkan på människan skulle ske enbart på ett kulturellt eller strikt psykologiskt plan. Tvärtom har exponering för onaturligt ljus, i bemärkelsen ljus som går emot dygnets naturliga ljusvariationer, setts kunna öka risken inte enbart för sömnproblem, utan även stress, depression, övervikt och vissa former av cancer. Inte heller är den moderna mänsklighetens upplysningsiver oproblematisk ur ett klimatperspektiv. Bara det överflödiga spilljuset, det som alltså normalt avses med ljusföroreningar, i Europa och USA ger upphov till koldioxidutsläpp motsvarande 20 miljoner bilar; den artificiella belysningen sammantaget står för en tiondel av världens totala energiförbrukning.

EKLÖFS BOK ÄR rik på anekdoter och fakta av det här slaget, men under läsningen växer känslan av att detta inte är den tillgång för texten som det skulle kunna vara, snarare tvärtom. Det må vara hänt att essäistiken – en genre till vilken Eklöfs bok måste sägas ansluta sig – är avvikelens konst, men även en essäist måste avvika på ett genomtänkt sätt för att inte förlora sin läsare i irrgångarna. Eklöf å sin sida tycks närmast oförmögen att redogöra för hur upplysningen av kyrkobyggnader hotar fladdermössen, utan att samtidigt presentera begreppet kyrkoabsid och dess eko-

nomiska konnotationer samt namnet på drottning Kristinas ryttmästare och page. På väg mot en utläggning om en inventering av de vilda fladdermössen på Skansen, hinner vi inom loppet av en dryg sida få oss till livs det etymologiska ursprunget för ordet Djurgården, datum för anläggandet av Rosendals slott, antalet nationalstadsparker i Finland och vem Lill-Jan bakom namnet Lill-Jansskogen egentligen var och varför han blev populär. Det är ett skrivsätt som i och för sig är uppfriskande i sin oförblommerade och urskillningslösa entusiasm för kunskap i alla dess former, men som i viss mån ställer sig i vägen såväl för textens ärende som för dess uttryck.

En annan, och möjligen allvarligare, invändning som går att rikta mot Eklöfs bok är dess frånvaro av djupare ideologisk analys. Den upplysning av staden, sedermera världen, som tog sin början omkring 1800-talets mitt är i alla avseenden emblematiske för det större kulturella projekt som handlar om att erövrade och underkuva naturen, inklusive den mänskliga. Om detta är Eklöf själv med all säkerhet medveten, men jag vill mena att det är en brist hos texten att den inte i högre grad införlivar denna insikt. Detta har *Mörkermanifestet* gemensamt med andra populärvetenskapliga bästsäljare från senare år, såsom Peter Wohllebens *Trädens hemliga*

liv eller Eva Meijers *Djurens språk*. Också de behandlar frågor som befinner sig i brännpunkten för den industrialiserade mänsklig-
 lighetens våld mot den icke-mänskliga naturen, men som trots det skapar en trivsam upplevelse för läsaren med småputtrig och oanständig prosa.

Kritiken kan tyckas orättvis, eftersom Eklöf troligen inte föresatt sig att skriva en politisk bok, men jag vill nog ändå påstå att benämningen manifest skapar vissa förväntningar i den riktningen. Dessutom avhåller sig Eklöf inte från att kommentera de rön han förmedlar ur ett mer strukturellt perspektiv. Våra förutsättningar att med hjälp av "modern teknik" och "ökad förståelse" komma till rätta med ljusföroreningarnas skadliga effekter är, menar författaren, stora: "Vi kan programmera och dämpa det artificiella ljuset och anpassa det till mer naturliga förutsättningar. Om vi vill." Ljusföroreningar är i själva verket "de allra enklaste av miljöproblem att lösa, åtminstone rent tekniskt" – låt oss bara tona ned våra gatulyktor något och förse dem med timers och skärmar, så är knuten redan till hälften löst. Å andra sidan, funderar författaren i en av bokens mer insiktsfulla passager, kan det vara så att "synen på vårt välfärdssamhälle, vår trygghet, vårt yrkesliv, vårt sätt att leva och hela vårt sociala sammanhang" skulle behöva omförhandlas på kuppen. Att tro att vi skulle vara beredda till detta, i synnerhet i det så att säga stroboskopiska ljuset av vår nuvarande belägenhet, för att även i fortsättningen få iaktta humlerotätarnas gnistrande dans över en blomstrand sommaräng "i juninattens blekt utspädda mörker", är minst sagt optimistiskt.

SOM MANIFEST BETRAKTAT är *Mörkermanifestet*, trots den programförklaring i tio punkter som författaren låter avsluta boken, alltså ganska klen. Men trots både analytiska och stilistiska tillkortakommanden utgör Eklöfs bok en värdefull påminnelse, inte minst om det som slår författaren själv när han står under det bråddjupa stjärnmörkret i den chilenska Atacamaöknen: att alla dessa stjärnor finns där ute var vi än befinner oss på jorden, att den existentiellt hänförande plats där han befinner sig egentligen inte är unik. Men "av alla stjärnor vi människor borde kunna se med blotta ögat återstår för de flesta av oss bara en halv procent, en spillra. Resten har absorberats av det artificiella ljuset, försvunnit bakom en dimridå av mänsklig aktivitet. De finns där, men inte för oss att se."

► Helena Granström är författare, fil. mag i teoretisk fysik och fil. lic i matematik.

Cecilia Pettersson

Biblioterapi – Hälsofrämjande läsning i teori och praktik

APPELL | 230 S. | ISBN 9789198496192

LÄSNING LINDRAR LIVETS LIDANDE

Recensent *Eva Bergstedt*

I EN TID när allt fler livsproblem medikaliseras växer intresset för skönlitteraturens förmåga att ge inspiration och tröst. Cecilia Petterssons bok är det första grundläggande verket om biblioterapi på svenska. Hennes forskning lyfter fram litteraturens dubbla funktion av att både kunna erbjuda möjlighet till identifikation och till självförglömmelse.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

I EN TID när problem och kriser som hör livet till i allt högre utsträckning medikaliseras och betraktas som något sjukt har intresset för existentiella frågor vuxit. Medicin kan inte hjälpa oss med våra livsvärden, vår mening med livet och våra relationer. Kan skönlitteraturen vara en väg till att förstå livet bättre? Under senare år har intresset för biblioterapi och dess möjligheter att vidga synen på oss själva och vår existens ökat.

I Sverige är det främst biblioteken och

studieförbunden som startat biblioterapeutiska läsecirklar, ibland riktade till en allmän målgrupp, ibland till en specifik grupp. Ett exempel är cirklar för anhörigvårdare. De läser om andra som är i samma situation som de själva, samtalar om det lästa och får stöd och tröst genom böckerna och samtalen.

För några år sedan startade studieförbundet Sensus och Riksförbundet SPES ett biblioterapeutiskt projekt, "Läsa för livet", riktat till anhöriga som mist någon i suicid. SPES står för suicidprevention och efterlevandes stöd. Deltagarna samlades kring skön- och facklitteratur som tog upp suicid ur olika perspektiv och samtalande om dem. En sammankomst kunde till exempel handla om begravning, en annan om omgivningens reaktioner.

Några reaktioner på träffarna var att det var skönt att inte behöva prata om sin egen situation, om de inte ville. I stället kunde deltagarna prata om böckernas innehåll och samtidigt få fler ord för sina egna känslor. Litteraturen kunde bryta isen och väcka en inre process. Flera av deltagarna uttryckte lättnad över att inse att de inte var ensamma om sina känslor och tankar, och att dessa på så sätt "normaliserades".

Liknande känslor uttryckte personer med missbruksproblem som under några år deltog i det biblioterapeutiska projektet "Människor mellan raderna" vid Norrköpings stadsbibliotek. Deltagarna ansåg att det var skönt att vara med i boksamtalen och kunna få prata om sig själva, fast utifrån en karaktär i en bok. På så sätt kunde de tala mer skyddat. Det skapade en gemenskap och ett lugn i gruppen – svåra, tunga ämnen behandlades på ett nytt sätt.

Detta är tre exempel på biblioterapeutiska satsningar som gjorts under de senaste tio åren i Sverige och som följts av många fler. Men kan skönlitteraturen verkligen hjälpa människor att förstå sina liv bättre, ge tröst, kanske läkning, hopp och styrka? Och om så är – hur går det egentligen till att läsa i hälsofrämjande eller personlighetsutvecklande syfte?

I *Biblioterapi – Hälsofrämjande läsning i teori och praktik* fördjupar sig Cecilia Pettersson, litteraturforskare vid Göteborgs universitet, i frågorna. Boken är det första grundläggande verket på svenska om biblioterapi.

Vad är då biblioterapi? Begreppet myntades för hundra år sedan i USA. Bibliotekarier vid amerikanska militärsjukhus upptäckte under första världskriget att soldater som läste skönlitteratur i sjukängerna återhämtade sig snabbare från sina krigstrauman. Utifrån den upptäckten växte ett intresse fram och den första doktorsavhandlingen om biblioterapi publicerades 1949 i USA. Erfarenheten att

► Cecilia Pettersson.

litteraturen kan fungera hälsofrämjande är dock betydligt äldre. Tilltron till ordens läkande kraft har funnits sedan flera tusen år tillbaka och i många kulturer världen över. I dag växer forskningen i ämnet och biblioterapi är spridd över världen, med England och USA, men även Finland som föregångsländer. Teorier om biblioterapi finns främst inom biblioteksvetenskap, psykologi och utbildningsvetenskap.

Cecilia Pettersson presenterar olika inriktningar inom biblioterapi och beskriver främst den kreativa biblioterapi som tar sin utgångspunkt i skönlitteratur, till skillnad från andra inriktningar där exempelvis självhjälpböcker, facklitteratur eller eget skrivande ingår. Ordet biblioterapi är inte okomplicerat. Många förknippar det med psykoterapi som utförs av psykologer och psykoterapeuter, alltså ingenting som hör hemma på biblioteket eller i studieförbunden. Cecilia Pettersson framhåller att människor med svårare psykisk ohälsa ska få adekvat hjälp av utbildad vårdpersonal. Men allt annat som rör människan, som kan vara sorgligt och svårt, men inte sjukt – sådant som ingår i ett vanligt liv, såsom livskriser, besvikelser, sorg, glädje och kärlek – kan ingå i biblioterapeutiska samtal på bibliotek eller i en studiecirkel. Livsfrågor och existentiella perspektiv har vi gemensamt och det är dessa samtal med hjälp av skönlitteratur och berättelser som nu växer fram i Sverige.

I SVERIGE ÄR det först de senaste fem åren som begreppet börjat bli känt. 2017 startade socionomen och familjeterapeuten Pia Bergström den första akademiska utbildningen i det biblioterapeutiska arbetssättet vid Ersta Sköndal Bräcke högskola. Sedan dess har yrkesgrupper som psykologer, socionomer, psykoterapeuter, läkare, präster, diakoner, lärare och bibliotekarier fått en första grund i biblioterapiens tillämpningar. Ytterligare en biblioterapiutbildning startade vid Göteborgs universitet våren 2021. En svensk förening för biblioterapi bildades förra året, där flera terapeuter, en psykolog och en psykiater är med i styrelsen, för att på så vis sprida biblioterapiens möjligheter till hälso- och

sjukvården. Men skepsisen att använda biblioterapi inom medicinen i Sverige är stor, eftersom evidensbaserad forskning inom området är begränsad. Det finns en del undantag och intresset för biblioterapeutiska metoder finns exempelvis inom den narrativa medicinen som har företrädare inom sjukvården i Sverige.

I England, däremot, används biblioterapi som ett komplement till traditionell vård. Där samarbetar allmänläkare, bibliotek, patientorganisationer och den ideella organisationen The Reading Agency som via fokusgrupper tar fram boklistor på lämpliga böcker som ska finnas tillgängliga på biblioteket. De riktar sig bland annat till personer med mental ohälsa, människor med demens och kroniska sjukdomar samt till deras anhöriga. Bland de nordiska länderna är Finland ett föregångsland där biblioterapi – med både läsning och eget skrivande – använts som komplement främst inom psykologisk behandling i 40 år. Där finns sedan länge en akademisk biblioterapiutbildning.

I Sverige är det inte minst Cecilia Petterssons egen forskning som bidrar till kunskap om biblioterapiens användningsområde, däribland studien *Läsning – Ett medel för att främja psykiskt välbefinnande* i vilken deltagare med psykisk ohälsa deltog i en biblioterapeutisk läsecirkel. Resultaten visar att läsecirkeln lett till att de upplevt ett tillfälligt förbättrat välbefinnande och att de i flera avseenden blivit mer aktiva i sin vardag. Samtalen om det lästa i en avslappnad, vänlig och kravlös miljö har stärkt deras självförtroende och lett till att de vågat ta mer plats i samtalet. Liknande resultat finns i brittiska studier.

VILKEN LITTERATUR FUNGERAR då inom biblioterapi? Det finns enligt Cecilia Pettersson inget enkelt svar på den frågan. Forskningen visar på skilda uppfattningar. Engelska forskare har exempelvis kommit fram till att klassiker och högkvalitativ skönlitteratur är lämplig, därför att den presenterar ett brett spektrum av mänskliga tankar och känslor som läsaren kan identifiera sig med, lära sig från och tillämpa på sina liv. Andra forskare drar andra slutsatser och lyfter bland annat fram fantasy, kärleksromaner, skräckromaner och chick-lit som väl fungerande biblioterapeutisk litteratur.

Tidigare och viss aktuell forskning betonar vikten av att läsaren kan identifiera sig med det lästa för att på så vis få hjälp och stöttning i sitt eget liv. Under de senaste åren har dock viss kritik riktats mot det synsättet. Den brittiska litteraturvetaren Emily Troscianko har exempelvis visat att personer med ätstörningar triggades av att läsa skildringar om ätstörningar, medan

den skönlitteratur som tog upp andra erfarenheter och livssituationer hade en positiv inverkan och kunde lyfta fram andra livsvärldar och nya tankar.

Cecilia Petterssons egen forskning, som rör både enskild läsning och biblioterapi i grupp, visar på resultat som förespråkar både identifikation och självförglömmelse – att få sjunka in i en annan värld som inte handlar om en själv. Hon framhåller också en tendens i nutida forskning att mindre fokus läggs på valet av litteratur till förmån för relationen mellan litteraturen, målgruppen och upplägget på biblioterapi i varje enskilt fall.

”Men allt annat som rör människan, som kan vara sorgligt och svårt, men inte sjukt – sådant som ingår i ett vanligt liv av livskriser, besvikelser, sorg, glädje och kärlek – kan ingå i biblioterapeutiska samtal på bibliotek eller i en studiecirkel.”

I DAG PÅGÅR biblioterapeutiska projekt runt om i landet och det finns exempel på väl fungerande samarbeten mellan bibliotekarier och bland annat socionomer, psykologer och hälsopedagoger. Det finns också biblioterapeutisk verksamhet inom exempelvis kriminalvården, riktad både till intagna och deras anhöriga, och inom kyrkan.

Hur ser då biblioterapiens framtid ut i Sverige? Cecilia Pettersson efterlyser mer omfattande forskningsmedel från de stora finansörerna så att det ska bli möjligt att genomföra mer storskaliga studier kring effekter av den kreativa biblioterapi. Utan sådana möjligheter finns det risk för att forskningen stagnerar. Boken är därför skriven med forskarvärlden i åtanke, för att väcka intresse och introducera forskningsfältet biblioterapi. Cecilia Petterssons förhoppning är att inspirera både praktiker och forskare att fördjupa sig i ämnet och utveckla kunskapen.

► Eva Bergstedt är frilansskribent och föreläsare inom ämnet biblioterapi.

Per Magnus Johansson
 Sekelskiftet 1900
 – August Strindberg och
 Sigmund Freud

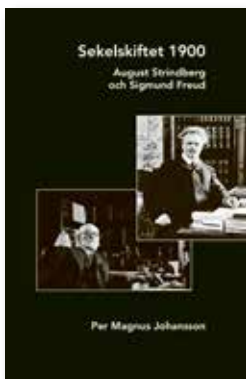
DAIDALOS | 301 S. | ISBN 9789171736093

DRÖMMEN OM ATT FÖRSTÅ DET OMEDVETNA

Recensent **Inga Sanner**

ATT FÖRA SAMMAN Strindberg och Freud, som psykoanalytikern och idé- och lärdomshistorikern Per Magnus Johansson gör i sin nya bok, ligger nära till hands. De behandlade delvis samma teman fastän ur olika perspektiv och med olika syften. Magnusson vet vad han talar om och det är en nöjsam läsning, men man kan som läsare känna en viss besvikelse över att han inte delar med sig mer av vad han utvinnet ur jämförelserna.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

ALLTSEDAN DESS BEGYNNELSE har psykoanalysen varit omdiskuterad både som teori och som behandlingsmetod. Teorin har kritiserats för att vara ovetenskaplig och behandlingsmetoderna för att inte vara evidensbaserade. Diskussioner har också

förts angående vilken typ av vetenskap teorin gör anspråk på att vara – präglad av ett naturvetenskapligt eller mer humanistiskt ideal. I takt med att naturvetenskapliga betraktelsesätt fått allt större dominans inom psykiatri och psykologi har psykoanalysen fått göra på sig för andra synsätt, vilket emellertid inte inneburit att teorins lyskraft har försvunnit från andra områden. Inom humanistisk forskning har den fortsatt att inspirera genom tänkare som Jacques Lacan, Julia Kristeva och flera andra.

En svensk förespråkare för det fruktbara i att använda sig av psykoanalytiska angreppssätt inom humaniora är psykoanalytikern och idé- och lärdomshistorikern Per Magnus Johansson, som med sina dubbla professioner förkroppsligar mötet mellan de två kunskapsområdena. I ett vid det här laget omfattande författarskap, vilket även inkluderar framställningar över psykoanalysens historia i Sverige, har Johansson behandlat förhållandet mellan psykoanalys och humaniora. Nu utkommer han med en ny bok i ämnet, *Sekelskiftet 1900 – August Strindberg och Sigmund Freud*, vilken av författaren beskrivs som en förlängning av boken *Psykoanalys och humaniora* från 2014. Det ska sägas att det redan i den tidigare boken finns avsnitt som diskuterar relationen mellan Strindberg och psykoanalysen, och detta utifrån delvis samma texter av Strindberg (*Samvetsqual* och *Ensam*) som är föremål för analys i den nya boken. Förutom dessa behandlas nu även *Giftas*, *Fadren*, *Fröken Julie* och *Ett drömspel*, där den senare i bokens mest omfattande avsnitt ställs mot Freuds klassiska verk *Drömtydning*.

Johansson har en öppen inställning till psykoanalysen. Han värjer sig mot naturvetenskapliga synsätt och kritiserar vad han ser som dogmatiska sätt att använda teorin. Han hänvisar gärna till uttalanden av Freud där denne påtalar att man inte behöver vara läkare för att använda sig av psykoanalysen – ja, att det kanske till och med är en fördel att inte vara det. Johansson hävdar också vikten av humanistisk bildning för dem som arbetar med psykoanalys och alltså även omvänt att humanister kan inspireras av psykoanalytiska betraktelsesätt.

Att föra samman Strindberg och Freud ligger nära till hands med tanke på att de båda – som aldrig sammanträffade och som tycks ha haft begränsad kunskap om varandra – var verksamma vid ungefär samma tid och i delvis samma kulturella miljö vid det förra sekelskiftet. Johansson framhåller Freuds närhet till skönlitteraturen och den omsorg han gav de litterära aspekterna i sina skrifter (förutom till Nobelpriset i fysiologi eller medicin

nominerades han också till det i litteratur). Han pekar också på Strindbergs närmast vetenskapliga ambitioner i ett närgränsat studium av det mänskliga psyket. I sina respektive författarskap behandlar de delvis samma teman, såsom frågor rörande moral, barndom, äktenskap, kärlek och drömlivet. Det finns således, menar Johansson, en rad beröringspunkter mellan deras synsätt även om de formulerades från olika utgångspunkter och i olika syften.

JOHANSSON ÄR INTE den förste att sammanföra Strindberg och Freud. Kända föregångare är litteraturvetaren Gunnar Brandell och psykiatrikern Johan Cullberg, där den förre har fokuserat på den gemensamma kulturella miljön vid det förra sekelskiftet och den senare på förhållandet mellan dikt och biografi hos Strindberg.

”Framställningen består till stora delar av utförliga referat av innehållet i de verk som behandlas och även av mottagandet av dem.”

Johansson refererar till dessa båda, men har ett litet annat syfte med sin framställning. Med referenser till Julia Kristeva talar han om intertextualitet som metod för att ställa litterära verk mot varandra med hjälp av sådant som citat och allusioner i de analyserade texterna. Det handlar alltså inte om att utreda vem som kan ha inspirerat vem eller om biografiska omständigheter i övrigt. Johansson påpekar dock att han inte använder den intertextuella metoden på något renodlat sätt, men utan att tydligt redovisa sitt eget tillvägagångssätt.

Framställningen består till stora delar av utförliga referat av innehållet i de verk som behandlas och även av mottagandet av dem. I behandlingen av Strindberg går Johansson i dialog med andra litteraturvetare, framför allt äldre manliga sådana, dock mer sällan utan att gå i direkt clinch med dem. Han är också sparsam med att göra direkta jämförelser mellan de verk han diskuterar. Mest utförlig är han i redogörelsen för *Ett drömspel* och *Drömtydning*, där han bland annat påpekar att Freud till skillnad från Strindberg ansåg att det var möjligt med en uttömmande och mer eller mindre slutgiltig tolkning av drömmar, medan Strindberg hade ett mer öppet och prövande synsätt. I det stora hela överläm-

nar dock Johansson, trogen sin metod, mycket åt läsaren när det gäller att hitta såväl likheter som skillnader mellan de båda författarskapen.

Det ska sägas att det är en nöjsam läsning av en författare som vet vad han talar om och som är generös med olika slags utvecklingar i noter, vilka på ett läsarvänligt sätt finns tryckta på samma sida som brödtexten. Texten är skriven med lätt hand och med ödmjukhet inför hur andra författare har behandlat de teman som tas upp. Det är förvisso sympatiskt, men man kan som läsare alltså känna sig litet lämnad i sticket och erfara viss besvikelse över att författaren inte delar med sig mer av det han själv utvinnet ur jämförelserna.

TITELN PÅ BOKEN ger vid handen att behandlingen av de två giganterna ska bidra till bilden av sekelskiftet 1900. Det var en tid med ovanligt livlig trafik mellan skönlitteraturen och psykiatri och psykologi. Många författare intresserade sig för nya teorier om det mänskliga psyket, inte minst när det gällde dess avarter, och från det vetenskapliga hållet fanns ett intresse av att använda sig av skönlitterära skildringar som underlag för teorierna. Människans inre framstod som utforskat och förhoppningar fanns om att man genom

studiet av psyket skulle kunna nå samma framgångar som de samtida naturvetenskaperna hade uppnått. Här fanns ett stort intresse för det som tycktes ligga bakom ytan och som i samtiden gavs beteckningar som det omedvetna, det undermedvetna, det subliminala jaget med mera. Gemensamt för många som formulerade sig om detta var en strävan att tränga bortom det förnuftiga skalet och förstå människans mer irrationella och omedvetna bevekelsegrunder. När det gäller Strindbergs intresse för psykets irrgångar var inte Freud den främste inspiratören, om ens en inspiratör över huvud taget, utan tänkare som hade liknande idéer som de som senare kom att formuleras inom ramen för psykoanalysen. När det gäller drömlivet och människans inre liv i stort tog exempelvis Strindberg, liksom många andra i samtiden, intryck av den för eftervärlden bortglömde tyske författaren Carl du Prel, vilken framhöll drömmen som en väg till omedvetna sidor av psyket, som i drömmen framträdde i symbolisk form. Johansson nämner du Prel men mer i periferin, och är som sagt inte i första hand intresserad av att hitta inspiratörer till de föreställningar han behandlar. När det gäller Strindberg och Freud var det i många fall fråga om samma inspirationskällor

och idéer som hade stort genomslag i samtiden. Den närhet Johansson har till de två huvudpersonerna leder dock till en viss oklarhet när det gäller de slutsatser man kan dra om det samtida idélivet i stort.

NOTERAS KAN OCKSÅ att den bild som ges genom Johanssons framställning är en nästan helt manlig sådan. Inte bara huvudpersonerna utan även de tänkare som dessa står i kontakt med är män. Kvinnan framstår, för att tala med Freud, som en okänd kontinent. Det är genomgående mäns uppfattningar om kvinnor som behandlas och i den mån en bild ges av det förra sekelskiftet är den alltså halv. Det manliga draget förstärks av att en absolut majoritet av de forskare som Johansson för en dialog med är också män. Hade det omvända gällt, att det rätt en lika stor kvinnlig dominans, hade boken tveklöst betraktats som skriven ur ett genusperspektiv. Det förvånar att bokens begränsningar i det avseendet lämnas utan kommentarer från författarens sida.

► Inga Sanner är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

► Dekorations-skiss av Carl Grabow (1847–1922) till Ett drömspel av August Strindberg.

DET ÄR FASCINERANDE att få två böcker om och framför allt mot rasism i sin hand, där den ena definierar rasism så ensidigt att den enligt den andra i princip kan klassas som rasistisk. Detta visar hur komplicerat ämnet är – eller görs i dag – och hur besynnerliga resultaten blir när fakta och analys ersätts av aktivism. Medan Robin DiAngelo i *Vit skörhet* uttryckligen talar om rasism som något enbart vita riktar mot ickevita, eftersom det inte handlar om attityder, yttringar eller fördomar utan om maktrelationer, understryker Ibram X. Kendi i *Så blir du en antirasist* att rasism är något som alla kan uttrycka och utöva, vita mot svarta, asiater mot araber, och svarta mot både vita och andra svarta. Ingen av dem har en särskilt tydlig definition av vad de egentligen menar att rasism är, men att deras användning av begreppet inte stämmer överens sinsemellan är det första som slår en då man läser böckerna jämsides.

Rasism har blivit vår tids stora fråga. Den är omfattande och komplicerad, men samtidigt jämförelsevis lättare att hantera än frågor som rör verklig makt, ekonomi, fördelning och sociala förhållanden. För den som någon gång rest i USA och passerat nedgångna stadsdelar där svarta dominerar, är det rätt uppenbart att det finns stora problem som antagligen även hänger samman med rasism i detta land. Exakt hur de gör det är svårt att veta. Det är exempelvis skillnad mellan infödda svarta och invandrade från Afrika, där särskilt nigerianer utmärker sig som en framgångsrik grupp. Det är också slående att av de två svarta personer som nått högst i den amerikanska hierarkin, Barack Obama och Kamala Harris, är det ingen som är en slavättling, utan barn till invandrade föräldrar.

Dessa båda böcker, som blivit bestsellers i USA och som antagligen kommer att sälja bra här i Sverige också, på grund av den okritiska hype som lätt uppstår kring denna typ av litteratur i dag, förklarar inte på djupet hur de rasistiska strukturerna egentligen ser ut. Och inte ens Kendi,

som ändå har det intressantare perspektivet och den historiska kunskapen, lyckas göra mycket mer än att ge en svepande överblick över den rasism som specifikt riktas mot de svarta slavättlingarna. Asiater, sydamerikaner eller den komplicerade gruppen indier, inom vilken trakasserier utifrån kastsystemet är förekommande också i exilen, ges inget utrymme.

POLITIK & SAMHÄLLE

Robin DiAngelo

Vit skörhet – Därför är det så svårt för vita att prata om rasism

(*White Fragility – Why It's So Hard for White People to Talk About Racism*)

ÖVERS. PETER STAFFANSSON

NATUR & KULTUR | 245 S. | ISBN 9789127171435

Ibram X. Kendi

Så blir du en antirasist

(*How to Be an Antiracist*)

ÖVERS. ERIK MACQUEEN

NATUR & KULTUR | 361 S. | ISBN 9789127171459

BÖCKER SOM SKADAR MOTSTÅNDET MOT RASISM GENOM SIN ANTILIBERALA TENDENS

Recensent **Torbjörn Elensky**

DESSA BÅDA BÖCKER har blivit bästsäljare i USA men lär oss ingenting när det gäller att bekämpa den verkliga rasismen. Robin DiAngelo anvisar ingen annan lösning än att vita oavbrutet ska be om ursäkt för sin blotta existens. Ibram X. Kendi vill bekämpa rasismen med så auktoritära metoder att lösningen garanterat kommer att vara värre än problemet. De öppnar för en ny sorts intolerans som gör antirasismen till en ideologi i sin egen rätt, något mer än bara motstånd mot rasism.

Medan *Vit skörhet* är ett tidstypiskt uttryck för den amerikanska terapeutiska inställning till världens problem, som så väl passar samtidens techjättar, vilka excellerar i att samtidigt smita från skatt och uppträda som stora filantroper, är Kendis bok lika tidstypiskt svepande i sin historiskrivning, som givetvis mynnar ut i att allt är kapitalismens fel och bara vi övervinner den och ersätter den med något – alltid

lika oklart och odefinierat – annat, så kommer även rasismen att försvinna. Men den sorgliga sanningen är väl snarare att rasismen hänger samman med fördomar som följer med oss sedan för- och tidigmodern tid. Kapitalismen är färgblind, likgiltig för såväl traditioner som värderingar och utseenden; den vill ha så stora marknader som möjligt och bryr sig inte det minsta om konsumenten är vit, svart, gul eller brun eller om den skulle vara böj, kristen eller bowlare. De rasistiska lagar som funnits och som det ännu finns spår av i USA är politikens verk, inte företagares, även om dessa senare givetvis utnyttjat de möjligheter lagarna ger dem för att maximera sina vinster. Det är inte nödvändigtvis etiska överväganden som styr dem, även om sådana anspråk blivit viktigare i marknadsföringen och profileringen av företag under senare år.

DET ÄR INTE lätt att recensera en bok som *Vit skörhet*, vars grundpremiss är att all kritik jag som vit framför mot den bekräftar dess tes. Jag måste underkasta mig, acceptera alla definitioner och hela analysen för att inte själv reduceras till ett exempel på vit skörhet. Mina erfarenheter, kunskaper, vänskaper och åsikter betyder ingenting jämfört med det faktum att jag vad jag än gör och säger och hur jag än betar mig, bara kan befästa rasistiska strukturer. Robin DiAngelo är inte intresserad av någon dialog. Hon är inte ens intresserad av konstruktiva lösningar, vilka, som jag ser saken, bör innebära att man möts och försöker förstå varandra. Hon är intresserad av att predika underkastelse: är du vit – och "vit" kan

betyda mycket i den typ av pseudovetenskapliga teoribildning som ligger bakom hennes tänkande – ska du bara lyssna, du får inte ifrågasätta, du får inte ens fråga egentligen, utan ska bara tyst ta emot. Om du är skeptisk är det rasistiskt. Om du är frågande är det rasistiskt. Om du är vänlig är det rasistiskt. Det finns inget du kan säga eller göra som inte kan tolkas som rasistiskt. DiAngelo tecknar en värld

utan utvägar, utan lösningar, utan svar, en totalt slutet värld där rasismen är evig och ensidig, den riktas från vita mot svarta och kan inte ens avskaffas, knappt ens mildras. Det enda som går att göra är att varje dag, varje ögonblick, göra bot och bättring och i princip be om ursäkt för sin blotta existens. Tillhör du en grupp som tidigare diskriminerats i USA? Judar, italienare, irländare har ju exempelvis behandlats rätt illa, i egenskap av nykomlingar med främmande religion – judendom och katolicism – men sedermera integrerats helt. Nu anses de vara vita, det historiska arvet är bortspolat och de är rasister som alla andra icke-rasifierade..

Det är spännande att försöka förstå hur en så rasistisk antirasist som DiAngelo avgränsar och definierar olika rasgrupper. Hur är det till exempel med latinamerikaner? I olika sammanhang brukar de i USA klassas som antingen vita eller svarta, men det måste ändå vara svårt att hålla isär sakerna. En tysk- eller italiensktad argentinare till exempel är väl vit, antar jag, om än inte fullt så vit som en "riktig" italienare. Och hur är det med centralamerikaner?

Är ättlingar till den amerikanska urbefolkningen vitare än svarta från Karibien? Spelar socioekonomisk status in? Kan en libanesisktad kristen mexikan, som Carlos Slim, som för några år sen var världens rikaste man, tänkas vara vit? Eller är han rasifierad? Hur ser den intersektionella analysen av honom ut, jämfört med till exempel en ryskfödd industriarbetare, som är ättling till tidigare livegna?

Det mest stötande med DiAngelos bok är att hon utgår från USA, där de definitivt har problem med sina rasrelationer, men sedan överför hon dessa erfarenheter svepande till hela västvärlden. Hon påstår att "Den här boken tittar närmare på USA och västvärlden generellt (USA, Kanada och Europa)." Litet senare fortsätter hon: "Dessa mönster har emellertid även observerats hos vita personer i andra vita bosättersamhällen såsom Australien, Nya Zeeland och Sydafrika." Vad betyder "vita bosättersamhällen"? Menar hon att fransmän, italienare eller svenskar är någon sorts "bosättare" i sina egna länder? Delar burlagar skulden för den transatlantiska slavhandeln? I detta, liksom i det mesta andra i denna hopplösa bok, blir hon så svepande heltäckande att hennes slutsatser blir orimliga och oanvändbara.

DETTA ÄR EN bok som aldrig borde ha över-satts. Den har inget över huvud taget att tillföra oss i självförståelse. Den lär oss ingenting som vi har nytta av när det gäller att bekämpa den verkliga rasismen. Att detta mitt svar, min recension och reaktion på den av bokens författare skulle klassas som "vit skörhet" understryker bara hur fel hon har; ett teori bygge eller snarare en ideologi som varken låter sig diskuteras eller kritiseras och som inte kan falsifieras är per definition felaktig

”Denna syn på rasism delas av många svenska antirasister, vilket gör att de är blinda för till exempel muslimers judehat och reducerar den typen av rasism till fördomar.”

och oanvändbar. Möjligen kan den ligga till grund för en kult, men inte för kritiskt tänkande, konstruktiv dialog eller politiskt handlande.

En av de centrala teserna i hennes bok är att rasism inte är något personligt. Den är uppbyggd av strukturer och lagar som vita skapat för att hålla nere svarta och befästa och bevara sina egna privilegier. Rasismen är alltså strukturell och konkret, samtidigt som den uttrycks genom alla möjliga attityder, mikroaggressioner och, ja, även missriktade vänligheter, vilka i sig kan vara exkluderande. Denna syn på rasism delas av många svenska antirasister, vilket gör att de är blinda för till exempel mus-

limers judehat och reducerar den typen av rasism till fördomar. Samtidigt som DiAngelo gärna berättar att flera svarta anser att hon själv är ovanligt bra, men inte perfekt, så upprepar hon att det är så svårt att påpeka vitas rasism för vita, eftersom de då reagerar negativt och tar det personligt – det är det som är skörheten i bokens titel. Det är nämligen inte individens ansvar vad den gör i dessa sammanhang, utan individen är enbart uttryck för kollektiva föreställningar och förtryck. Upprepade gånger pekar hon på individualismen som ett stort problem för förståelsen och undanröjandet av rasismen. Men utan individualism förstår jag inte vad individuell förbättring skulle kunna spela för roll.

KENDIS BOK ÄR mycket mer välskriven och intressantare, fast inte utan problem den heller. Han väver samman sina personliga erfarenheter och sin uppväxt som enda sonen till ett svart akademikerpar med den amerikanska historien. De tolkningar han gör av händelser och texter är visserligen ofta starkt vinklade, men det behöver inte vara något problem, givet bokens anspråk på att

vara en personligt hållen essä, med drag av pamflett, snarare än en fackbok om rasismens historia. Det personliga gör den sympatisk, även om man inte håller med om alla slutsatser i den – eller om man, som jag, reagerar starkt på hans närmast totalitärt syftande förslag att det ska inrättas en särskild antirasistisk myndighet som ska ha domsrätt över alla andra institutioner i landet. Denna myndighet, tänker han sig, ska granska, kritisera och godkänna alla lagar och lagförslag, alla politiska beslut och även stå över presidenten. Det vore visserligen en konstitutionell sensation om den skulle inrättas, men vem vet vad som kan hända på några decenniers sikt, om nuvarande aktivism fortsätter.

Den som försöker bekämpa rasism med så auktoritära metoder och utifrån en svepande och oklar definition av vad det egentligen är frågan om och vilka beteenden, yttranden och beslut som skulle göras olagliga, bygger ett samhälle där lösningen garanterat kommer att vara värre än problemet. Liberala friheter och principer kring yttrandefrihet, organisationsfrihet, ansvarsfrihet, rätten att överklaga och så vidare är helt grundläggande, inte minst för minoritetens erövring av de rättigheter som nu så ofta, så starkt missvisande kall-

las "vita privilegier", när de helt enkelt borde betraktas som mänskliga och medborgerliga rättigheter, och inte bekämpas utan utökas.

Medan DiAngelo för fram en icke falsifierbar och därmed också obevisbar tes om vit skörhet i en form som utesluter allt kritiskt tänkande, och klassificerar all kritik som bekräftelse av hennes teser i ett oskönt cirkelbevis som mest av allt ger en svindel, är Kendi konkret, personlig och försöker nå ut. DiAngelo gör rasism till något evigt närvarande som kräver permanent botgöring, Kendi gör den till konkreta handlingar och yttranden som det går att göra något åt. Det mest svårsmälta i hans bok, och som är en närmast retorisk idé lika påträngande och bortom diskussion som hennes vita skörhet, är hans påstående att man inte kan vara ickerasist. Att kalla sig ickerasist är, enligt Kendi, en retorisk strategi som ska dölja att man är rasistisk. Den enda riktiga positionen är enligt honom att vara antirasistisk, och i linje med det menar han att allt, alla beslut, alla institutioner, all lagstiftning och dessutom forskning och kultur är antingen rasistisk eller antirasistisk, och om den inte är uttryckligen antirasistisk är den rasistisk. Denna binära uppdelning utplånar alla möjligheter till samtal, möten och kompromisser av olika slag. Visst, kan någon invända då, men man kan inte kompromissa med rasister eller med rasism. Givetvis inte. Men du kan inte sätta dig till doms över allt och alla och kräva att din sorts aktivism ska vara överordnad alla andra hänsyn. Och förresten: hur kan du vara säker på att all dålig behandling av dig beror på ditt utseende? Den andra personen kanske inte är rasist utan bara en osympatisk jävel. Eller så är det kanske du som är det. Får man inte kritisera, bli arg på eller tycka illa om någon som ser annorlunda ut? Det låter som en högst märkvärdig form av rasism, en inbjudan till hyckleri som enbart kan skapa större avstånd mellan människor.

Ytterligare en sak som är anmärkningsvärd är hur Kendi själv skriver ihop sin och sin hustrus erfarenheter av cancer med kampen mot rasismen, där rasismen kallas just för en cancer. Hur, undrar jag, är det möjligt att uttrycka sig så kring cancer mer än fyrtio år efter att Susan Sontag förtjänstfullt demonterade den sortens retorik i sin *Sjukdom som metafor*? Där visar sig Kendis intellektuella begränsningar, och hans användande av egna erfarenheter, som fungerat någorlunda väl dittills, slår över i narcissism.

KENDI ÄR MYCKET noga med att påpeka att alla kulturer, alla rasgrupper, inklusive olika undergrupper, är likvärdiga. Han av-

visar bestämt alla krav på att till exempel USA:s svarta ska utbilda sig enligt den vita hegemonins krav på kunskap, kriterier för intelligens, kvalitet och så vidare. Gång på gång understryker han att den vita, ursprungligen europeiska kulturens anspråk på universell giltighet inte är rimlig. På ett plan är det lätt att spontant vilja ge honom rätt. Visst är det europeiska i någon djupare mening inte självklart universellt. Men innebär det att den yppersta persiska poesin, indisk dramatik, kinesisk filosofi eller för den delen latinamerikansk och afrikansk litteratur inte heller kan vara universella? Och med universell menar jag då gångbart, begripligt och beundransvärt för alla människor som intresserar sig för det. Visst kanske en lesbisk kvinna från Ghana inte nödvändigtvis identifierar sig med Hamlet. Men varför skulle hon inte kunna det? Betyder det att Peter Brooks uttryckligen mångkulturella och mångrasiga scenversion av den franske författaren och dramatikern Jean-Claude Carrières dramatisering av det väldiga indiska eposet Mahabharata var – eurocentrisk? Indocentrisk? Appropriering? Kanske var den rasistisk rentav enligt de vansinniga kriterier för antirasistisk ideologisk renhet som tycks vara gällande i USA i dag, och som en del till varje pris vill importera till Sverige.

Frågan om den europeiska kulturens universella anspråk har flera nivåer. Vänder Kendi sig mot idén om mänskliga rättigheter, utvecklade i Europa och vidare utvecklade i USA? Denna fråga blir ännu märkligare när vi lämnar den rena kulturens blommande ängder och i stället ser på vetenskap, naturvetenskap, fysik, matematik, ingenjörskonst och liknande ämnen. Finns det andra naturlagar i andra delar av världen? Jo, en del fanatiska ak-

► Robin DiAngelo.

tivister verkar vilja påstå det, men det är mera oklart hur Kendi själv förhåller sig. Han uppbar dock en professor vid ett västerländskt universitet, så helt främmande för den västerländska vetenskapens universella giltighet kan han inte vara. Handen upp den som hellre blir opererad av en alternativ kirurg med en egen syn på vetenskap, än en som tror på västerländsk vetenskaps universella sanning. Säg till om du vill att den nya motorvägsbron mellan alptopparna hellre ritas av en representativ sammansatt grupp än av de bästa ingenjörerna och arkitekterna, oavsett deras utseende och ursprung.

Den aktivistiska antirasismen tar inga verkliga historiska hänsyn. Den erkänner enbart en historisk skuld: slavskulden. Och den härleder hela sin analys av världshistorien, liksom av dagens sociala och etniska förhållanden, till denna. Gi-

► Ibram X. Kendi.

vetvis var slavhandeln fruktansvärd, ett historiskt brott i allra högsta grad. Kendi redogör för en del av denna historia, men endast för en del. Sedd som helhet, i den förindustriella och förkapitalistiska eller tidigkapitalistiska ekonomin, i vilken den var så viktig, går det inte att komma undan ett antal problem. Slaveriet var utbredd över hela jorden under årtusenden. Nästan alla samhällen som byggt på jordbrukande har varit beroende av slavar. Det var med industrialismen slaveriet blev obsolet. Sverige är unikt i det att vi inte haft trälar sedan vikingatiden, medan det varit vanligt i hela övriga Europa. Rysslands livegna, som utgjorde nästan fyrtio procent av landets totala befolkning under 1800-talet, frigavs samma år som det amerikanska inbördeskriget bröt ut, 1861. Somliga islamiska stater fortsätter med slaveri in i vår tid och

”Det är helt avgörande att dessa tolkningar och de som står för dem inte tillåts äga dessa frågor i Sverige.”

frågan är om inte de många sydasiatiska gästarbetare som bygger emiratens skyskrapor och shoppingcenter befinner sig närmare slavar, eller åtminstone de kulis, asiatisk lågutbildad arbetskraft som lurades att skriva på rena slavkontrakten, men liberalt och frivilligt naturligtvis, och som under andra hälften av 1800-talet ersatte slaveriet med i USA och på andra håll.

RASISMEN ÄR EN viktig fråga. Vi måste tala om den och undersöka vad den beror på, hur utbredd den faktiskt är och vad vi kan göra åt den, men vi måste samtidigt bevara de individuella fri- och rättigheter som vår demokrati vilar på. Dessa böcker skadar motståndet mot rasism genom sin i vid bemärkelse antiliberala tendens. De öppnar för en ny sorts intolerans som gör anti-rasism till en ideologi i sin rätt, något mer än bara motstånd mot rasism. Sverige och Europa är inte USA, men inte ens där är dessa böcker till någon konkret hjälp i arbetet mot orättvisor och förtryck. Det är helt avgörande att dessa tolkningar och de som står för dem inte tillåts äga dessa frågor i Sverige. Annars kommer det nödvändiga arbetet mot rasism att inte bara försvåras utan rentav att omöjliggöras.

► Torbjörn Elensky är författare.

Kate Manne
Duktig flicka
– Om misogynins logik

(Down Girl – The Logic of Misogyny)

ÖVERS. ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

FRI TANKE | 445 S. | ISBN 9789188589972

VISAR PÅ GENUSTEORIERNAS BÄRKRAFTIGHET

Recensent **Yvonne Hirdman**

KATE MANNES BOK OM MISOGYNINS logik behandlar ett välkänt fenomen, män som hatar kvinnor. Men trots goda ansatser svajar hennes närmast 70-talistiska förståelse av misogyni som en social struktur betänkligt. Vill man på allvar förstå vad som driver enskilda män till våld, sexism och hänfulla kommentarer krävs en mindre statisk och mer skiktad förståelse av vad genusrationalitet innebär.

POLITIK & SAMHÄLLE

MINNS NI Julia Gillard, Australiens premiärminister 2012? Minns ni hur hon blev kallad häxa, en icke ärlig kvinna, en slyna, med mera, med mera av oppositionsledaren Tony Abbot? Minns ni mordet i Isla Vista i USA 2014 när en Elliot Rodger gick bärsärkagång mot kvinnliga studenter vid University of California i Santa Bar-

bara som en vedergällningens dag för allt han inte fått av kvinnor: sex, ömhet och kärlek? Minns ni Donald Trumps ständiga hänfulla kommentarer mot Hillary Clinton under presidentkampanjen 2016, när hon ifrågasattes på alla fronter?

Jag skulle kunna vräka på med många fler exempel, det är sannerligen inte svårt att bara fylla på med dagliga våldtäkter, mord, misshandel, förakt, diskriminering och så vidare, men just dessa tre exempel på misogyni, kvinnohat, män som hatar kvinnor, är hämtade ur Kate Mannes bok *Duktig flicka – Om misogynins logik*, en amerikansk moralfilosofs försök att förstå ett fenomen vi alla känner allt för väl till.

Mannes tes – för att gå rakt på kärnan i denna omfångsrika bok – är att misogyni är en social struktur med polisiär funktion för att upprätthålla patriarkatet. Det är min sammanfattning av hennes ordrika försök att fånga in den logik hon är på jakt efter. Det innebär att hon gång på gång försöker begreppsbestämma fenomenet:

Vi bör tänka på misogyni utifrån att den tjänar till att upprätthålla en patriarkal ordning [...] upprätthålla och bevaka sociala normer som är könade. [...] Jag föreslår att misogyni i en generell mening bör förstås som den polisiära grenen av en patriarkal ordning, med den övergripande funktionen att kontrollera och upprätthålla dess styrande ideologi. [...] Misogyni framförallt riktas mot kvinnor för att de är kvinnor i en manlig värld (en värld som, bland annat historiskt sett, har varit patriarkal) snarare än att de är kvinnor (i ett manligt medvetande som är misogynt).

Dessa återkommande, litet svajiga variationer på temat ska nog ses som ett pedagogiskt sätt att motarbeta en vanlig, vardagligt självklar föreställning om att misogyni är en psykisk defekt hos enskilda män, det vill säga att det enbart skulle vara vissa män som har dessa misogyniska tankar och/eller som utför dessa misogyniska handlingar. I stället vill hon således se misogyni som en struktur, ungefär som antisemitism eller som hon uttrycker det: en egenskap i en social kontext. Och i denna struktur finns det två storheter: män och kvinnor och en relation dem emellan. Det låter onekligen bekant.

Det innebär faktiskt att hon återvänder till den gamla kvinnoforskningens fråga om varför kvinnor underordnades, förtrycktes, diskriminerades – som kvinnor. Av män. Och det innebär i sin tur att hon är så illa tvungen att ta ställning – var står hon i det krig som pågår på universiteten när det gäller feminism – genusforskning? Jomen hon står, verbalt, precis där man

ska stå, hon bugar åt alla de håll som måste bugas åt:

Jag ser det binära genussystemet – där människor delas in i två ömsesidigt uteslutande kategorier av pojkar och män å ena sidan och flickor och kvinnor å den andra – som felaktigt och skadligt. Vissa människor är intersex, vissa är agender, vissa är genderqueer och rör sig fram och tillbaka mellan olika könade identiteter för att bara nämna några icke binära möjligheter. Min avsikt är verkligen inte att stödja ett könsbinärt tänkande, snarare att med eftertryck avfärda det.

Det är inte bara felaktigt, det är skadligt – hon tänker verkligen inte vara en del av detta elände, utan vill med eftertryck avfärda det, alltså avfärda förståelsen av män och kvinnor som inordnade i ett "system". Och det är klart att hon måste ta i med tanke på att hela hennes resonemang bygger på just kategorierna män – kvinnor inneslutna i ett system och en nästan 70-talistic förståelse av att strukturer styrs av medvetna syften och funktioner.

Hela hennes snärjiga väg för att begreppsbestämma vad misogyni är, hur den skiljer sig från sexism, pekar i samma närmast positivistiska riktning.

Sexism, som hon litet vagt ser som summan av stereotypa genusföreställningar (mitt uttryck), bestämmer hon som den legala grenen av patriarkatet, där misogynin är den polisiära. Patriarkatet är ett ord som för henne verkar lika självklart som stol och som därmed inte ens behöver förklaras, samtidigt som hela hennes resonemang vilar på det begreppet. Genom att använda begreppet patriarkat utan att definiera vad det är lyckas hon lösa (näja) problemet med att både ta avstånd från det binära genussystemet – vilket tycks vara tabu – och att ändå utgå ifrån det i dess mest utvecklade form.

NÄR VI BÖRJADE teoretisera kring och om kvinnounderordningen under sent 1970- och 1980-tal, utgick vi från att vi var pionjärer, vi tänkte inte ens på de kvinnor – och kanske en del män – som hade funderat på fenomenet tidigare. Det är i sig en del i underordningen av kvinnor kan jag tänka, att det saknas det där bandet bakåt, det

homosociala bandet där tidigare kvinnors åsikter och tankar används för att förstärka ens egna, ge dem legitimitet, så som män gör: enligt xx och xy så... Redan z ansåg att... Men eftersom kvinnotankar sällan lyfts upp och prisats, tvärtom, så förekom det ingen bonding bakåt, tvärtom.

Kate Manne är född på 1980-talet, så de där tidiga feministiska idéerna måste vara

”Kate Manne är född på 1980-talet, så de där tidiga feministiska idéerna måste vara lika främmande för henne som, som... tja en Rosa Mayreder eller Hedwig Dohm var för oss i kvinnoforskningens början på 1980-talet.”

lika främmande för henne som, som... tja en Rosa Mayreder eller Hedwig Dohm var för oss i kvinnoforskningens början på 1980-talet. Och hon verkar därtill i en forskningsmiljö där genusforskningen – eller vad vi ska kalla den – numera med välbehag destruerar tidigare tankar inom fältet (Women Studies, Kvinnoforskning)

► Kate Manne.

som om det vore det primära forskningsområdet. Med den nya, mer osäkra post-moderna inriktningen inom sociologi och humaniora tog man som bekant avstånd från de stora "moderna" ofta generaliserande berättelserna om världen och dess ordningar. Där rök således det litet prematura teoretiserandet om det "binära genussystemet" och i stället påverkades – ja genomströmmades – fältet av de nya frihetsrörelserna inom det feministiska fältet med queerideologin som den främsta företrädaren. Feminism fick sin pluralform och kopplingen till den nya genusforskningen skapade nästan ett förbud mot de gamla, litet klumpiga teoretiska generaliseringarna. Till exempel det där med kvinnor och män. Det binära – närmast ett skällsord.

I denna bok där Kate Manne försöker definiera misogynins logik tvingas hon emellertid på grund av sin egen fråga om vad det är för ett fenomen, detta kvinnohat, om vi nu inte accepterar att det bara rör sig om vissa enskilda mäns patologiska förvillelser, in i ett gammalmodigt, strukturalistiskt tänkande. Det kanske är det som gör hennes bok onödigt pratig, som om hon med sina flödande ord försöker blanda bort korten. Det sker också under bugningar mot det obligatoriska benämmandet av intersektionalitet, utan att hon på något vis kan ta in de olika korsande maktrelationerna i sin enkla, binära modell.

MEN OM JAG tar bort dessa gnälliga invändningar ser jag ändå en ljusning. Att frågan alls ställs är det ena. Det andra är att man kan se hennes resonemang som en framgång för de gammalmodiga genusteoriernas bärkraftighet, eftersom hon trots allt, på andra vägar, mot sitt explicita avståndstagande, ändå kommer fram till ungefär samma resultat. Fakta sparkar, tänker jag med Gunnar Myrdal.

Hennes förståelse av att män känner sig kränkta, förbannade, hatiska när kvinnor tar deras plats i världen och därmed uppfattar det som rätt och riktigt att bestraffa dem, (vilket är essensen av hennes förståelse av den misogynna logiken) erinrar slående om det kontraktstänkande som utvecklades under 1980- och 1990-talet, alltså ett teoretiserande utifrån en djupt nedgrävd *longue durée* om att när var och en sin syssla sköter, det går oss väl evad oss möter. Den fascinerande uppdelningen har en lång historia, som om det finns ett slags osynligt men oerhört styrande genuskontrakt mellan könen, historiskt föränderlig i detaljer och praktiker, men likartat just i det envisa isärhållandet, icke-blandandet.

Vad vi fascinerades av och teoretiserade

utifrån var en värld som på nytt och på nytt strukturerade sig "binärt" – efter kön. Detta var fakta – utifrån dem kunde man börja teoretisera. Vad var/är det som gör att egenskaper, sysslor, platser delas upp mellan könen? Och vad får det för konsekvenser?

Denna grundläggande villkorsskapande isärhållning – långt ifrån färdigforskad

”Och jag kan gott tänka mig att en fruktbar hypotes är att ju mer könen möts på tidigare rent manliga arenor desto mer växer initialt misogyni, men i förlängningen sker en uttunning, en acceptans, en förändring.”

utan snarare övergiven med den postmoderna vändningen – verkar Kate Manne plötsligt uppfatta och lanserar som en nyhet: "Men poängen är att vi kanske ända från första början delar upp sociala roller på det här sättet utifrån tilldelat kön." Det är onekligen att gå tillbaka till 1960-talets enkla könsrollstänkande och uppfinna hjulet på nytt.

Fast ska jag vara litet rättvis var det nog så att den segregande logiken under tidig kvinno/genusforskning uppfattades tydligast i Norden och det på grund av att kvinnors villkor då började förändras i grunden till följd av en ganska dramatiskt förändrad politik som bröt med den tidigare dominerande enförsörjarnormen. Vi var faktiskt ett steg före den anglosaxiska forskningen om kön/genus på denna väsentliga punkt, något som dessvärre inte befruktade de anglosaxiska teorierna, eftersom utbytet var ensidigt.

Det stora skillnaden som jag ser det mellan Mannes idé om den misogyna logiken och det genuskontraktuelle teoretiserandet är det funktionalistiska inslaget hos henne, vilket också för tankarna till 1970-talet. Poängen med ett genuskontraktstänkande var att det gav en djupare förståelse för människors handlande i enlighet med dessa uppdelningar, detta osynliga "kontrakt", ett mer icke-intentionellt tänkande således. Genusrationaliteten.

Och ska man förstå vad det innebär måste man förstå den grundläggande västerländska (skriver jag ödmjukt men anar nog att den är mer universell) förståelsen

att en människa – ja det är en man. Den som bäst analyserat detta är den amerikanska filosofen Genevieve Lloyd som med sin bok *The Man of Reason* redan 1984 visade oss hur det antika tänkandet, det rationella tänkandets vagga vilade på denna "självklarhet". Människan är en man. Den manliga normens primat betyder just detta. Med denna "självklarhet" följer en rad följdföreteelser, alltifrån maskulinitetens mångfald och komplexitet till olika bestraffningar om man smiter undan sitt "norm-ok", till belönande homosociala ordningar, till förfärande hederskulturella våldshandlingar gentemot dem – oftast kvinnor – som bryter dess tabun.

DET ÄR HÄR vi ska leta för att förstå misogynins logik. Det innebär att man förstår vad genusrationalitet innebär, som skapar föreställningar hos enskilda män som får dem att se rött, slå ihjäl, häna, förnedra etcetera.

Men – och det är ju ändå en poäng och en viss ljusning i detta trask – föreställningar om vem man är och hur det ska vara är faktiskt föränderliga. Vi kan ju bråka om vad som kommer först här – det som sker i huvudet eller de materiella omständigheterna – men nog är det en pinsam truisem att påstå att det sker förändring. Kate Manne ser pessimistiskt på förändring. Det är en risk den tar som skapar modeller av verkligheten över huvud taget.

Det gör inte jag. Jag ser förändring i skikt, det vill säga att vi har olika genusförståelser på olika nivåer, inom olika skikt, i kollision, i förändring, i konflikt. Där allt fler kvinnor tar upp alltmer av "hans" platser, där förändras också förståelser av manligt och kvinnligt. Som i det här landet där vi oavbrutet diskuterar väsen, villkor – jag har kallat det för en växande genuskonflikt, en fruktbar spänning mellan isärhållande och indragande praktiker och logiker. Och jag kan gott tänka mig att en fruktbar hypotes är att ju mer könen möts på tidigare rent manliga arenor desto mer växer initialt misogyni, men i förlängningen sker en uttunning, en acceptans, en förändring.

Fast jag tror nog att om Kate Manne och jag träffades över en kopp kaffe så skulle vi trots allt kunna enas på en rad väsentliga punkter och jag skulle som gammal professor och handledare försiktigt försöka få henne att förstå att man inte behöver pladdra så förbannat. I begränsningen visar sig mästaren skulle jag säga. Det sa Goethe. Han kom från Tyskland, i Europa.

► Yvonne Hirdman är professor emerita i historia.

Hartmut Rosa

Det vi inte kan råda över
– Om vårt förhållande till världen

(Unverfügbarkeit)

ÖVERS. JOACHIM RETZLAFF

DAIDALOS | 165 S. | ISBN 9789171736086

SAMHÄLLETS ACCELERATION HAR TILFÄLLIGT STANNAT UPP

Recensent Mats Benner

HARTMUT ROSAS senast över-satta bok är en bitvis oroande meditation över vad det innebär att vara människa i en tid av ökad acceleration och maximal tillgänglighet. Men den till synes friktionslösa värld han målar upp, där allt är möjligt och nåbart, framstår också som lätt otidsenlig i ljuset av det senaste årets pandemi.

POLITIK & SAMHÄLLE

HUR ÄR SOCIAL ordning möjlig? Den frågan återvänder sociologin ständigt till. Svaren har varierat och har formats av samhällets konfliktlinjer och utvecklingsytor. Länge handlade det om klass och industrialise-

ring och hur ett samhälle som i grunden består av olika intressen ändå kan hänga samman. Sociologin gav då nycklar till förståelsen av hur olika samhällskrafter kunde mötas och tryckas ihop i stat, ekonomi och samhälle. Denna samhällsförståelse blev efterhand alltmer bräcklig när den globala marknaden smulade sönder efterkrigstidens samhällsfundament: det mäktiga facket, den allvetande staten, de ständiga förhandlingarna... Alla vittrade de bort. Sociologin tappade greppet när marknaden i stället trädde fram som den sociala ordningens källa, och när det – med Margaret Thatchers berömda ord – ”inte fanns något sådant som ett samhälle, bara män, kvinnor och familjer”. Men i takt med att friktionerna och spänningarna i vår samtid frilagts, uttryckt i populism, finansiell instabilitet och ökad internationell sårbarhet, och ovanpå det en pandemi som drabbar hela världen samtidigt, har de sociologiska perspektiven fått något av en renessans. Den frisläppta marknaden löste tydligen inte alla problem. Samhället som samlad enhet har återuppstått, för någon måste faktiskt hantera alla de spänningar, motsättningar och konflikter som präglar vår tid.

Hartmut Rosa är en av de mest framträdande makrosociologerna i dag. Han verkar i traditionen av Ulrich Beck och andra berömda samhällsbekräftare, som studerar vår tid som ett slags ”andra modernitet”. Där formar framsteg och modernisering samhällets riktning, men medvetenheten om risker och instabilitet har tillfogats. Det är med andra ord inte ordningen och framsteget som är förväntade, det är snarare dissonanser, fragmentering och spänningar mellan framsteg och bakslag, möjligheter och risker. Rosas arbeten har en intressant tendens att peka på alternativa ordningar och människors egna möjligheter att forma framtiden. Han arbetar utifrån den klassiska sociologiska grundfiguren aktör-struktur. Aktörerna – det är vi, som söker bemästra vår omgivning. Strukturerna – det är vår omgivning, exempelvis naturen, marknaden och staten, som vi är med och skapar, men som också skapar oss. Rosa ger därmed uttryck både för de krafter som vi formas av och som vi samtidigt bidrar till att forma. Boken blir därför ingen abstrakt makrosociologisk exercis; den uppfodrar och placerar oss som människor i handlingens mitt.

Rosa är kanske mest känd för begreppet ”acceleration” som hallstämpeln för vår tid, en alltmer uppskruvad hastighet i allt som görs. I denna bok för han resonemanget vidare, med ett populärt och inbjudande tilltal, närmast som en meditation över vad det innebär att vara män-

niska och att göra val i en tid som präglas just av acceleration.

Den kritiska punkten i dagens samhälle är frågan om tillgänglighet: att världen är omedelbart tillgänglig, i form av kommunikation, datainsamling, resor, språk och sammanhang. Den historiska friktion som språkskillnader, geografiska avstånd och trögheter i kommunikation har skapat har gradvis minimerats; i själva verket är både marknad och samhälle uppbyggt kring idealet om just tillgänglighet. Allt här och allt nu är grundbulten för vår tids ekonomiska och sociala modell. Det komplexa

mänsklig handling. Men de trivialiserar och rutiniserar samtidigt handlingar som är uttryck för sökande, för egensinnighet, för tillhörighet. Tillgängligheten är med andra ord tveeggad – den kan vändas emot oss, samtidigt som den är en del av vårt sätt att vända oss och tillägna oss världen.

ROSAS BOK ÄR både tidsenlig och otidsenlig. Det tidsenliga ligger i synen på gränser och gränslöshet i samtiden. Rosa identifierar en mängd, som han kallar, aggressionspunkter i tillgänglighetsörandet: den aggressiva relationen mellan finansiella

”Rosas bok kommer i sin svenska översättning ut i en litet annan tid än när den tyska utgåvan publicerades 2018. För bara två år sedan tedde sig världen just gripbar, enkel att förfoga över och göra till sin. Då var det bara resan och transporten som utgjorde gränssytan mellan oss och världen, en värld som till synes friktionsfritt stod till vårt förfogande.”

finansiella systemet, de ständigt närvarande sociala medierna och den globala reseindustrin och turismen är de mest uppenbara uttrycken för det, men det syns i stort i handel, produktion och logistik.

ALLA ÄR DE områden som skär världen över med minimala ledtider och maximal tillgänglighet. Och så har ju också vår samtid kommit att bli en tid av uppkoppling, samverkan och access i en närmast ändlös sammansmältning. Allt är möjligt, näbart, till synes möjligt att skapa och forma efter egen önskan. Men access är inte samma sak som respons, om man får tro Rosa. Saker och människor, personer och platser, de resonerar inte nödvändigtvis med varandra bara för att de är i kontakt. Förutsättningen för det är att det uppstår resonans, en ömsesidig beröring. Resonans har den egenheten att den är dubbelriktad; den bygger på samspel och ömsesidighet mellan två agerande, inte bara en som driver på. I den stund något kan kontrolleras och underordnas någon vilja, har också dess värde förlorats. Tillgängligheten – vår tids mantra – bär därför på sin egen undergång.

Tillgänglighetsörandet handlar också om en besatthet hos oss själva men också hos våra institutioner att samla in, bearbeta och tillgängliggöra data om det vi gör. De stora datamängder som präglar vår tid – data om vad vi läser, gör, äter, tänker – utgör en till synes outsinlig lockelse för den som vill kontrollera och manipulera

möjligheter och mänskliga drömmar, turismen som upplevelse men också intrång, sociala medier som öppnar kommunikation men också låser fast oss i kategorier. Han ser därför förfogandet som utvecklingens drivkraft, som det som driver på och formar sociala och ekonomiska relationer. Allt dras in i ett kretslopp av exploatering och expansion, som gör oss kanske rikare och mer flexibla än någonsin förr, men också kedjade vid plattformarnas algoritmer. Det är ett system som aldrig är i kris, eftersom det är så flexibelt, men som samtidigt alltid är i kris eftersom det är så sårbart, så instabilt.

Det otidsenliga? Det är naturligtvis en fråga om timing. Rosas bok kommer i sin svenska översättning ut i en litet annan tid än när den tyska utgåvan publicerades 2018. För bara två år sedan tedde sig världen just gripbar, enkel att förfoga över och göra till sin. Då var det bara resan och transporten som utgjorde gränssytan mellan oss och världen, en värld som till synes friktionsfritt stod till vårt förfogande. En helg i New York eller New Delhi? Lätt ordnat. Konferenser i Houston eller Hongkong? För jämnna. Synka några strategiska processer på Arlanda? Givetvis. När jag skriver detta befinner vi oss på gränsen mellan två helt osedvanliga år, 2020 och 2021, och världen ter sig väsentligt mer otillgänglig; inrikesresor avråds, utrikesresor är mer eller mindre otänkbara. Helger och högtider krymper till de allra minsta beståndsdelarna. Familjen och den socia-

la sfären krymper. Inte ens ett besök hos handlaren runt hörnet är självklart och köpcentrum har förvandlats från konsumtionstempel till virusfällor. Naturligtvis kommer greppet att lossna, men erfarenheten av att rörelsefriheten kan beskäras

”Samtiden är seg och de kommande åren lär bli en renässans för tillgängliggörandet. Längtan efter 'det normala' är enorm. Rosas bok kan fungera som en påminnelse inför detta återtag.”

med ett enda beslut (eller i Sveriges fall, en enda rekommendation) kommer under lång tid att präglade idéer om världen, vår roll i den och vilka vi är.

Samtiden är seg och de kommande åren lär bli en renässans för tillgängliggörandet. Längtan efter "det normala" är enorm. Rosas bok kan fungera som en påminnelse inför detta återtag. Finns det möjlighet att göra responsen snarare än accessen till samhällsmodell, en i vilken det handlar om att lyssna och erkänna gränser snarare än att bara stövla på? Ömsesidig respekt, nyfikenhet, lyssnande och svarande, det låter som eviga dygder i väntan på att återupptäckas. Rosa pekar just på att lyfta upp det som inte kan förfogas, att ge världen, naturen och det mänskliga tillbaka en del av dess förtrollning, dess oåtkomlighet – att hitta resonanspunkter snarare än aggressionspunkter, med Rosas ordval. Med andra ord, tillbaka till sociologins ursprungliga mandat att söka efter jämvikt snarare än obalans. Det är i så fall en jämvikt som vi alla har ansvaret att underhålla, manifesterat i vårt förhållningssätt till världen. Hur en sådan annan ordning skulle kunna vara möjlig i en värld som väl åtminstone på kort sikt fortsatt är uppbyggd kring mobilitet och ständig omgruppering, det ligger litet utanför Rosas berättelse som slutar dystopiskt. Det kan vara just det vi är med och skapar när världen sakta börjar byggas upp igen, en värld av mjuka gränser, ömsesidighet och respekt.

► Mats Benner är professor i forskningspolitik vid Lunds universitet.

Mattias Svensson

Så roligt ska vi inte ha det – En historia om svensk alkoholpolitik

TIMBRO | 384 S. | ISBN 9789177032090

OPINIONSTEXT UTKLÄDD TILL HISTORIE- SKRIVNING

Recensent **Johan Edman**

MATTIAS SVENSSONS TECKNAR alkoholpolitiken som en utvecklingshistoria från restriktivt mörker till liberalt ljus. Folket är i denna berättelse kuvad och led under en alkoholpolitik det inte ville ha. Boken är välskriven och man lär sig definitivt något om den svenska alkoholpolitikens historia, men den selektiva läsningen av forskning som stödjer författarens tes skaver.

POLITIK & SAMHÄLLE

DEN LIBERALE DEBATTÖREN och skribenten Mattias Svensson har skrivit en bok om den svenska alkoholpolitikens historia, *Så roligt ska vi inte ha det*. Det var på tiden. Svensson har tidigare gett sig på alkoholpolitiken i boken *Glädjedödarna* (2011), ett otal blogg-

inlägg på Timbros hemsida och även i en något längre rapport från Timbro. Han är uppenbart fascinerad av den svenska alkoholpolitiken och det är tydligt att han i denna ser goda möjligheter att driva sina teser om liberaliseringars och avregleringars välsignelser. Det är därför inte förvånande att Svensson gör så även i denna bok, utgiven på Timbro, men det är inte okomplicerat. Jag återkommer till det.

Först en bekännelse. När jag fick boken i min hand var jag övertygad om att jag både på ideologisk och professionell grund skulle ogilla den, att det enda nöjet med att läsa den skulle vara att slipa knivarna och tänka ut dräpande formuleringar. Men det har varit en mycket nöjsam läsning, både underhållande och lärorik. Svensson bjuder på en bred och infallsrik historik, från 1600-talets dryckeskultur och statsfinansiellt motiverade alkoholregleringar till 2000-talets jämförelsevis avreglerade alkoholpolitik. Även en historiker och rusmedelsforskare som undertecknad, som läst närapå all den forskning som Svensson stödjer sig på, får nya insikter av det sätt som Svensson väver ihop sin berättelse på. Dessutom skriver han väldigt bra.

Fokus ligger på 1900-talet, något som dels är historiskt motiverat då den svenska alkoholpolitiken i egentlig mening daterar sig till tidigt 1900-tal, dels rimligtvis svarar mot Svenssons agenda, eftersom han därmed får skriva en historia om förbud och regleringar som stundtals ter sig absurd. Läsaren bjuds på dräpliga berättelser om Brattssystemets väl utforskade konsekvenser med bongrätter (den sällan uppätna mat som beställdes för att få dricka), bordslöpare (som vid stängningstid jagade ransoner att dricka upp) och soppbögar (som fick ett mål mat mot att de släppte sin spritranston). Det blir sammantaget ett slags hundraårig utvecklingshistoria, från restriktivt mörker till liberalt ljus, och läsaren undrar kanske hur det kan ha varit så dumt en gång i tiden. En historiker som oftare utgår från att undersökta aktörer är kontextuellt rationella snarare än korkade eller ondsinta, blir däremot något missnöjstänksam.

För vilka är de aktörer som har format den svenska alkoholpolitiken? Det är något oklart. Ibland är det en historie- och kontextlös nation, som när "Sverige" tillskrivs vissa paternalistiska karaktärsdrag. Ibland är det "staten", en mysteriös byråkratisk monolit bortom medborgarnas påverkan. Staten förtrycker och medborgarna finner sig; de gör visserligen motstånd genom att skriva nidvisor och bränna hemma, men de tillmäts i Svenssons berättelse ingen demokratisk möjlighet att förändra ett förhatligt regelverk. Den lagstiftande riksdagen framstår närmast

som konspiratorisk och i förbund med antidemokratiska krafter. Och listig, som när man inför motboken under brinnande världskrig, eftersom restriktioner enligt författaren vanligtvis införs ”när de allra flesta människor har annat att tänka på”.

DET ÄR EN avslöjande skrivning som säger en del om författarens tendens, men den har föga stöd i forskningen. Med en bredare läsning av den internationella litteraturen hade Svensson sett att i stort sett hela västvärlden införde någon form av alkoholrestriktioner under 1910-talets krigs- och krisår, i flera fall även totalförbud, och att det mer berodde på ett ärligt uppfattat problem än på konspiratorisk illvilja. Att exempelvis de ryska soldaterna led större skada av sin egen alkoholkonsumtion än av de nyktra japanernas kulor i det rysk-japanska kriget 1904–05 var en väl etablerad sanning, redovisad och diskuterad på bland annat den stora internationella alkoholkonferensen i Stockholm 1907, och rimligtvis något som låg bakom 1914 års ryska alkoholförbud efter första världskrigets utbrott.

Antagandet att det föreligger en grundläggande konflikt mellan staten och medborgarna, även i vårt demokratiska tidevarv, genomsyrar hela berättelsen. Svensson jobbar med en etablerad narration där onda krafter och lysande hjältar driver historien framåt. Enskilda individer kan ändra spelplanen: en Bratt som inför motbok eller en Franzén som 80 år senare utmanar försäljningsmonopolet genom att sälja vin i sin ICA-butik. Men inte

medborgarna som kollektiv och alkoholkonsumenter. Folket är i Svenssons berättelse kuvat och lurat och led under större delen av undersökningsperioden under en alkoholpolitik som de inte ville ha, för att under de sista årtiondena äntligen få åtnjuta en liberal alkoholpolitik som de i Svenssons version hellre vill ha. Men trots hundra år av demokrati har de haft föga att göra med politikens utveckling.

Man får läsa mellan raderna för att finna folket men det finns där, exempelvis hos nykterhetsrörelsen som inte bara har folket i sitt våld, utan också består av folket; det är en folkrörelse, något som exempelvis lyser igenom när IOGT anordnar en folkomröstning 1909 där 55,6 procent av den vuxna befolkningen röstade för ett förbud. Eller som det hårda dryckesmotståndet i ”det spannmålsfattiga Norrland”, där författaren erkänner att denna ”rent bokstavligt [var] en kamp på liv och död”. Och när nykterhetsrörelsen mot regeringens vilja driver igenom den utredning som skrotar motboken gör man det genom en majoritet av motioner i riksdagens bevillningsutskott, vilket i Svenssons berättelse blir ett exempel på att den representativa demokratin fungerar när den gör sådant som han själv sympatiserar med.

Men kanske är det en ogin läsning av Svensson. Representativ demokrati är inget exakt instrument och nykteristerna har onekligen varit klart överrepresenterade i riksdagen. Jag väljer därför att läsa Svensson som att han strävar efter demokratisk fördjupning, som att det har funnits en

folkvilja som de demokratiskt tillsatta lagstiftarna har varit sena att gå tillmötes. Det är i sådana fall relevant kritik och något jag välkomnar. Att riksdagen går emot en tydlig folkvilja på ett centralt politikområde är ett oskick som vi återkommande har kunnat observera. Det gäller exempelvis frågan om vinstuttag i skattefinansierad välfärdsproduktion, vanligen exemplifierad med de skatteplanerande privata skolkoncernerna. En majoritet av svenskarna vill till skillnad från riksdagen att vinster ska förbjudas eller återinvesteras i verksamheten, eller att det åtminstone ska införas ett vinsttak. Här finns det onekligen en medborgarröst för Svensson (och Timbro) att plocka upp.

DEN OKLARA AKTÖRSBESKRIVNINGEN är ett direkt resultat av det sätt på vilket Svensson driver sin tes. Ett slags liberalism av 1800-talssnitt är det som leder till det goda samhället och när allt sedan går åt helvete på 1900-talet beror det på att liberaliseringens ”förbättringar” kom att ”kvävas i sin linda av de politiska ideologier som kom att dominera 1900-talets första hälft”. Det är ett tydligt och inte så förvånande ställningstagande från Timbroskribenten Svensson, men återkommande normativa beskrivningar av hur exempelvis liberal alkoholpolitik leder till ”trivsammare” drickande eller till ”bättre” normer kring hur vi dricker ställer till det för analysen. Med den sanna läran på sin sida kan författaren också ifrågasätta forskare som har beskrivit hur Brattsystemet under tidigt 1900-tal framstod som ett realistiskt alternativ till alkoholförbud och att motboken i sammanhanget snarast var att betrakta som den liberala alkoholpolitiska lösningens givet alternativet. Detta döms av Svensson ut som en ”ursäkt”. Men det är inte en ursäkt, det är en förklaring.

Författarens ideologidrivna omdömen skulle vara lättare att fördrå om inte Svensson själv tyckte så illa om den sortens tendensiösa historieskrivning. Nykterhetsrörelsen beskylls (med rätta) för en ”idealiserande och ideologiserande syn på verkligheten”, något som påverkar dess syn på ”allt från forskning till historieskrivning”, och den problemsökande totalkonsumtionsmodellen beskrivs som en ”ideologisk och inte en vetenskapligt grundad slutsats att basera alkoholpolitik på”. Detta är viktiga påpekanden och angelägen kritik av kunskapsbruket i en samhällsfråga i gräzonen

► Sista kunden som handlar med motboken på Systembolaget i Centralpalatset i Stockholm, 30/9 1955.

mellan forskning och opinionsbildning, men Svensson träffas i lika hög grad själv av samma kritik. Det som han har skrivit är till stora delar en opinionstext utklädd till historieskrivning, men där betänkliga delar av förklådningen glipar och låter oss se samma gamla empiriresistent Timbro som aldrig hade behövt undersöka alkoholpolitiken för att självsäkert slå fast att oreglerad marknadsekonomi leder till paradiset. En talande illustration av detta är kritiken av Svante Nycander, utdömd som ideolog. "Motboksagitatoren" Nycanders bok om den svenska alkoholpolitiken beskrivs av Svensson som en tillrättalagd historik. Och visst var den det, den hade ett tydligt syfte. Men *Dagens Nyheter*s före detta ledarskribent Nycander var knappast ute i mer ideologiska ärenden än Svensson, fram till sista januari 2021 kolumnist på DN. De är snarare var och en för sig och tillsammans en fin illustration av 60 års utveckling av liberalism à la DN, från gårdagens knastertorra socialliberalism till dagens marknadsliberala stödtrupp.

Forskning och opinionsbildning måste inte vara oförenliga verksamheter. Men det krävs transparens och ödmjukhet för att väva ihop dem. Svenssons selektiva läsning av den tidigare forskning, som närapå uteslutande utgör underlag för hans berättelse, är problematisk på flera sätt. Läsningen av forskningen är varken öppen eller ärlig och resulterar i ett bruk av de delar som bekräftar författarens tes samtidigt som andra delar förtigs. Med tesen spänd framför undersökningen får vi också en del inkonsekvenser. Svensson är exempelvis skeptisk till sanningsanspråk grundade på anekdotiska exempel hos meningsmotståndare, men räds dem inte själv. Och efter att förtjänstfullt ha kritiserat svenska myndigheters tilltro till informationsinsatser med tveklaktiga effekter dröjer det bara tio sidor innan han själv gör troligt att Socialstyrelsens information från tidigt 1980-tal om att inte dricka under graviditeten kan förklara förändrat beteende.

Någon gång uppmärksammas visserligen en forskare som inte understödjer Svenssons grundläggande tes om liberaliseringens välsignelser, men denne avfärdas då utifrån misstänkliggörande snarare än forskningsargument. Exempelvis drivs den något ogrundade tesen att alkoholfrågan inte längre är lika viktig för makt-havarna och att alkoholforskarna därför inte är lika viktiga. Restriktionstiden var roligare för akademikerna, vilka med ett citat beskrivs som "färgade av ett normerande perspektiv om det suspekta att gå på krogen". Om vi finkänsligt undviker frågan om det olämpliga med "normerande perspektiv" så kan jag försäkra Svensson

om att alkoholforskningen är högst vital i Sverige i dag, mer än någonsin faktiskt. Nu äntligen bedriver vi exempelvis den forskning om positiva erfarenheter av rusmedelskonsumtion som implicit efterfrågas i Svenssons bok. Självt bedriver jag forskning om Svensson, eller snarare om Timbros alkoholpolitiska utspel (många signerade just Svensson). Det finns liksom ingen gräns för vad som kan vara alkoholforskning när alkoholen fortsätter att

”Jag hoppas att Svensson har haft roligt när han skrev boken och att han på marginalen lärde sig något nytt, men han kan knappast ha blivit förvånad.”

vara denna fantastiska katalysator för mediala och politiska utspel som egentligen syftar till något annat än alkoholpolitiska reformer. Svenssons bok är ännu ett bidrag till denna intressanta empiri.

SVENSSON OCH JAG delar ett intresse för alkoholpolitiken som kanske kan beskrivas som symboliskt. För Svensson är den svenska alkoholpolitiken, med alla sina anekdotiska stolligheter den perfekta berättelsen om liberalismens närapå naturgivna sanningsanspråk. Historien om alkoholen är ett medel för ädlare syften, inte målet.

Jag är inte heller särskilt intresserad av alkohol eller de andra rusmedel som jag i drygt ett par årtionden har ägnat mig åt som forskare, men däremot av deras roll för andra samhällsprocesser. När restriktions- och förbudsvägen sköljde över västvärlden för 100 år sedan gjorde den det i ett sammanhang som präglades av modernitet, urbanitet, nationalism, ny infrastruktur och inte minst ett demokratiskt genombrott. Det är ingen svensk företeelse, den är omvittnad i hyllmeter av internationell forskning. Och det gör den intressant, inte minst när man vill undersöka fenomen som modernitet, nationalism och demokratisering.

Några år in på 2000-talet är kontexten annorlunda. Nu är det folkhälsan som vi alla måste förhålla oss till. Förespråkare för en restriktiv alkoholpolitik hänvisar till folkhälsan. Inget konstigt med det, oavsett om de har rätt eller fel, men desto underligare att en frihetsapostel som Svensson också måste förhålla sig till folkhälsan och närapå systematiskt gå igenom

alla de folkhälsofrämjande effekter som en restriktiv alkoholpolitik antas ge, för att sedan i tur och ordning avfärda dem. Varför? Kunde inte en konsekvent liberal/libertariansk hållning vara att strunta i folkhälsan, att tona ner statens ansvar för den kollektiva hälsan i stället för att ge sig in i diskussioner om att den egna hållningen minsann minskar alkoholrelaterade skador?

Det må ursäktas att jag gör en ideologisk läsning av boken men det beror ju på att den till så stora delar är ett politiskt manifest. Det här är ingen förutsättningslös undersökning där resultaten hade kunnat förvåna författaren. Det är detta som skaver i denna hybrid mellan historieberättande och ideologiproduktion, denna selektiva läsning av noga vald forskning som bekräftar det som författaren redan vet. Jag hoppas att Svensson har haft roligt när han skrev boken och att han på marginalen lärde sig något nytt, men han kan knappast ha blivit förvånad.

DESSA KRITISKA ANMÄRKNINGAR till trots vill jag tillstå att jag tyckte om boken. Det är trevlig läsning, språkligt elegant och man lär sig definitivt något om den svenska alkoholpolitikens historia. Det som fallerar är förklaringsansatser och konsekvensbeskrivningar; varför blev det så här och vad ledde det till? Att nå bortom det deskriptiva historieberättandet till dessa analytiska frågor är det som är svårt med historieforskning, det som kräver teoretiskt förankrade förklaringar, liksom en tydlig och transparent metod. Svensson har en teori i form av en inte särskilt problematiserad ideologisk övertygelse om att liberalism och avreglering medger marknadsekonomins alla påstådda fördelar i form av frihet, trivsel och stort utbud men inga av dess nackdelar i form av olika alkoholrelaterade skador. Det är en modig tes som både hade krävt en mer stringent metod och ett mindre selektivt nyttjande av tidigare forskning för att kunna prövas. Det är underhållande och lärorikt men det är inte forskning, vilket Svensson som är en god skribent och noga med språket nog inte heller menar. Jag väljer att tolka undertiteln (*En historia om svensk alkoholpolitik*) just så, som en historia om svensk alkoholpolitik, inte som den svenska alkoholpolitikens historia. Det är en historia, en berättelse, med på förhand bestämd början och slut.

► Johan Edman är professor i kriminologi och docent i historia vid Stockholms universitet. Han leder för närvarande ett projekt om kunskapsbruket inom svensk alkohol- och narkotikapolitik.

EFTERSOM FILM NÄR fler människor än böcker är sannolikheten ganska stor att det mesta de flesta av oss vet om den brittiska kodknäckarinsatsen under andra världskriget kommer från 2014 års blockbuster *The Imitation Game*. I filmen reproduceras myten om det ensamma vetenskapliga geniet som i princip på egen hand förändrar världen. Ska vi tro filmen (det ska vi förstås inte!) skruvade matematikern Alan Turing, spelad av Benedict Cumberbatch, egenhändigt ihop kodknäckarmaskinen Bombe. Britterna kunde därmed knäcka den tyska Enigma-koden och vinna kriget. I själva verket designades och producerades Bombe i ett par hundra exemplar av företaget British Tabulating Machines många ingenjörer och tekniker.

Under efterkrigstiden blev tekniska framstegen en allt omistligare del av den moderna identiteten. Nyhetsmedia redogjorde entusiastiskt för tekniska genombrott som raketdrift, kärnkraft och avsaltning av vatten, men i deras berättelser var dessa resultat av naturvetenskapens framsteg snarare än ingenjörskonstens. När den profilerade amerikanske tv-journalisten Walter Cronkite i mitten av 1960-talet rapporterade om Nasas bemannade rymdprogram Gemini var det naturvetenskaperna som prisades till de många involverade ingenjörernas förtret. Att American Institute of Industrial Engineers protesterade hjälpte givetvis inte.

Även i företagets historia förpassas ingenjören i bästa fall till en sekunderande roll. I telefonins svenska historia uppmärksammas framför allt autodidakten Lars Magnus Ericsson, grundaren av det blivande världsföretaget LM Ericsson. Civilingenjören Henrik Tore Cedergren är däremot nästan helt okänd för de flesta. Cedergren låg dock bakom telefonens snabba introduktion i Sverige. Redan 1883 bildade han Stockholms Allmänna Telefonaktiebolag (SAT). SAT bidrog till att Stockholm för en tid hade fler abonnenter än någon annan stad i världen och dess be-

ställningar av telefonutrustning gav draghjälp åt LM Ericsson i ett kritiskt skede. I historien om Volvo är det SKF:s inköpschef Assar Gabrielsson som spelar huvudrollen, men det var ingenjören Gustaf Larson som tog fram de första försöksbilarna och som därefter översåg företagets teknikutveckling under nästan trettio år.

Klämda mellan karismatiska veten-

Wetterberg rätta till detta förhållande. I boken undersöker han den svenska ingenjörskonstens och ingenjörskårens betydelse i ett historiskt perspektiv. Han avslutar med en summerande blick mot nuet och framtiden. Wetterberg bygger huvudsakligen sin skildring på den relativt omfattande teknikhistoriska forskning som vuxit fram de senaste decennierna. Med sin engagerande berättarstil väver han skickligt samman de teknikhistoriska rönen med Sveriges moderna historia. Faktafelen är obefintliga i denna välskrivna berättelse.

HISTORIA

Gunnar Wetterberg

Ingenjörerna

BONNIERS | 365 S. | ISBN 9789100180744

DE ANONYMA KONSTRUKTÖRERNA AV VÅR MODERNA VÄRLD

Recensent *Per Lundin*

NÄR DE TEKNISKA framstegen skildras får ingenjören ofta stå i skuggan av karismatiska vetenskapsmän och entreprenörer. Detta vill Gunnar Wetterberg rätta till med sin nya, populärt hållna bok, i vilken han undersöker ingenjörskonstens och ingenjörskårens

betydelse ur ett historiskt perspektiv. Han betecknar ingenjörerna som modernitetens förlossare och vill lära oss att se ingenjören som en hjälte. Berättarstilen är engagerande och faktafelen obefintliga, men att Wetterberg bygger sin framställning på den teknikhistoriska forskning som växt fram de senaste decennierna leder till att det som hänt efter 1950 behandlas mer rapsodiskt. Det medför att de militära behovens roll för teknikutveckling under denna period underskattas.

skapsmän och entreprenörer – en Einstein här, en Jobs där – har ingenjörerna haft svårt att hävda sin plats i populärkulturen och historieskrivningen. Medan naturvetenskapens och näringslivets idoler tjänat som referenspunkter för allmänheten, har ingenjörerna förblivit de anonyma konstruktörerna av vår moderna värld.

Med sin nya bok, den populärt hållna *Ingenjörerna*, vill historikern Gunnar

GRUNDTONEN ÄR optimistisk. Wetterberg ser ingenjörerna "som modernitetens förlossare". Han förklarar: "De hjälpte näringslivet att gå från 1800-talets mekaniska verkstäder till 1900-talets snilleindustrier. De lade grunden för välfärdens och folkhälsans infrastruktur. De spred ljus över landet, bildning och underhållning med papper, radiovågor och pixlar." Ja, de "dyrkade upp framtiden". Man får känslan att Wetterberg vill återupp-rätta ingenjören som hjälte.

En förtjänst med boken är dess bredd. Av de teman som Wetterberg uppmärksammar spelar ingenjörskonstens och ingenjörsutbildningens utveckling en nyckelroll. Ingenjörskonsten har enkelt uttryckt sina rötter i tre verksamhetsområden: krig, gruvbrytning och byggnation. Längre dominerade den militära funktionen. I äldre franska var *ingénieur* namnet på den som tog hand om och konstruerade kastmaskinerna. Det var följdriktigt via befästningskonsten och stadsplaneringen som begreppet ingenjör under tidigt 1600-tal letade sig in i det svenska språket. Fortifikationen och flottans skeppsbyggeri blev viktiga miljöer för teknisk utveckling. Under tidigt 1800-tal utbildade Högre artilleriläroverket i Marieberg militärer och senare även civilister till ingenjörer. Jämte krigsmakten var gruvväsendet centralt för ingenjörskonstens utveckling. Den svenska portalgestalten här är förstas Christopher Polhem, som framför allt under det tidiga 1700-talet

utvecklade nydanande maskiner vid Falu koppargruva. Det var också Bergsskolan i Falun som 1822 blev Sveriges första civila ingenjörutbildning.

Teknologiska Institutet som inrättades 1827 i Stockholm samlade de tekniska utbildningarna under ett tak. Snart uppstod en våldsam strid om vilket utbildningsideal som skulle vara det rådande. Hantverkskunnande ställdes mot vetenskap. Det polytekniska idealet, som menade att undervisningen måste stå på naturvetenskaplig grund, blev det vinnande. Teknologiska Institutet ombildades 1877 till Kungliga Tekniska högskolan som antog cirka 100 elever per år. Teknikvetenskaper som hållfasthetslära och termodynamik etablerades. De skiljde sig från de traditionella naturvetenskaperna i det att de utforskade tekniska företeelser med naturvetenskapliga metoder. Därmed hade en modell för högre teknisk utbildning som i stora drag står sig än i dag etablerats. Wetterberg förbiser dock att det militära inflytandet över de tekniska utbildningarna var fortsatt påtagligt under större delen av 1800-talet.

Examenstiteln civilingenjör infördes 1910. Längre utbildades civilingenjörer bara vid KTH och Chalmers tekniska högskola i Göteborg. Det dröjde ända till 1961 innan en tredje högskola, Lunds tekniska högskola, inrättades. En närmast explosionsartad tillväxt av utbildningar, lärosäten och studenter följde. Som Wetterberg påpekar fanns det bara ett par tusen ingenjörer vid sekelskiftet 1900. Enligt siffror från 2018 finns det över 370 000 ingenjörutbil-

dade i åldersgruppen mellan 25 och 64 år. Av dem är 137 000 civilingenjörer, 142 000 högskoleingenjörer och 90 000 gymnasieingenjörer. Men utvecklingen har också inneburit att ingenjörprofessionen breddats i takt med att nya teknikområden sett dagens ljus. Den amerikanska teknik- och vetenskapshistorikern Rosalind Williams talar om "the expansive disintegration of engineering". Ingenjörskåren har expanderat så snabbt att den sprängts.

Det dröjde till 1914 innan den första kvinnliga teknologen antogs i Sverige. Vera Sandberg som hon hette läste kemi och kemisk teknologi på Chalmers. Längre var dock antalet kvinnor på de tekniska lärosätena obefintligt. I dag utgör de cirka en femtedel av alla ingenjörutbildade konstaterar Wetterberg. Det är dock en stor skillnad mellan de olika ingenjörprogrammen. Medan det är ungefär lika många eller fler kvinnor än män som studerar till ingenjörer i bioteknik, kemiteknik och samhällsbyggnad är de fortsatt iögonfallande få på datateknikprogrammen. Det hade varit intressant om Wetterberg resonerat om dessa skillnader, inte minst i relation till den närmast sakrala status den digitala tekniken tillmätts de senaste decennierna.

EN ANNAN VIKTIG tematik Wetterberg tar upp är de stora statliga infrastrukturella projektens betydelse för ingenjörskonstens utveckling och ingenjörskårens konsolidering. Även om den direkta ekonomiska betydelsen av Göta kanal kan

debatteras kom byggnadsprojektet, som avslutades 1832, att spela en helt central roll som utbildningsanstalt. Kanalbygget skapade en stor efterfrågan på tekniskt utbildad arbetskraft som fick en chans att omsätta sina kunskaper i praktiken. Motala Verkstad grundades 1822 för att

”En annan viktig tematik Wetterberg tar upp är de stora statliga infrastrukturella projektens betydelse för ingenjörskonstens utveckling och ingenjörskårens konsolidering.”

bland annat bygga slussmekanismer till kanalen. Företaget blev Sveriges största mekaniska verkstad och dess betydelse för utvecklingen av den svenska verkstadsindustrin kan knappast överskattas.

Nästa stora statliga infrastrukturprojekt, utbyggnaden av det svenska järnvägsnätet från 1850-talet och framåt, gav ytterligare skjuts åt verkstadsindustrin som fick beställningar på lok och räls till detta gigantiska bygge. Byggandet av stambanorna innebar att staten för första gången tog ett helhetsansvar för infrastrukturen. Staten "borde räcka en hjälpsam hand åt våra nä-

ringar", motiverade den liberale finansministern Johan August Gripenstedt denna infrastrukturella modell i ett av sina senare så berömda tal i Riddarhuset, de så kallade blomstermålningarna. Det var en modell som även tillämpades för utbyggnaden av telegrafnätet, telefonnätet och elektriciteten. Också 1900-talets största infrastrukturella satsning, tillkomsten av ett nationellt vägnät under efterkrigstiden, motiverades med liknande argument.

Som ekonomhistorikern Lars Magnusson påpekat är den aktiva staten en viktig men ofta förbisedd förutsättning för den snilleindustrin som växte fram vid 1800-talets slut. Att uppfinningsrikedomen frodades just då berodde på att omständigheterna var de rätta. Bidragande faktorer var en rad statliga reformer på det ekonomiska och sociala området, etableringen av ett utbildningsväsende, dramatiskt förbättrade kommunikationer och

► Eleverna i ritsalen på KTH, 1891.

► Telefornet på SAT:s huvudkontor spred telefonin över Stockholm, 1890.

en ökad inhemsk efterfrågan. Företag som SKF och LM Ericsson gynnades till exempel av beställningar på kullager och telegrafer till järnvägen.

Under 1900-talet kom den dynamiska relationen mellan stat och näringsliv till uttryck i form av så kallade utvecklingspar. Begreppet, som lanserats av teknikhistorikern Mats Fridlund, beskriver de nära relationer som statliga beställare och privata leverantörer byggde upp med varandra, i synnerhet Vattenfallsstyrelsen och Asea, Televerket och LM Ericsson samt Flygförvaltningen och Saab. Utvecklingsparen skapade en långsiktighet och förutsägbarhet som möjliggjorde det risktagande som ett avancerat tekniskt utvecklingsarbete innebär. De var starkt bidragande till att Sverige blev ledande i högspänningsteknik, teleteknik och flygteknik.

I OCH MED att Wetterberg utgår från den existerande teknikhistoriska litteraturen har hans framställning en slagsida mot de perioder som flitigast utforskats av historievetskapen. I någon mening är det ofrånkomligt, men det innebär att det som hänt efter 1900-talets mitt behandlas mer rapsodiskt än tidigare skeenden. Det gäller till exempel militärens roll för den svenska ingenjörskonsten och ingenjörskåren. Wetterberg noterar utvecklingen av de första svenska datorerna vid 1950-talets början, men vi får inte veta att militära behov låg bakom. Han nämner de stora militära flygplansprojekten, men nog drev de den tekniska utvecklingen och formade teknikvetenskaperna mycket

mer än Wetterberg gör gällande. Flygplan 37, det som blev Viggen, räknas som Sveriges största tekniska utvecklingsprojekt. Ett viktigt skäl till att närmare studera de militära projekten är att de ställer andra krav på tekniken än konsumentmarknader gör. De driver därmed tekniken i en annan riktning. För militären är den avgörande designparametern prestanda, inte pris. Det bästa vapnet är kort sagt att föredra framför det billigaste.

Med kulturgeografen Torsten Hägerstrands enkla men suggestiva definition kan tekniken sägas vidga människans praktiska möjlighetsrymd. Den kan användas för goda och onda ändamål. Wetterberg är naturligtvis inte omedveten om detta, och han noterar också att framstegen har "frestat på tillvarons förutsättningar". Men samtidigt är han märkligt undanflyktig när det gäller på vilket sätt de har gjort det. För Wetterberg är den viktiga iakttagelsen att ingenjörskonsten har gett "människorna en bättre värld". Och det är onekligen riktigt. Men det är ändå förvånande att han knappt nämner miljö- och klimatproblemen – vår tids ödesfrågor – i sin bok. För Wetterberg blir de problem ingenjörskonsten skapat till utmaningar som kommer att kunna lösas med mer ingenjörskonst. Låt oss hoppas att han har rätt.

► Per Lundin är biträdande professor i teknikhistoria vid Chalmers tekniska högskola.

Charlotta Seiler Brylla
Den beväpnade freden
– Språk och politik i det
delade Tyskland

SANTÉRUS | 259 S. | ISBN 9789173591539

SPRÅKETS POLITISERING I DET MODERNA TYSKLAND

Recensent Anton Jansson

CHARLOTTA SEILER BRYLLA är en mångbegåvad språkvetare som utnyttjar sina språkvetenskapliga kompetenser för att förstå Tysklands politiska historia. I sin nya bok ställer hon bland annat frågan om det under Tysklands delning utvecklades två olika språk och svarar att de skillnader som utvecklades inte var så djupgående att det finns anledning att tala om det.

HISTORIA

OM POLITBYRÅNS TALESMAN Günter Schabowski hade formulerat sig annorlunda på den direktsända presskonferensen hade kanske inte Berlinmuren fallit den 9 november 1989. Ställd inför en följdfråga från en journalist stammade Schabowski slarvigt fram att så vitt han kunde förstå började nya regler för utresor ur DDR gälla ome-

delbart. Proppen gick ur och östberlinarna strömmade till muren; det blev tydligt att den östtyska staten som den såg ut inte skulle överleva länge.

Demonstrerar detta språkets offentliga makt? Var det Schabowskis vaga formuleringar i direktsänd tv som fick muren, och så småningom DDR, att falla? På ett plan givetvis inte – det fanns trots allt ett beslut om nya reseregler som skulle ha trätt i kraft senare och det var större saker i görningen som väl ändå hade beseglat den kommunistiska statens öden. Samtidigt kan ingen i en berättelse om hur det gick till när muren föll bortse från partifunktionärens bristfälliga formuleringkonst. Språket spelar således roll.

Kring murens fall, eller den fredliga revolutionen, eller Tysklands återförening, eller *die Wende* kristalliserar sig en mängd språkliga fenomen, som säger mycket om vad som skedde 1989–90. Själva begreppen ovan, som på olika vis betecknar perioden, är ett exempel. Det finns gott om andra sådana, som approprieringen av det i Tyskland så mångfacetterade och ofta problematiska begreppet *Volk* i de östtyska demonstranternas paroll *Wir sind das Volk* ("det är vi som är folket").

Till turbulenta tider av politisk omvälvning hör språklig förändring. Vårt språk både registrerar samhällets utveckling och påverkar den; med Reinhart Kosellecks berömda uttryck är språket både indikator och faktor i historiens förlopp. Allt detta är utgångspunkter för Charlotta Seiler Brylla i hennes *Den beväpnade freden – Språk och politik i det delade Tyskland*. Seiler Brylla är professor i tyska vid Stockholms universitet och hennes primära forskningsintressen kan utläsas i den nya bokens undertitel: språk och politik, Tyskland och tyskan, inte sällan i relation till Sverige och svenskan.

Den beväpnade freden tillhör en genre som kan benämnas sammanläggningsmonografi. De flesta av bokens kapitel uppträder här i lätt förändrade versioner av texter som publicerats annorstädes, även om boken också innehåller ett par nyskrivna alster. Sådana verk har sina för- och nackdelar. De blir lätt mindre sammanhållna än en monografi som koncipierats som en enhet, och riskerar tröttande upprepningar om kapitlen är variationer på ett och samma tema. Men de kan även bli rikare och roligare att läsa, då omväxlingen i tematik och perspektiv kan bli större än i en vanlig monografi.

I det här fallet är resultatet lyckat. De rena upprepningarna är få, ämnet är tillräckligt sammanhållet för att det inte ska kännas för spretigt, men de olika delarna har ändå egna ingångar och tillför alla något nytt. Seiler Brylla kallar det själv en

mosaik, en mosaik av något friare essäer, även om det också märks att någon av texterna i sin ursprungliga version har haft den striktare peer review-formen.

BOKEN BEHANDLAR DET delade Tyskland, med tyngdpunkt på DDR, Östtyskland. I några av texterna fokuseras relationen mellan denna stat och dess västtyska förbundsrepublik till granne. I några andra gäller det särskilt det svenska samhällets relation till DDR, eller till båda de tyska staterna. I den avslutande essän om språk och makt dras längre linjer genom den tyska historien, från den analys av tredje rikets språk som genomfördes av Victor Klemperer i numera klassiska studien *LTI*

”Det går att se den tyska delningen efter andra världskriget som ett lingvistiskt experiment: vad händer när man splittrar en nation som delar språk och låter den gå in i två tydligt olika och mot varandra stående samhällssystem?”

– *Tredje rikets språk* (som Seiler Brylla varit med och givit ut i svensk översättning), till dagens Tyskland. När det gäller den samtida belägenheten bidrar författaren med en diskussion om hur den tyske ekonomen och politikern Thilo Sarrazin var med och bäddade för högernationalistiska Alternative für Deutschlands genombrott.

Den beväpnade freden är således bildande i stort om det moderna Tyskland. Som allra mest intressant är boken i de inledande uppsatserna om relationen mellan de två tyska staterna när det gäller språk och språkbruk. Det går att se den tyska delningen efter andra världskriget som ett lingvistiskt experiment: vad händer när man splittrar en nation som delar språk och låter den gå in i två tydligt olika och mot varandra stående samhällssystem? Det var tydligt att språket i någon mån påverkades. Politiken talades om på skilda vis, och olika ord utvecklades, inklusive beteckningar på rena vardagsfenomen (*Personalchef* eller *Kaderleiter*; *Brathähnchen* eller *Broiler*). Inte minst fascinerande är den svåra navigationen i hur man skulle beteckna sig själva och de andra.

Denna komplicerade semantiska dans, som hade viktiga identitetsmässiga och diplomatiska följder, låter sig inte sam-

manfattas enkelt, men några kuriositeter kan nämnas. När man i DDR mot slutet av 1960-talet började använda beteckningen BRD (Bundesrepublik Deutschland) var det från östtysk sida ett erkännande av den västtyska staten, men ett som inte uppskattades i Väst. Detta kunde ju ses som att statsbildningarna var likställda och det ville man inte! I Väst såg man sig som folkrättsligt varande i kontinuitet med tidigare tyska stater och därför använde man gärna "Tyskland" och "tysk" om den egna staten, men också om hela det tyska området. Då uppstod förstärkt svårigheter i hur man skulle beteckna det som fanns till öster. Förbundskansler Kiesinger talade 1967 om att man skulle upprätta kontakter med ett "fenomen" "där borta". Willy Brandt talade samtidigt om "Mellantyskland" (*Mitteldeutschland*). Uttrycket Östtyskland gick vid tidpunkten inte att använda, eftersom Västtyskland ännu inte erkänt att tidigare tyska områden nu tillhörde Polen. Därmed fanns Tyskland också öster om DDR – som alltså låg i "mitten". Annars kunde man i Väst använda omskrivningar och distanseringar som "det så kallade DDR", "östzonen" eller "Pankow", det senare efter den stadsdel i Berlin där det politiska etablissemanget residerade.

Seiler Brylla berättar engagerande om detta och ställer sig också frågan om man kan se det som att det under Tysklands delning utvecklades två olika språk och vad som i så fall skedde med dem vid återföreningen. Väl förankrad i tysk forskning resonerar hon kring detta men svarar nekad: skillnader utvecklades i stil, ordförråd och offentlig kommunikation, men knappast så djupgående att det går att tala om särskilda språk. I dag är det också svårt att höra på språket om en person är uppväxt i DDR eller Förbundsrepubliken.

Förutom relationen de tyska staterna emellan fokuserar Seiler Brylla också på språkbruket i DDR. Även om hon understryker att man inte kan likställa Nazityskland och DDR menar hon att det går att se likheter i hur de båda regimerna försökte styra språket. Victor Klemperer själv, som levde i DDR till sin död 1960, drog dylika paralleller. Totalitära språk kännetecknas av en avsaknad av pluralitet och en närmast monoman besatthet av vissa begrepp. En sak som Seiler Brylla diskuterar mer ingående – vilket syns i boks titeln – är hur centralt fredsbegreppet var i öst. Detta innebar också en del semantiska egenheter, som att när nya freds rörelser ifrågasatte statens militariserade freds diskurs blev i östtyskan fred och pacifism närmast motsatsbegrepp.

SEILER BRYLLA ÄR en mångbegåvad akademiker. Hon är språkvetare, men framträ-

der i den här boken även som kompetent samhälls- och samtidshistoriker. Hon vet att nyttja sina språkvetenskapliga kompetenser för att förstå politisk historia. De många historiker och idéhistoriker som ännu står under inflytande av den så kallade språkliga vändningen kan nog lära sig ett och annat här. Ett uttalat fokus på text och språk har länge varit legio inom humaniora och samhällsvetenskap, men ibland tycks det inte betyda mer än att man skriver texter om andra texter.

Hos Seiler Brylla förekommer i stället en finmaskighet, med en mångfald språkvetenskapliga perspektiv och verktyg. Dels grundar hon sig omväxlande på olika traditioner eller "skolor" som den koselleckska begreppshistorien, talhandlingsanalysen från John Austin och John Searle och den numera mångfacetterade diskursanalysen. Dels visar hon på en mer konkret nivå att det är skillnad på att analysera retorik, grammatik och syntax. Fler exempel finns: studier av semantiska förskjutningar hos nyckelbegrepp (*Volk*) är ett sätt på vilket man kan förstå historien genom språket; tematiska analyser av texter (insändare till den regimunderstödda *DDR-revyn*) är ett annat. Båda blir intressanta i Seiler Bryllas händer.

Man behöver förstås alltid värdera språkets betydelse i en given situation samt huruvida språklig metodik är den rimligaste vägen att förstå ett fenomen. För det är inte självklart. Även i denna bok finns det ett par arbeten där författaren närmast går ifrån den språkcentrerade metodologin. I kapitlet om relationerna mellan det östtyska statsbärande partiet SED och svenska SKP/VPK blir historiografin närmast händelse- och aktörscentrerad. Den oftast komplicerade och spända relationen mellan partierna illustreras inte minst av partiledarna CH Hermanssons och Lars Werners agerande och det tyska partiets uppfattningar om dem, vilka författaren studerat i tyska arkiv.

Charlotta Seiler Brylla presenterar i *Den beväpnade freden* sin forskning utan större åthävor – och det ska tas som en komplimang. Boken är effektivt välskriven och ansad men övertygande i argumentationen. Givet att hon också har känsla för såväl mindre detaljer som större processer är hennes bok genuint läsvärd. Den som vill ha ett något annorlunda perspektiv på det delade Tyskland såhär drygt trettio år efter murens fall kan med fördel vända sig hit.

► Anton Jansson är idéhistoriker, verksam vid Göteborgs universitet, samt Centrum för kunskaphistoria vid Lunds universitet.

Piotr Wawrzeniuk
Med polska ögon
– Försvarsförmåga och hotbilder
kring Östersjön i polsk militär-
rapportering 1919–1939

NORDIC ACADEMIC PRESS | 264 S.
ISBN 9789188909664

POLSK MILITÄR SKEPTISK TILL SVERIGE SOM ALLIERAD

Recensent **Klas-Göran Karlsson**

KLÄMT MELLAN Sovjetunionen och Tyskland sökte Polen under mellankrigstiden efter allierade i Östersjöområdet.

I sin brett anlagda analys utforskar Piotr Wawrzeniuk diskussionen i Polen under denna period, bland annat hur polska militärer såg på Sverige. Att den långa freden hade gjort svenskarna passiva och uppgivna var ett återkommande omdöme.

HISTORIA

MELLANKRIGSTIDEN HAR blivit på modet. Vi har visserligen alltid ägnat uppmärksamhet åt den moderna välfärdsstaten, vars förverkligande vi traditionellt har placerat i denna epok, liksom åt vad

vi ofta uppfattat som dess diametrala motsats, den totalitära stat som leddes av fascistiska, kommunistiska eller nazistiska regimer. Men numera tenderar vi att ta ett bredare grepp om perioden. Inte minst har intresset väckts för de auktoritära regimer, med illiberalt odemokratiska, nationellt isolationistiska och konservativt tillbakablickande program, som dominerade Central- och Östeuropa under mellankrigstiden, från de baltiska staterna till Medelhavsområdet. Namn som Antanas Smetona, Józef Piłsudski, Miklós Horthy och Ioannis Metaxas börjar bli kända utanför modernhistorikernas lilla krets. Det är inte djärvt att gissa att intresset kommer sig av att vi ser likartade tendenser i dag i vår omvärld, i Putins Ryssland, Orbáns Ungern, Kaczyńskis Polen och Erdoğan's Turkiet, men långtifrån bara där.

Därför är det välkommet att en svensk historiker tar sig an aspekter av denna mellankrigshistoria. Militärhistorikern Piotr Wawrzeniuk's bok rör författarens födelseland och den största av de nya stater som uppstod som ett resultat av Parisfrederna efter första världskriget: den "andra republikens" Polen. Temat är försvars- och säkerhetspolitiskt: den polska statens, och särskilt dess militärattachéers, syn på försvarsförmågan hos och det allmänna läget i grannländerna i Östersjöområdet, det etablerade Sverige och de nyetablerade Finland och Estland. Att författaren inte tar med andra nya och ännu mer närliggande stater som Lettland, Litauen eller Tjeckoslovakien förklarar han med att Polen hade ett annat slags, mer konfliktladdade relationer med dessa stater. Boken hade rimligen blivit tjockare om han gjort så, men kanske också analytiskt ännu mer djuplodande.

Återkommande kopplingar mellan den tiden och nuet, historiografiska såväl som realhistoriska, bidrar till att ämnet känns relevant och nytt. Samma funktion får ett kontrafaktiskt resonemang om hur Polens situation kunde ha varit, givet ett slags idealtypisk liberal framstegsberättelse, i förhållande till vad som verkligen var fallet, med ständiga gränskonflikter, krig mot grannar, regionala obalanser, stora inrikespolitiska motsättningar som mynnade ut i auktoritärt styre, inskränkta minoritetsrättigheter, snabbt skiftande konjunkturer i den agrart dominerade ekonomin, kostsam tung satsning på försvaret och rovdraft från utlandet.

I sin insiktsfulla problematisering av forskningsuppgiften karakteriserar Wawrzeniuk frederna som en övergång från ett stabilt internationellt system dikterat av förkrigsårens imperier Ryssland, Tyskland och Österrike-Ungern, till ett anarkiskt mellankrigssystem med många nya stater

► Józef Piłsudski (centralt placerad med ljusare uniform) i Volynien, 1915–1916.

i behov av identitet, erkännande och stabilitet, och, som han uttrycker det, en ny mental karta och en ny tideräkning. Instabiliteten hängde, menar han, i huvudsak samman med att det överallt, men kanske allra mest i Polen, ”fanns en utbredd övertygelse om att Tyskland och Ryssland förr eller senare skulle göra anspråk på sina forna territorier”.

HAN BESKRIVER DET polska predikamentet som ett småstatsproblem. Det tål verkligen att diskuteras, vilket författaren också gör, om mellankrigstidens Polen var en småstat, ”en mindre stat som inte kan sörja för sin egen säkerhet med egna medel”, med tanke på dess tämligen aggressiva annekteringspolitik. Framför allt handlar det väl i en analys av människors tolkningar och föreställningar om omvärlden huruvida de polska ledarna uppfattade sig och agerade som representanter för en småstat. Men reellt var Polen förstås en sådan stat i förhållande till de expansiva stormakterna i väster och öster, vilket med all önskvärd tydlighet skulle visa sig i september 1939. För övrigt diskuterar författaren med god uppbackning från forskningslitteraturen klokt hur perceptioner av säkerhetspolitik förhåller sig till både ett kulturellt arv från det förflutna, verkliga, till buds stående förmågor och resurser hos de inblandade staterna, och det samtida internationella läget.

Den analys av Polen från 1919 till 1939 som Wawrzyniuk därefter genomför har stora förtjänster, inte minst för att den formar sig till en bred, långt mer än militär översikt över ett land med både historiestinna drömmar om att bli en regional stormakt, fjärran från småstatsetiketten, och mycket mer jordnära insikter om att vara fångat mellan stormakterna och i

stort behov av modernisering. En nyckeluppgift på det internationella planet var att finna allierade, i en situation där allianser med de revisionistiska stormakterna Sovjetunionen och Tyskland ansågs uteslutna. Ett första avtal med Frankrike kom till redan 1921.

I detta sammanhang av Polens trygghets- och legitimitetssökande blev även grannstaterna vid Östersjökusten intressanta, och författaren ägnar ett komplext och litet svåröverskådligt kapitel åt de skilda, realpolitiskt grundade hållningar till den kollektiva säkerheten som fanns i Sverige, Finland och Estland, och i Östersjöområdet som helhet. Medan Sverige förordade nedrustning och visade föga av alliansintresse i en situation av en svag hotbild och stark tilltro till Nationernas förbunds förmåga att värna freden, medförde Finlands och Estlands närhet till och rädsla för den store grannen i öster och för ”vänstern” en större vilja till ett starkt försvar och ett närmande till både Skandinavien och andra Östersjöstater, däribland Polen och Tyskland. Sammanfattningsvis kan man nog säga att planerna på allianssamarbete var betydligt mer omfattande än de reella resultaten, även om såväl Estland, Finland som Polen faktiskt ingick icke-aggreppavtal med Sovjetunionen 1932. Inget av dem betraktades dock som en seriös garanti mot aggression, och inget av dem visade sig mycket värt när andra världskriget bröt ut.

DET STÖRRE ANALYTISKA avsnittet har en tydligare polsk utgångspunkt, eftersom det berör hur polska militärer betraktade de potentiella alliansländernas historia och civila och militära samhällen, allt med avsikt att utläsa mottagligheten hos dem för tankar om en polsk allians. Man förstår sig själv, sin historia och sin möjliga framtid, idén om Polen, genom att spegla sig i andra. Eller, med författarens formulering: ”Grannländernas historia tolkades ofta specifikt för polskt inrikes bruk.” I det polska historiemedvetandet kom Finland nära genom att liksom Polen ha utsatts för ryskt förtryck. Sveriges härjningar i Finland och Polen bleknade i jämförelse och blev till ett mindre ont. Återkommande krig mellan Polen och Sverige hade försvagat båda länderna, vilket hade gynnat Ryssland, som i egenskap av tredje part kunnat etablera ryskt styre – och förtryck – i Polen. I de polska ögonen hade Finland, Estland och Polen alltså framträdande gemensamma historiska drag, inte minst av kamp för självständighet, de båda förstnämnda länderna dessutom med svenska minoriteter, vilket borde borga för gott samarbete mot den ryske fienden, tyckte man. Alla länderna kunde bygga samhörighet genom att de genom historien hade fungerat som bålverk mot hotet österifrån.

Wawrzyniuk noterar dock att den svenska historien med dess tradition av alliansfrihet och fred inte riktigt följde det större Östersjömotivet och inte pas-

► Kampanj för det statliga luftvärnslånet, 1939.

sade in lika väl i det polska historiebruket, särskilt inte under decenniet efter 1925 års försvarsbeslut och dess stora nedskärningar, som polackerna skyllde på svenska vänsterkrafter. De stridsovana svenska officerarnas brist på praktiskt kunnande, otillräckliga förmåga att upprätthålla auktoritet och disciplin och dåliga politiska och samhällsliga stöd väckte också frågetecken och kritik hos de polska at-

” Sammanfattningsvis kan man nog säga att planerna på allianssamarbete var betydligt mer omfattande än de reella resultaten, även om såväl Estland, Finland som Polen faktiskt ingick icke-angreppsavtal med Sovjetunionen 1932. ”

tachéerna och officerarna, som inte imponerades av svenskarna vid manövrar och övningar. Den långa freden hade gjort svenskarna uppgivna och passiva, var ett återkommande omdöme som av allt att döma reducerade den polska samverkansviljan. Intresset att knyta Polen närmare till Finland och Estland hölls däremot mer levande under hela mellankrigsperioden.

Med polska ögon öppnar intressanta perspektiv mot en mellankrigstid där Stalin och Hitler håller sig i bakgrunden, men ändå kastar långa skuggor över Östersjöområdets randstater och deras ömsesidiga relationer. Det är en studie av försvarsförmåga men samtidigt en mycket både djupare och bredare genomlysning av vad geografer brukar benämna som räckvidd och räckhåll. Medan den förra handlar om de faktiska kontakter som togs och förbindelser som skapades, rör det senare de relationer som fanns i människors huvuden, i föreställningar om vilka som var vänner och fiender, ”vi” och ”de andra”, och om vilka man kunde tänka sig att stå tillsammans med i det skarpa läge som hotade vid horisonten. Det är en mycket läsvärd studie med räckvidd långt utanför Piłsudskis Polen.

► Klas-Göran Karlsson är professor i historia vid Lunds universitet.

Gunnar Lind

**Brända hemman – Roslagen.
Det ryska anfallet mot
Stockholms skärgård 1719**

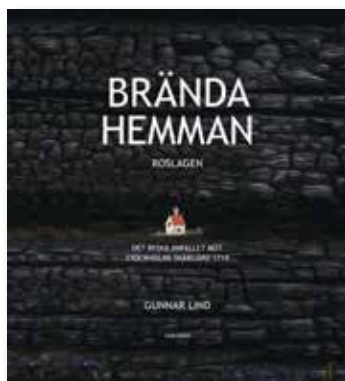
CARLSSON | 451 S. | ISBN 9789173318280

OMSORGSFULL DOKUMENTATION AV EN FASANFULL SOMMAR

Recensent **Bo G. Hall**

DEN RYSKA GALÄRFLOTTA som invaderade den svenska skärgården sommaren 1719 ställde till en förödelse som det tog årtionden för bygden att återhämta sig från. Bortåt 10 000 personer beräknas ha blivit hemlösa. Gunnar Lind har velat skapa en samhällshällen redogörelse för vad som hände under dessa sommarmånader. Resultatet har blivit ett storverk.

HISTORIA

”Rysen kommer. Fly och rädda er!”

ANGESTFYLLDA EKADE ROPEN ut över Roslagens eljest så rofyllda vikar och sund under dessa ödesdigra sommardagar 1719. Den första varningen hade kommit via ett kanonskott från en – omedelbart

flyende – svensk spaningsgalär. Det ledde till att vårdkasarna i närheten tändes och efterhand flammade alla Roslagens övriga vårdkasar. Befolkningen hade någon tid hört talas om att ryska flottor höll på att samlas i åländska hamnar. Till slut hade alltså det länge befarade anfallet österifrån blivit en skrämmande verklighet. Att försöka sätta sig till motvärn var meningslöst. Men innan man flydde gällde det att i största hast rafsas ihop sina få värdesaker – eller kanske gräva ner dem – och släppa lös boskapen i skogen. Denna fasansfulla sommar har i påfallande utsträckning levt kvar i folkminnet, om också på många håll kanske i förvanskad form. Att överdriva det elände som följde har emellertid egentligen aldrig behövts.

EFTER KARL XII:S död vid Fredrikshald i november 1718 saknade det svenska riket en genomtänkt och samlad ledning. Olika grupper slogs om makten i Stockholm, men krigen med Ryssland och Danmark fortsatte eftersom ingen var beredd att ge upp kampen. Trots att några förutsättningar knappast fanns ville de styrande ändå försöka återfå det av Ryssland erövrade Finland och de baltiska provinserna. Först sedan tsar Peter under tre på varandra följande somrar sänt härjande, handrodda ryska galärfloetter längs den svenska östkusten kunde fred slutas i Nystad i augusti 1721. Beridna truppsstyrkor sattes i land och for våldsamt fram, plundrade och brände ner allt i byggnadsväg – med undantag för kyrkor – som de påträffade i de berörda kustområdena. Kvarvarande fåtaliga svenska militära styrkor – inklusive de sjöstridskrafter som inte var stationerade borta i Karlskrona eller i Öresund – koncentrerades kring vänet av huvudstaden. Ett spärrfartyg placerades vid Vaxholm. Skärgårdsbefolkningen lämnades i själva verket utan något fungerande skydd.

Författaren Gunnar Lind bor själv i Gustavsberg och besitter en livslång och uppenbar fascination för Stockholms skärgård. *Brända hemman* redovisar ett under bortåt tjugo år pågående jätteprojekt där han lagt ner ett synnerligen omfattande arbete på att skaffa underlag. Förutom genomgångar av befintlig litteratur och dåtida dokumentation liksom olika relevanta arkiv – exempelvis på lokala hembygdsgräddor – har han i stor utsträckning ägnat sig åt arbete på fältet och inte minst besökt de många öar som beskrivs.

Andra källor återopas också i boken, bland annat intervjuer med nutida befolkning – främst äldre skärgårdsbor – om lokalt bevarade traditioner; det rör sig alltså om vad som i forskningssammanhang brukar gå under beteckningen ”oral history”. Boken innehåller dessutom mycket av vär-

► Detalj ur Carl Gripenhielms skärgårdskarta.

defull allmän bakgrundsinformation som ytterligare förhöjer behållningen. Denna kan avse fylliga beskrivningar av det övergripande politiska och militära läget under detta det Stora nordiska krigets år och den svenska stormaktens definitiva undergång. Hit hör även utförliga beskrivningar av de olika typer av krigsskepp som kom till användning vid denna tid. Skriften är genomgående illustrerad med utdrag ur dåtida lantmäterihandlingar, ofta mycket detaljerade, men ingalunda alltid så tillförlitliga – norr ligger nästan alltid 90 grader fel.

DET HELA INLEDDES med att två ryska flottor drogs samman vid Hangö i skiftet mellan juni och juli 1719. Den skyddande högsjöflottan kom upp från estniska Reval – dagens Tallinn – och galärflottan från Åbo. Den senare bestod av 130 – både handrodda och seglande – galärer och bortåt hundratalet mindre, assisterande transportfarkoster. Galärer fanns av två storlekar. Den mindre var kanonförsedd i fören, cirka trettio meter lång, sex meter bred och hade ett djupgående på 1,5 meter. Den större var cirka femtio meter, förde tio kanoner och en besättning på upp till 500 personer. Ombord på den galärflotta som gick mot Sverige fanns bortåt 26 000 båtsmän och soldater, såväl infanteri som kavalleri med hästar. Havet fylldes av en kolossal roddarflotta som mätte en dryg halvmil mellan de yttersta flankerna.

Den 11 juli nådde denna mäktiga anfallsstyrka Kapellskär utanför Rådmanö i Söderarms skärgård. Där delades armadan upp i två eskadrar; en mindre om

femtioalet fartyg gick norrut medan en andra vände söderut. Därmed startade en utomordentligt plågsam period av förstörelse i de berörda områdena. De samlade härjningarna pågick under fem veckor och sträckte sig längs hela kusten mellan Gävle och Norrköping. Den innebar bland mycket annat att totalt sju städer gick upp i lågor: Öregrund, Östhammar, Norrtälje, Södertälje, Trosa, Nyköping och Norrköping. Den här boken handlar dock endast – men i imponerande stor detalj – om härjningarna i Roslagen mellan Björkö och Södermöja, alltså ovanför Vaxholm och Värmdö.

Angreppen följde vanligen ett bestämt mönster. De ryska farkosterna drog fram mellan öarna och höll sig vanligen utom räckhåll från fastlandet. Mindre holmar och skär attackerades av två eller tre galärer medan de större öarna angreps av tjuugo till trettio galärer. Vid den första landkänningen släpptes kosackerna lösa och sprängde fram på jakt efter boskap och gårdar att bränna ner. Soldater och båtsmän gav sig i gengäld på de hus som låg närmast vattnet. Hemmen plundrades på skatter, husgeråd, livsmedel och djur. Verktyg beslagtogs och alla båtar som påträffades slog man systematiskt sönder. Boken innehåller en utförlig och noggrann redogörelse för hur skärgården drabbades, bokstavligen ö för ö.

Ett efteråt ofta dryftat spörsmål har varit hur de ryska galärerna alls kunde orientera i denna onekligen mycket stora labyrinth av öar, skär, vikar och sund. Vi känner till att lotsar följde med från Åland liksom att ett antal mer eller mindre frivilliga

svenskar fanns med ombord. Vissa sägner brukar berätta att medhjälp lämnades av rena landsförrädare men ingen tycks hålla för en närmare granskning.

På återvägen till Kapellskär gjorde ryssarna ett allvarligt men misslyckat försök att forcera Baggenstaket för att ta sig in till den svenska huvudstaden. Den 19 augusti rodde däremot en mindre styrka in i Norrtäljeviken och brände alltså ner staden. Detta blev den kusliga slutpunkten på härjningarna, varefter galärflottan rodde tillbaka till Åland. Efter sig lämnade de en obeskrivlig förödelse, en helt utblottad bygd som det sedan tog årtionden att återställa. Än i dag minner de så kallade ryssugnarna om galärernas besök. Bara i Stockholms län har bortåt 400 sådana påträffats. De ryska soldaterna svarade nämligen själva för sin matlagning och

”Vissa sägner brukar berätta att medhjälp lämnades av rena landsförrädare men ingen tycks hålla för en närmare granskning.”

utgick från livsmedel som de köpte av lokalbefolkningen eller snarare rövade eller stal. Inte minst bakades bröd på dessa ugnar som var enkla och kallmurade av natursten.

LINDS UTTALADE SYFTE med boken har varit att skapa en sammanhållen redogörelse för vad som hände under de heta månaderna juli och augusti för mer än trehundra år sedan. Resultatet har blivit en ovärderlig, fyllig och lättläst dokumentation om den katastrof som drabbade de skärgårdsboende, varav bortåt 10 000 personer beräknas ha blivit hemlösa. Särskilt intressant – samt egentligen allra viktigast – är allt läsarna får del av om skärgårdsbefolkningens dagliga liv. Först då kan man möjligen ana vilket elände de ryska galärerna vållade. I företalet hävdar professor Lars Ericson Wolke med all rätt att detta är en uppslagsbok för lång tid framöver. Det känns ingalunda överdrivet att kalla boken ett storverk som fyller en given lucka i många bokhyllor. Dessutom utlovar författaren att flera delar ska komma som behandlar andra berörda kustområden. Det ser vi fram emot.

► Bo G. Hall är historiker och ledamot av Kungliga Krigsvetenskapsakademien.

FÖR MÅNGA ÅR sedan gick jag en kurs i kroki där läraren som en uppgift uppmanade oss deltagare att inte teckna modellens konturer. I stället skulle vi enbart teckna de skuggor och tomrum som omgav modellen. Det blev en lärorik upplevelse. Genom att teckna det osynliga och döljande, framträdde en fördjupad bild av människan. Minnet av denna aha-upplevelse flyter upp när jag läser journalisten Jan Malmborgs biografi *Trubbel – Berättelsen om Olle Adolphson*. Precis som Malmborg påpekar finns det något gåtfullt i Olle Adolphsons konstnärskap och det slår mig att hans stil har en parallell i den krokilektion jag en gång fick. Adolphson låter skuggorna och det osagda vara framträdande i sina visor. ”Tystnaden smyger som en katt” genom hela hans konstnärskap. Via tystnaden fångar han den osynliga rörelse som alltid finns och berör oss alla – tiden. Det är som om tystnad och tid spelar övergripande huvudroller i Adolphsons konstnärskap (ett drag han delar med Shakespeare). Visorna är laddade av tidens rörelser i alla dess aspekter och schatteringar – det impressionistiska nuet, minnesfragment, väntan, oron för det som ska komma, tidens obarmhärtigt malande gång.

Få kan som Adolphson förmedla flera tidslager samtidigt, som i den bitterljuva ”Nu har jag fått den jag vill ha”, som utspelar sig i ett nu, men där både det förflutna och framtiden är närvarande som skuggor och tassande tystnad.

Tystnaden smyger som en katt genom rummet, och där ute är luften redan blå.
Morgonen sköljer undan natten, och slutet har redan börjat för oss två.

Tiden som tema får också en speciell nerv i Adolphson visdiktning genom att han verkar under ett brytningskede i historien när den allmänna tidsuppfattningen genomgår ett paradigmskifte. Under 60-talet tappar unga generationer alltmer

kontakten med det förflutna. Samtidigt förlorar man tron på framtiden i den apokalyps som förutspås i kulturen. Några framtida belöningar i kristlig mening tror man inte längre på, eller orkar inte vänta in. Kvar blir den omedelbara tillfredsställelsen. Nuet, ögonblicket, upphöjs till ett levnadsideal, en nu-mentalitet som underblåses från olika håll – revolutionsanda,

son som en exklusiv och något arkaisk solitär i den framryckande popåldern. Trots det, eller just därför, har han alltid varit uppskattad, men som flera röster i Malmborgs bok antyder, har han kanske varit något förbisedad. Ofta hamnar han litet i skuggan av Evert Taube och Cornelis Vreeswijk, som båda var ”ett” med sina excentriska artistpersonor. Olle Adolphson

verkar medvetet ha odlat en lägre profil. Tystnaden i hans visor har också omgett honom. Den yttre bilden är ”sammanbiten” på ett svårtolkat sätt. Som första större biografi är därför Malmborgs bok välkommen. För den som inte känner till så mycket om Olle Adolphson eller vill återuppväcka minnen är denna biografi en utmärkt dörröppnare och kan förhoppningsvis generera nya lyssnare och uttolkare.

MALMBORG FÖLJER Adolphson tätt i livsspåren. Mängder av röster från familj, vänner och kollegor berättar om möten och intryck. Stora och små händelser avlöser varandra men bryts upp av vixter och ges in i berättandet och ges en biografisk eller psykologisk innebörd, kopplad till Olle Adolphsons liv och karaktär. Analyserna är främst hämtade från Charlotte Ulmer's litteraturvetenskapliga avhandling *Visan som gåva – Olle Adolphsons litterära konstnärskap* (2004), och till viss del från Frans Mossbergs musikvetenskapliga avhandling *Visans kontinuum – Ord, röst och musik. Studier i Olle Adolphsons musik och framförandekunst* (2002). Egna analyser och personliga kommentarer är Malmborg sparsmakad med, vilket säkert är ett medvetet ödmjukt val men det skapar ett litet torrt berättande.

Biografien höjer sällan blicken över själva livsberättelsen för att betrakta Olle Adolphson och hans tid i ett större perspektiv. Det är dock ingen kritik, utan mer en smaksak vad man vill få ut av en biografi. Men precis som i Adolphsons visor spelar ju egentligen tiden, ens egen epok, en övergripande huvudroll i en människas liv. Och när jag läser om Adolphsons livsresa får jag hela tiden

KONSTARTERNA & MEDIER

Jan Malmborg
Trubbel – Berättelsen om Olle Adolphson

BONNIERS | 492 S. | ISBN 9789100174408

EN FLANÖR I DEN MODERNA TIDEN

Recensent **Johanna Broman Åkesson**

VISDIKTAREN OLLE ADOLPHSON (1934–2004) har hamnat litet i skuggan av Evert Taube och Cornelis Vreeswijk, delvis därför att han inte var en artistperson av deras slag. Den tystnad som finns i hans visor har också omgett honom som person. Därför är Jan Malmborgs biografi välkommen. Malmborg följer Adolphson tätt i livsspåren och höjer sällan blicken för att se honom i ett större perspektiv. Men det förefaller ändå som om Adolphson inte riktigt hörde hemma i sin tid och han upplevdes också av en del som passé redan vid mitten av 60-talet och ännu mer så när det radikala 60-talet tog fart. Trots att denna biografi är fullmatad möter man aldrig Adolphsons egen blick på grund av avsaknaden av privata texter av honom. Det är röster om honom vi hör.

österländsk religionsfilosofi, drogromantik – och befästs av marknad och massmedia. ”We want the world and we want it now” som The Doors sjunger i ”When the Music’s Over” 1967.

Under detta omvälvande skede hinner Olle Adolphsons konstnärskap uppfattas som både tidstypiskt och otidsenligt. Sedd genom tidens backspegel framstår Adolph-

känslan av att han inte riktigt känner sig hemma i sin egen tid. Han längtade alltid bort, som någon av hans många kärlekar lakoniskt konstaterar. Den känslan ligger som ett tungt moln genom hela boken. En människa som aldrig riktigt känner sig bekväm, alltid vill vidare. Kanske kan man se Olle Adolphson som en senkommen *fin de siècle*-poet, som utan mål flanerar genom den moderna tiden, melankoliskt medveten om att något gått förlorat eller aldrig går att finna.

OLLE ADOLPHSON (1934–2004)

föds praktiskt taget in i ramp-ljuset som ett tidigt kändisbarn. Pappa var den store filmcharmören Edvin Adolphson och familjen bodde till en början i en fin våning på Norr Mälarstrand. På ytan tedde det sig som en perfekt familjeidyll som gärna visades upp i veckotidningarnas filmstjärnereportage. Men den koleriske fadern, "en osäkrad granat", skapade en otrygg laddning omkring sig. När Olle är 12 år spricker idyllen när faderns dubbelliv och otrohetsaffärer uppdragas. Svek och otrohet blir senare återkommande tematik i Olle Adolphsons diktning och, av vad som framkommer av biografien, även i hans personliga liv.

Olles och Edvins relation är kanske den mest intressanta i boken genom att den har varit ganska dold och säkert påverkade Olles relationer till andra människor hela livet. Själv har jag alltid förundrats över att dessa två män, två så vitt skilda personligheter, var far och son. Det var ju som om de kom från två olika planeter. Och jag tror det har att göra med tidens drastiska förändring, och med den mansrollen. En av Olles söner beskriver honom träffande som tillhörande "en generation av män som var klämda mellan två tiders ideal. Dels gamla mansbilder från förr, dels efterkrigstidens förväntningar". Precis som pojken Olle sökte sig bort från hemmets laddade stämning, mot kajens frihet och öppna sikt, verkar den vuxne Olle Adolphson hantera vilsheten i en ambivalent mans- och fadersroll med att fly ansvaret och närheten.

Under det händelserika 50-talet vinner den konstnärligt multibegåvade Olle Adolphson snabbt framgångar genom talang, tur och de rätta kontakterna, varav den mest rätte heter Evert Taube. I honom får Adolphson en helt annan fadersfigur och förebild. Taubes betydelse för Adolph-

son går inte att överskatta. Det är bland annat via Taubes stöd och uppmuntran som Adolphson gör debut som poet. Men framför allt inspireras han av Taube som konstnär och humanist.

En rörande scen är då Olles båda fadersgestalter, Evert Taube och Edvin Adolphson, stöter ihop på gatan och Evert läxar upp Edvin för att han inte stöttat sin unge

► Olle Adolphson.

”Under det händelserika 50-talet vinner den konstnärligt multibegåvade Olle Adolphson snabbt framgångar genom talang, tur och de rätta kontakterna, varav den mest rätte heter Evert Taube.”

son med de pengar Olle telegraferat att han behöver (då han tillsammans med Sven-Bertil studerar klassisk gitarr och språk i Spanien): "det angår oss inte vad de vill studera, eller vart de vill resa. Vi har bara att hjälpa och stödja dem så länge det står i vår förmåga" lär Taube ha rutit. Olles beundran och allt djupare identifikation med Evert Taube går som en röd tråd genom hela biografien. Deras relation är värd en helt egen bok. Taube var ju också

en solitär med ett speciellt förhållande till tiden; i sina visor rörde han sig visionärt fritt mellan epoker, men i sin egen tid betraktades han ofta som apart och obsolet.

Biografins kapitel om 50-talet är mätade av stämningbilder, händelser och namn förknippade med den naivistiskt uppsluppna tidsandan. Adolphson verkar ha umgåtts med nästan alla unga författare, musiker och konstnärer som under kommande decennium skulle färga svensk kultur. Närmast finns förstås Sven-Bertil Taube, Beppe Wolgers, Lars Forssell och Pär Rådström som alla, på olika sätt, kom att bidra till visans förnyelse.

OLLE ADOLPHSONS STORA

genombrott sammanfaller med kabarékulturens återfödelse i Lulu Zieglers *En Harlekinad* på Hamburger börs 1956. Detta är startskottet för visrenässansen i Sverige. Den så kallade varietéparagrafen var då nyss upphävd och "dörrarna slogs upp på vid gavel mot Europa. Vi kom in i bilden samtidigt som rödvin, vitlök och pommes frites. Vi representerade det nya!", som Adolphson själv beskriver detta epokskifte.

Två av de mest kända visorna från denna tid, "Okända djur" och "Mitt eget land", båda med text av Beppe Wolgers och musik av Olle Adolphson, kan illustrera den nya visans, och hela 50-talets, spännvidd mellan naivism och existentialism, det drömmande poetiska, men också den kosmopolitiska utblicken. Att vuxna karlar, därtill seriösa poeter, kunde stå på scenen och sjunga tokroliga visor var något nytt; det skulle aldrig de elitistiska och polemiska 40-talisterna ha gjort. (Evert Taube räknades inte som en riktig poet av kulturetablissemangen, det vill säga 40-talisterna. Det var de unga 50-talisterna som upptäckte Taube som poet.)

Något som Malmberg förtjänstfullt lyfter fram är Olle Adolphsons djupa kännedom om konstmusik och intresse för äldre vistraditioner, intressen som färgar hans visor med modala och impressionistiska drag på ett sätt som nog bara har sin like i efterkrigstidens franska *chanson* (som generellt var en stark influens för kabarévisan).

I början av 60-talet har den lekfulla och intellektuellt utmanande kabarékulturen klingat ut och börjat ersättas av mer pu-

blikfriande krogshower och varietéer. Olle Adolphson är nu en hett efterfrågad artist och uppfattas som en förnyare av svensk viskonst. Men en symbolisk vändpunkt sker i slutet av 1964 då skivbolaget Metronome försöker lansera ett svenskt svar på folksonggruppen Peter, Paul and Mary, genom att skicka ut nykomlingarna Fred Åkerström och Cornelis Vreeswijk tillsammans med sångerskan Ann-Louise Hanson på en landsortsturné. När publiken uteblir skickar Metronome ut den mer etablerade Olle Adolphson som räddande affischnamn.

”En stor anledning till att han kände sig alltmer obekvämt i tiden har säkert att göra med att hans höga konstideal inte alltid gick att förena med trubaduryrket. Är man gycklare eller konstnär?”

Den tre år yngre Vreeswijk har då nyligen fått ut sin första LP. Han tar precis som Adolphson avstamp i traditionen, men tillför en ny ingrediens som skivans titel ”Ballader och oförskämdheter” skvallrar om, där oförskämdheten inte bara kan uppfattas i texternas ovanligt provokativa satir, utan också i Vreeswijks nonchalant bluesartade sätt att framföra sina visor, fjärran från den typ av ”korrekta” vissångare man är van vid i Sverige och som Olle Adolphson representerar.

Adolphsons insats i turnén blir lyckad, men en recensent skriver: ”Det kan inte hjälpas. Man tyckte att hans visor verkade lite snälla och tama – ja, närmast passé”. Så vänder vinden för trion, som i slutet av turnén uppträder för fulla hus. Men utan Olle Adolphson.

FÖRÄNDRINGEN FÖR ADOLPHSON blir inte så dramatisk just då; han förblir som sagt en populär artist. Men Vreeswijks provokativa samhällssatir signalerar en ny tidsanda, i vilken Olle Adolphson i förlängningen inte känner sig hemma. Det handlar inte om att Adolphson var politiskt ”oengagerad” som vissa ville få det till – den myten slår Malmborg med kraft håll på. Men han sveps aldrig med i vänstervågen och känner sig aldrig befryndad med den kollektivistiska delen av visvägen. Deras ”blommor i skägget” och pamflettvisor

uppfattar han som utanpåverk. Medkänslan för de svaga och utsatta som Adolphson förmedlar i många av sina visor är av existentiell karaktär, inte politisk.

För Olle Adolphson var det konstnärligt ärliga uttrycket det viktigaste. En stor anledning till att han kände sig alltmer obekvämt i tiden har säkert att göra med att hans höga konstideal inte alltid gick att förena med trubaduryrket. Är man gycklare eller konstnär? Vill man ha en stor publik eller komma in i de fina salongerna? Det är dilemman som alla de stora vispoeterna har brottats med och som skvallrar om viskonstens mångtydighet.

Visrenässansen var en exceptionell tid då en rad sociala, tekniska och kulturella omständigheter möjliggjorde att en ovanligt mångfacetterad och genreöverskridande viskonst kunde blomstra. Under den tiden ansågs Olle Adolphson vara ett med tiden. Men då musik- och kulturliv börjar polariseras mellan kommersiellt och ”antikommersiellt” kan man märka att Adolphson går stick i stäv med populärmusikens förenkling och utvecklar sina visor mot det konstmusikaliskt raffinerade och eftertänksamma.

Med tiden växer Olle Adolphsons frustration när han upplever att hans viskonst inte blir respekterad. Hos den breda publiken finns inte längre vilja och tålmod till att verkligen lyssna. Titeln på hans sena vis- och diktsamling, *Folia* (1983), markerar hans förankring i viskonstens historia, men klingar också självvironiskt.

EFTER ATT HA läst Malmborgs fylliga biograf, så fullmatad av händelser ur ett rikt och komplext konstnärsliv, känner jag ändå att något fattas. Jag står aldrig öga mot öga med Olle Adolphson själv, möter aldrig hans blick. Det mesta är berättelser om honom. Avsaknaden av privata texter, personliga brev och dagboksanteckningar av hans egen hand är sorglig, men fullt förståelig med tanke på Olle Adolphsons omvittnat starka integritet.

Återkommande i hans texter är ordet ”vem”, kanske ett ställföreträdande ord för en egen dunkel självbild. I ”Frågar du havet” ur *Folia* (1983) lyder raderna:

Vem frågar sig vems havets väsen är
vem drivs att söka det, tolka havets lag.
Den, tror jag, som drivs att säga till sig
här:
Hur är mitt eget väsen, vem är jag?
Den frågan tåls att ställas av envar.
Frågar du havet, skall havet ge dig svar.

► Johanna Broman Åkesson är fil. dr i musikvetenskap.

Helga Krook Hur många gånger kan en historia dö?

BOKFÖRLAGET KORPEN | 111 S.
ISBN 9789188383655

MINNETS MÖJLIGHETER OCH RISKER

Recensent **Gustaf Johansson**

I CENTRUM FÖR texterna i Helga Krooks bok står en rad olika sätt att närma sig och minnas de national-socialistiska förbrytelserna. Kan man se och beskriva regimen propagandaframställningar om offren utan att upprepa våldshandlingen och bli en medbrottsling? Hur ska man umgås med det förflutna utan att upprepa, förvränga eller förminska?

KONSTARTERNA & MEDIER

MITTEN AV 1960-TALET lämnade kulturanthropologen Susan Hiller forskarvärlden. Anledningen var enkel. Med tiden hade hon blivit alltmer skeptisk till sin disciplins anspråk på vetenskaplighet, särskilt dess tendens att förvandla människor och deras myllrande, motsägelsefulla samhällen till prydligt definierade undersökningsobjekt. I stället

blev hon konstnär, alltmer upptagen av det som vetenskapen aldrig kan ge kropp åt, oavsett hur noggrant den utförs. I hennes verk hörs tystnaderna, märks frånvaron. De är gestaltningar av det som varken uttalas eller syns, men som likväl, märkligt nog, trots allt ändå är.

Verket *The Last Silent Movie* från 2007 är ett exempel. I centrum för det står de inspelningar av utdöende eller redan döda

plicerad kedja av förvarnings- och uppspelningsteknologier, översättningar och gestaltningssätt.

Den springande, man vill säga sprängande, punkt kring vilken Krooks essäer kretsar är frågan hur denna laddade situation ska navigeras. Bokens titel, frågan hur många gånger en historia kan dö, bygger på ett resonemang där Hiller utvecklar sin förståelse av relationen mellan språkens

Om man vill typologisera också detta halvland mellan händelse och glömska, kan man helt enkelt kalla det minnet. Bakom detta skenbart enkla vardagsord döljer sig en snårskog, inte bara av begrepp utan också av aktiviteter, intentioner och medier. Inget, inte ens arkiven, förmedlar förflutenheten orörd. Varje gång vi gestaltar det förflutna – som forskning eller fiktion eller något mellanliggande – förändrar vi det. Det sker per automatik. Tiden går ju, allt förändras, och när vi sträcker oss efter beläggen klibbar något av förändringen av sig på dem. Det sker förstås i olika grad beroende på varför vi gör det, men vi kan vara säkra på att det sker, oavsett om vi använder dem för att underbygga en tolkning i en doktorsavhandling, rättfärdiga politiska beslut eller berätta en sedelärande, kanske personlig historia om tider som varit. Också det vänligt sinnade bruket, det som inte aktivt försöker förvränga eller ljuga eller dölja, får sådana forskningskonsekvenser.

En grundläggande motsägelse existerar således mellan det arkiverade och viljan att komma ihåg. Materialet är verkligen. Händelserna de belägger har verkligen hänt och människorna som genomlevde dem var lika verkliga som du, eller för den delen jag, är. Samtidigt är spåren och förflutenheten aldrig samma sak. Mellan dem står vi, djuret som söker, som vill förstå och minnas, men som ändå förändrar, förvanskar och förskjuter. Minnet och glömskan är ibland mer lika än vi föreställer oss.

Krooks ärende är alltså att närma sig en uppsättning frågor som svårligen går att besvara entydigt. Vad händer när historier dör, när de gör sin med tiden oundvikliga resa från händelse till glömska? Hur ska vi reagera på det? Kan vi göra motstånd, och i så fall hur? Den sista frågan bränner litet extra i bokens texter. Deras bakomliggande tema är nämligen de nazityska förbrytelserna, förstås mot judar, men också mot dem som på grund av fysiska eller psykiska funktionsnedsättningar klassificerades som icke "livsvärdiga" i nazisternas förvridna världsbild.

I BOKEN TAR Krook sig an detta frågekomplex i elva essäer, vissa korta, andra långa. I centrum för texterna står en rad olika sätt att närma sig och minnas den mänskliga och moraliska avgrund som den nazityska perioden innebar. Krook skriver om det judiska arkiv som gömdes undan, och därför räddades, i gottot i Łódź och hur det hänger samman med Steve Sem-Sandbergs roman *De fattiga i Łódź*; om den dissonans som präglar relationen mellan den minnesplats som tillägnats tyska krigsdöda i allmänhet och de som minner

”Varje gång vi gestaltar det förflutna – som forskning eller fiktion eller något mellanliggande – förändrar vi det. Det sker per automatik. Tiden går ju, allt förändras, och när vi sträcker oss efter beläggen klibbar något av förändringen av sig på dem.”

språk som Hiller hämtat från arkivdjupen. Rent fysiskt består verket av två rum. Det ena är mörkt, det andra ljus. I det mörka rummet hörs språken. Där finns också en bildskärm, men ingen bild, bara en textremsa där det uppspelade talet översätts till engelska. I det ljusa rummet finns bilder, men inget tal. På väggarna hänger glasskivor på vilka inspelningarnas meningar, berättelser och sånger gestaltats som ljudvågor. Språkens fonetik förvandlas till bild, och sedan, genom transkriptioner av det tal som ljudvågorna gestaltar, till text. Först i det talade språkets egen skrud, därefter översatta till engelskans motsvarigheter.

Vad är det egentligen som sker här? Frågar man Helga Krook, från vars essäebok *Hur många gånger kan en historia dö?* beskrivningen av Hillers verk är hämtad, kan verket tolkas som en gestaltning av den situation vi befinner oss i när vi försöker förstå det förflutna med hjälp av arkivmaterial. När vi går ned i arkiven för att söka efter material för vi de döda närmare. De återges något av den världsliga närvaro som döden berövat dem. Hos Hiller sker det via inspelningarna av språken som inte längre talas eller läses någon annanstans än i de två rummen. Arkivbesökaren, liksom den som besöker de rum där Hillers verk utspelar sig, kommer dock också att bli varse en motsatt rörelse. Närvaron uppmärksammar en frånvaro. Den är ingen mindre än hennes egen – ett pockande främlingskap i relation till det material som hon blåser fritt från damm och återför till livet ovanför. Det är inte av hennes värld. Dess språk och kulturella klangbotten är främmande för henne, och för att alls förstå vad hon funnit tvingas hon göra bruk av en kom-

död och deras arkivering. Hiller menar, påpekar Krook, att ett språk som dör ut i själva verket dör två gånger. Den första döden är kroppslig och inträffar när dess sista bärare avlider. Därmed dör inte bara språket i sig, utan också hela den livsvärld som det hört samman med och gett form åt. Den andra döden inträffar när excerpter av det döda språket magasineras i arkiven, osynliga för alla utanför en snäv krets av experter. Om Hiller har rätt, måste det då inte också finnas en tredje död, undrar Krook, och för till Hillers typologi just en sådan – den totala glömskan. Den inträder när ingen längre minns eller ens bryr sig om att försöka minnas.

I ESSÄERNA SOM samlats i *Hur många gånger kan en historia dö?* utforskar Krook relationen mellan arkiveringens andra död och den slutgiltiga glömskans betydelseutsläckande tomrum. Det låter kanske enkelt när man ställer upp det så här, men så är det förstås inte. För det första är döden i arkivet inte absolut. Att arkivera är också, som Krook påpekar, ett slags räddningsaktion. Den som arkiverar sparar, samlar bevis som eftervärlden kan ta del av. Så här var det och detta gjorde man. Här är offren och bödlarna, de tysta och de tystade. Den andra döden liknar därför kanske mer ett slags dvala, möjlig att bryta för den som ställer de rätta frågorna. För det andra kan resan från arkivering och glömska sträckas ut i det oändliga. Pluraliteten gestaltas redan i boktiteln – hur många gånger kan en historia dö? Det vill säga: hur många gånger kan den berättas, och därför också formuleras om och förskjutas, innan den faller och försvinner i glömskans mörka natt?

om den nazityska statsapparaten offer i den nordvästtyska staden Cuxhaven; om den blå glasvägg som rests på Tiergartenstraße 4 i Berlin, platsen där nazisternas aktion T4 planerades (det vill säga: det systematiska mördandet av psykiskt sjuka och funktionsnedsatta); om den israeliska dokumentärfilmen *A Film Unfinished*, som behandlar den aldrig färdigställda propagandafilmen *Das Ghetto*, inspelad i gettot i Warszawa våren 1942, bara någon månad innan massdeportationerna inleddes och dess invånare mördades.

I förordet skriver Krook att texterna är skrivna som delar av olika historier, som har olika skalor och befinner sig på olika avstånd från varandra. Samlade framstår de, fortsätter hon, som ett spår av små, små stycken, strödda efter varandra. Det är en rätt fin bild av hur det känns att läsa den här boken. Man går från stycke till stycke, famlar och söker, finner och tänker. Krooks stil är lågmäld och en smula trevande, utan att för den skull vara vag. Det märks att hon också är verksam som poet, inte minst då hon har en särskild förmåga att med pregnanta, betydelseutvidgande formuleringar läsa upp den verklighet hon undersöker. Språket är kritiskt, men samtidigt också konstruktivt, helt i linje med bokens angreppssätt.

► Bild från dokumentären *A Film Unfinished* av Yael Hersonski från 2010.

Man behöver inte fundera länge för att förstå att det ämne som Krook valt är särskilt brännande i vår tid, stående som vi är på tröskeln till en värld utan levande vittnen från 1930- och 1940-talets mörkerår. Arkiven är fulla av dokument och vittnesmål som berättar historien om dessa förbrytelser och bär vidare dess trauman mot framtiden. Det finns platser och spår. Ibland är de tydligt utmärkta, ibland nära nog osynliga för den oinvigde. Frågan

är vad man ska göra med det här materialet. Hur ska det bearbetas för att hålla glömskan stängd och minnet levande? Och hur kan det göras utan att människorna som förekommer i det, de som en gång gjorde dessa erfarelser, berövas sin mänsklighet och förvandlas till statister i berättelser som egentligen handlar om de levande?

Innebär det inte, frågar Krook till exempel när hon diskuterar hur människor med funktionsnedsättningar gestaltas i de propagandafilmer som beredde vägen för eutanasiprogrammet, ett slags våld att fortsätta se på dessa filmer av människor som tvingades i framför kameran och sedan mördades efter att den stängts av. Kan man ens beskriva innehållet utan att upprepa våldshandlingen?

Frågan kan lika gärna sträckas till Förintelsen som sådan. I essän om propagandafilmen *Das Ghetto* och dokumentären som både re- och dekonstruerar den, skriver Krook: ”Att försöka beskriva de ansikten jag ser blir ofrivilligt parasiterande, eftersom denna film [*Das Ghetto*] är ett brott mot alla i gettot.” Dokumentärfilmen gör tittarna till vittnen, men också till ett slags medbrottslingar. Den tvingar dem att gå med på propagandamakarnas premisser, att med sina blickar upprepa hur de tving-

het att hålla fast uppmärksamheten. Vad det handlar om är alltså förmågan att stanna i det ögonblick av koncentration som uppstår när uppfattningsförmågan skärps och riktas mot något särskilt. Ett sätt att kunna umgås med spåren av dessa förflutna grymheter, kort sagt, utan att varken upprepa, förvränga eller förminska.

Ur det här perspektivet kan det knappast betraktas som en slump att boken inleds med en text där Krook resonerar kring lyssnandet. Ordet kan, tillsammans med dess följeord hörandet, stå som nyckelbegrepp för det umgänge med förflutenheten som Krook skisserar. I mötet med de bevarade vittnesmålen måste vi lyssna, det vill säga tystna, sluta sända ut och i stäl-

”Och hur kan det göras utan att människorna som förekommer i det, de som en gång gjorde dessa erfarelser, berövas sin mänsklighet och förvandlas till statister i berättelser som egentligen handlar om de levande?”

let ta emot. Eller som Krook uttrycker det: man måste ”ge upp sina föreställningar för att kunna öppna sig”. Öppna sig för vad? För det man ännu inte vet. För möjligheten att höra något nytt. För det som existerar bortom alla kända kategorier och de formuleringar som brukats och nöts. Om lyssnandet är en metod, är hörandet dess resultat. Kanske kan man jämföra det med Hillers två rum. Efter att ha lyssnat till de döda när de talar ur mörkret är man bättre rustad för att möta alla de vis på vilka de när oss i översättningarnas bländande ljus.

Kort sagt är *Hur många gånger kan en historia dö?* en bok att tänka med. Du borde köpa den och läsa den och tänka med den. Du borde följa det spår av stycken som Krook lagt ut och sedan finna en egen riktning bortom dem. Krook gestaltar ett tillstånd, ett ögonblick av koncentration som blir möjligt att nå för den som förmår balansera mellan lyssnandet och hörandet. På det hela taget tror jag mer på den sortens åminnelse än på minnesdagar, monument och museer.

► Gustaf Johansson är fil. dr i historia och fri skribent.

Stina Bengtsson, Staffan Ericson
& Fredrik Stiernstedt (red.)

Medievetenskapens idétraditioner

STUDENTLITTERATUR | 396 S.
ISBN 9789144130712

MEDIEHISTORIA MED BRISTFÄLLIG HISTORISK KONTEXT

Recensent **Pelle Snickars**

DENNA ANTOLOGI GER en fyllig introduktion till en rad betydande medievetenskapliga klassiker, men den blir missvisande så till vida att det ser ut som om dessa teoretiker har skrivit i ett slags vakuum. Men deras texter diskuterades intensivt just i massmedier.

KONSTARTERNA & MEDIER

AV DE CIRKA femtonhundra betänkanden som publicerades som statliga offentliga utredningar under 1960- och 1970-talet i Sverige rörde tio stycken särskilda forskningsfält. Kommittéer utredde forskning om lant- och skogsbruk, om näringslära, pedagogik, energi- och försvarsforskning. Man analyserade farmaceutisk forskning, beteendevetenskaplig arbetslivsforskning, kriminologisk forskning samt massmedie-

forskning. Det kan möjligen förvåna. Men massmedier ansågs lika farliga som demokratiskt nödvändiga; somliga reglerades (biografbyrån), andra gavs finansiell uppbackning (presstöd), men framför allt ansågs forskning om massmediers effekter stats viktig. Under Stig Hadenius ledning tillsattes därför vid mitten av 1970-talet den så kallade Massmedieforskningsutredningen; betänkandet *Forskning om massmedier* publicerades 1977. Exakt vad ett medium var och vilka massmedier som skulle studeras var en omdebatterad fråga. Hadenius pläderade för en allsidig medieforskning som skulle inbegripa både samhällsvetenskapliga och humanistiska perspektiv. Andra, som statsvetaren Jörgen Westerstahl, menade att medieforskningen skulle koncentrera sig på samtida press, radio och tv. Den kunde därför tydligt delas in i ett A- och ett B-lag, vilket framgår av ett protokoll från 1976. Om Hadenius vid samma möte försynt menade att "flera historiker sysslar med direkta massmediefrågor", hävdade Westerstahl att "den humanistiska och den historiska massmedieforskningen [inte borde] tas med i analysen".

Få akademiska discipliner torde ha en ämneshistoria som explicit inbegriper "A-forskning" och "B-forskning". Det kanske inte är helt smickrande, men det är en idétradition som kommit att prägla ämnet medie- och kommunikationsvetenskap (MKV). Dels var det ett ämne som under 1980-talet gradvis etablerades i skärningspunkten mellan samhällsvetenskap och humaniora med fokus på massmedier, och då företrädesvis journalistiska nyhetsmedier, dels var det ett ämne som vid sidan av presshistoria kom att ägna föga uppmärksamhet åt mediehistoria. Westerstahl fick som han ville. Somliga medier lämnades dessutom helt sonika därhän; ljudmedier, film och fotografi exempelvis – de fick andra discipliner ta hand om. Vissa medier var viktigare än andra.

Jag och två kollegor har i *Massmedieproblem – Mediestudiets formering* (2015) redogjort för denna utveckling i Sverige, och det var därför med viss förväntan jag började läsa den nya boken *Medievetenskapens idétraditioner*. Den är utgiven och redigerad av Stina Bengtsson, Staffan Ericson och Fredrik Stiernstedt, samtliga medie- och kommunikationsvetare verksamma vid Södertörns högskola. Denna mediehistoriska forskningsantologi är en fyllig introduktion till en rad betydande medieteoritiker, deras liv och verk presenteras på ett underhållande och intresseväckande sätt. Klokst nog lämnar redaktörerna det kniviga forsknings- och kunskapsfältet kring "kommunikation" därhän. *Medievetenskapens idétraditioner* ägnar mycket

litet uppmärksamhet åt svenska förhållanden, men det är en bok i Hadenius anda. Här presenteras en allsidig forsknings-tradition; det rör sig om *media studies* snarare än MKV. Fokus ligger på tjugofem medievetenskapliga klassiker, en medievetenskaplig kanon med andra ord.

I likhet "med ämnets gängse självförståelse" ligger fokus på 1900-talets massmedier; medievetenskapens idétraditioner tar därför sin början med Walter Benjamin (som Linus Andersson förtjänstfullt skriver om). Få torde göra gällande att mediehistorien börjar med en analys av reproduktionen av konstverk 1935 – allra minst Benjamin. Men längre tillbaka än till 1930-talet sträcker sig inte den mediala idétraditionen à la Södertörn. Introduktioner av Max Horkheimer och Theodor W. Adorno följer, liksom Stuart Hall, Raymond Williams, Roland Barthes, Friedrich Kittler *und so weiter* – och förstas Marshall McLuhan, även om Ingrid Forsler elegant introducerar hans mindre bekanta bok *The Medium is the Massage* från 1967. Ibland görs avstickare från annars upptrampade stigar. Jonas Andersson Schwarz tar sig exempelvis kunnigt an Herta Herzog, som 1933 disputerade i Wien på en språkpsykologisk avhandling, *Stimme und Persönlichkeit*, vilken analyserade hur österrikiska radiolyssnare gjorde sig en bild av den som talade i etern. Herzog var gift med Paul Lazarsfeld (som också presenteras i boken) och emigrerade med honom till USA, där hon var verksam vid hans Radio Research Project på Princeton University. Andersson Schwarz fokus ligger på Herzogs studie, "On Borrowed Experience – An Analysis of Listening to Daytime Sketches", en tidig receptionsstudie från 1941 av hemmafruans personliga utbyte och nöje kring radiolyssnande på såpoppor.

Medievetenskapens idétraditioner inbjuder till snarlik roande läsning, även för den som tidigare stiftat bekantskap med de medieteoritiker som presenteras. Johan Fornäs skriver insiktsfullt om Hall, Anne Kaun likaså om Jürgen Habermas – som Kaun trots att hon har tyska som modersmål helst läser på engelska (vilket förstas säger mer om honom än henne). Boken riktar sig främst till studenter, men uppbygget är kunnigt introducerande liksom ambitiöst: "artiklarna är tänkta att erbjuda ett stöd till studenternas egen läsning av originaltexterna, inte att ersätta [dem]", framhåller redaktörerna. Det är på många sätt en utmärkt introduktion till vad mediestudier är, kan vara – och har varit.

MEN SAMTIDIGT SOM *Medievetenskapens idétraditioner* är en bok som handlar om äldre idéer om medier, är den påfallande historielös. En stilistisk figur som återkom-

mer – och som väl är tänkt att fungera lockande för studenter – är att aktualisera äldre teori med samtida exempel. Så introduceras Benjamin med hjälp av *The Pirate Bay*, Herta Herzog via *Mad Men* och Raymond Williams genom bildflödet under en SVT-gala från 2006. Det funkar sådär. ”Alla medievetenskapens idétraditioner är förankrade i en historisk kontext”, skriver bokens redaktörer i introduktionen. Men en sådan mediehistorisk kontext lyser med sin frånvaro i många artiklar; man hittar till exempel få referenser till äldre recensioner i tidskrifter eller dagspress av de kanoniserade texter och tänkare som behandlas. Uttalanden i radio och tv är lika få. Som mediehistoriker vill jag mena att det ger en något missvisande bild (till studenter), som om dessa teoretiker skrivit i ett slags historiemedialt vakuum; bara under 1966 publicerades *Dagens Nyheter* 15 artiklar om McLuhan. *Medievetenskapens idétraditioner* är i så måtto ett exempel på en sorts internationell inom-akademisk historieskrivning, som förtiger den mycket rika flora av synnerligen initierade texter om medier som publicerats under lång tid – även i Sverige – och som digitaliserade tidnings- och tidskriftslägg i dag ger studenter tillgång till. De ingår inte i kanon, men den är som bekant föränderlig. I den tyska boken *Medientheorie 1888–1933* från 2002 förs just en sådan diskussion, och jag vill mena att det hade varit klädsamt

att åtminstone i introduktionen uppmärksamma denna mediala mångfald – typ: i stället för Benjamin, filmcensor Gustaf Bergs ömsom beska ömsom översvallande textproduktion om svensk stumfilm, i stället för Lazarsfeld tidskriften *Radiolyssnarens* tips och råd, i stället för Barthes, dramatiker Tor Hedbergs mediediatrib i *Fotografisk tidskrift* 1898: ”Att tro [att] kameran någonsin skulle kunna komma att ersätta konstnärblicken och konstnärshanden, är ungefär lika barnsligt som att tro att fonografen skulle kunna ersätta de talade

► Stig Hadenius.

ordet [och att] en människoskara skulle kunna entusiasmeras af ett tal utgående ur en fonografis tratt.”

I massmedieforskningsutredningens tre volymer på Riksarkivet finns talrika exempel på hur Stig Hadenius pläderade för en allsidig medieforskning. Med tiden är det som om själva medieutvecklingen givit honom rätt; i dagens digitala gränssnitt har mediernas specificitet förändrats och blivit allt svårare att ur- och särskilja. Det är ett faktum som också återverkar på förståelse vad ett medium är – och vilka teoretiker som ägnat sig åt detsamma. Och vilken akademisk disciplin i dag ägnar sig inte åt medier? I *Medievetenskapens idétraditioner* förekommer just talrika skribenter från andra ämnen än medie- och kommunikationsvetenskap: litteraturvetare, filosofer och idéhistoriker önskar alla skriva om medieteorier i det förflutna. Och är det inte så att de flesta tongivande kulturteoretiker nog ägnat sig åt medier? Foucault, Baudrillard, Bourdieu, Jameson, Haraway – alla är de ju medieteorier, eller hur? Åtminstone presenteras de så i denna bok. Det är för all del i sin ordning. Men det väcker samtidigt frågan om det inte är möjligt att få korn på en mer precis och specifik mediehistorisk förståelse kring vad ett medium egentligen är? Det är en fråga som *Medievetenskapens idétraditioner* lämnar därhän.

INTE DESTO MINDRE rekommenderar jag denna bok å det varmaste – men kanske inte främst av de skäl som bokens redaktörer framhåller. På bokens baksida hävdar de att ”den som vill förstå dagens mediesamhälle har mycket att hämta genom att återvända till tidigare analyser, teorier och idéer”. Mediehistorisk kunskapsbildning är avsevärt mer komplicerad än så; snarare öppnar vår nuvarande belägen-

het för nya sätt att betrakta och förstå det förflutna. Redaktörernas påstående är också tivelaktigt i den bemärkelsen är den samtidsorienterade medievetenskapen sedan en tid befinner sig i ett slags kristillstånd. Metoderna för den allsidiga medieforskning som Hadenius talade sig varm för på 1970-talet har nämligen blivit allt trubbigare. MKV må fortsätta med sina fokusgrupper, enkätundersökningar kring självuppskattad medieanvändning och semi-strukturerade intervjuer kring mediebruk som Herta Herzog var en pionjär för 1941, men reell data kring samtida medieanvändning förblir alltmer oåtkomlig. Kommersiella medieplattformar delar inte data, inte heller public service.

”What is the ‘Media’ of Media Studies?”, frågade sig nyligen medieprofessorn Lisa Parks i en artikel, detta vid en tidpunkt när ”the ‘media’ of media studies is increasingly thought about, materialized, and industrialized as ‘data.’” Jag har inget bra svar på den frågan; när jag och min forskargrupp försökte få tag på sådan data från Spotify svarade bolaget med att närmast stämma oss. Och försöker man lossa data genom samarbeten med medieplattformar tillstöter andra problem; under det senaste året har jag deltagit i en rad möten inom Storytel Academia, ett initiativ som företaget bryskt avbröt för någon månad sedan. Medier bestämmer vår belägenhet, heter det hos Kittler – ”Medien bestimmen unsere Lage, die (trotzdem oder deshalb) eine Beschreibung verdient” – men hur denna beskrivning i dag ska komma till stånd är allt annat än klart.

► Pelle Snickars är professor i medie- och kommunikationsvetenskap med inriktning mot digitala humaniora vid Umeå universitet.

Inger Borgström

Den determinerade Markurell
– Den fria viljan, kärleken
och övermänniskan i Hjalmar
Bergmans roman Markurells
i Wadköping och hans novell
Herr Markurells död

EKERLIDS | 384 S. | ISBN 9789188849489

SPRETIG BOK SOM INTE BJUDER PÅ MÅNGA ÖVER- RASKNINGAR

Recensent **Håkan Möller**

HJALMAR BERGMANS författarskap tillhör de mest utforskade i den svenska litteraturen och Inger Borgströms studie tillför inte särskilt mycket nytt. Men den håller forskningstraditionen vid liv och pekar indirekt ut nya möjliga färdvägar för Bergmanforskningen.

KONSTARTERNA & MEDIER

HJALMAR BERGMANS LÄNGTAN att slå igenom publikt var påtaglig och hans produktivitetstakt enorm. Varje ny roman var som ett repstick mer krävande än det föregående – allt för att beväka läsarna och kritikerna. Men han var länge och väl i otakt med sin tids litterära ideal, en kvardröjande nittiotialism, liksom med en av sin tids le-

dande litteraturkritiker, Fredrik Böök. Det skulle dröja till slutet av Bergmans författarkarriär innan den tidigare rasande och ratande Böök gav tummen upp för *Kerrmans i Paradiset* (1927), som kan tilläggas aldrig kommer att räknas till Bergmans stora romaner. När Böök väl ger upp sitt trångsynta motstånd synliggörs samtidigt ett skifte i tiden av bedömningen av Bergmans prosa. Som Sven Delblanc noterat såg Artur Lundkvist i sin recension av 1927 års roman till skillnad från Böök mest trötta upprepningar av invanda nummer och blickade i stället långtansfullt tillbaka på vad som med tiden skulle betraktas som verkliga romanklassiker, bland dem *Markurells i Wadköping*. Forskningen har också i efterhand om och om igen med enskilda studier, biografier och ett samfund som ger ut fullmatade årsböcker och tungt vägande skrifter bekräftat Bergmans storhet och hans orubbliga ställning i den svenska litteraturens kanon.

Bergmans genombrott hos publiken anses ha kommit med *Markurells i Wadköping* (1919). Nu har Inger Borgström – hundra år senare – underkastat denna efterlängtrade succé samt den efterföljande novellen ”Herr Markurells död” en flerskiktad analys: *Den determinerade Markurell*.

En humanistisk vetenskap som till objekt har en rörlig och föränderlig materia som litteraturen måste pröva och bruka teoretiska perspektiv och metoder från andra vetenskapsområden och har med skiftande ämnesprioriteringar alltid gjort så. Det fordras med andra ord en öppenhet för nya teoretiska intryck och impulser, annars stagnerar med tiden ämnets verksamhet och dess intellektuella rum krymper. Med den teoretiska föränderligheten följer också variationer i sätten att förhålla sig till litteraturen i allt från analysen av en enda text till en hel epok. Det har blivit betydligt ovanligare att i dag välja ett enskilt verk, låt oss säga en roman, som föremål för en mer omfattande undersökning. Om vi blickar bakåt är det ändå inte svårt att finna exempel på viktiga studier koncentrerade till ett verk, studier som i regel också har haft mycket att säga om författarskapet i fråga och i vissa fall också om litteraturen i vidare mening. Tänk på: Maria Bergom-Larssons *Diktarens demaskering – En monografi över Hjalmar Bergmans roman Herr von Hancken* (1970) Lars Dahlbäcks *Strindbergs Hemsöborna – En monografi* (1974), Birgitta Holms *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse* (om romanen *Familjen H****) (1981), Ulf Olssons *I det lysande mörkret – En läsning av Birgitta Trotzigs De ut-satta* (1988) och Per Wallroths *Eländets triumfator – Studier i Hjalmar Bergmans roman Knutsmässa marknad* (1992).

Att två av dessa insatser behandlar just

Hjalmar Bergmans författarskap är inte en slump. Det tillhör ett av vår litteraturs mest utforskade, en forskning som också låter en se de litteraturteoretiska svängningarna över en längre tidsperiod, och som räknar många forskningsinsatser koncentrerade kring just ett enskilt verk. Till den

”Med Borgströms fläckande fokuseringar blir det summa summarum inte särskilt mycket nytt sagt i förhållande till den överväldigande och ofta påfallande högkvalitativa forskning som författarskapet ägnats under mer än ett halvsekel.”

redan rika Bergmanlitteraturen ansluter sig nu alltså också Inger Borgström – med en romanmonografi.

Till de teman som snart identifierades som särskilt viktiga och återkommande i produktionen och därför ofta behandlats i den svällande Bergmanlitteraturen hör författarens determinism och fatalism. I en av den tidiga receptionens mest lysande synteser av författarskapet, Knut Jaenssons essä ”Hjalmar Bergmans diktning” (1946), noteras att slumpen verkar härska oinskränkt i Bergmans värld, men att det bara är skenbart, för ”bakom ligger deterministiska trädar” och i två av hans mest betydande verk, *En döds memoarer* (1918) och *Chefen fru Ingeborg* (1924), ”är det ofrånkomliga ödet själva ämnet”. Knappt femtio år senare konstaterar Per Wallroth i avhandlingen *Eländets triumfator* att frågan om de deterministiska inslagen i Bergmans författarskap ”beretts stort utrymme i snart sagt hela Bergmanforskningen”. Och nog är det så. Frågan inför Borgströms studie infinner sig därför snart: behövs det ännu en diger framställning som tar fasta på och, låt vara med nya betoningar och vinklingar, behandlar determinismen och fatalismen i ett av Bergmans verk? Motiveringer lyder: denna tematik har inte tidigare studerats i just *Markurells i Wadköping* och genomgår här dessutom en utveckling i riktning mot alltings återställelse, således en process med filosofiska men framför allt religiösa övertoner (apokatastasis).

BORGSTRÖMS BOK KAN medhårs beskrivas som teoretiskt och tematiskt mång-

skiftande och mothårs som metodiskt och teoretiskt spretig. Hon rör sig bekymmerslöst mellan olika nivåer: komparation och inomkomparation (jämförelser mellan verk inom författarskapet), biografisk och psykologisk metod, stilanalys och intermedialitet (samspelet mellan olika konstarter/medier). Det leder till frågan vilket det egentliga objektet för hennes studie är? Den enskilda romanen? Författarskapet? Personen Hjalmar Bergman och hans roman?

Romanens perfekta balans mellan tragedi och komedi, dess språkliga ekvilibrism, oförglömliga personporträttering och svävande sociala småstadsanalys gör den onekligen till ett lockande studieobjekt, och det har förvisso blivit en framställning fylld av värdefulla insikter om detta säregna författarskap och ett av dess mästerstycken. Det går inte att ta miste på Inger Borgströms vidsträckt kunskaper om författarskapet och forskningen i stort som smått – hennes bok kan om något betecknas som "a labour of love". Men romanen kunde med fördel ha blivit föremål för andra frågor och andra teoretiska perspektiv. Genom att fästa särskild uppmärksamhet på romanens narrativa bäge förmedlar Borgström flera viktiga insikter, men processen från deterministisk undergång, ja, jag skulle i detta fall vilja säga *nemesis divina*-logik, till besinning och slutlig återställelse, eller från hotande individuellt och socialt kaos till försoning och ordning, kunde ha tydliggjorts med hjälp av en strängt samkörd tematisk och narratologisk analys.

Bergmans infernaliskt skickliga strukturer av berättelsen och dess bärande tematik hade då sannolikt också trätt fram med större klarhet. Med Borgströms fläckande fokuseringar blir det summa summarum inte särskilt mycket nytt sagt i förhållande till den överväldigande och ofta påfallande högkvalitativa forskning som författarskapet ägnats under mer än ett halvsekel. Komparationerna med filosofisk och psykologisk litteratur är korrekta, men erbjuder inga direkta överraskningar; det mesta är känt och parallellerna och korrespondenserna till andra Bergmanverk är upplysande, men inte mycket mer än så. Den homoerotiska tematiken i Bergmans författarskap är central och även den tidigare behandlad, men kunde därför ha varit förtjänt av en ny queerteoretiskt profilerad analys.

Avsnittet om den språkliga gestaltningen är intressant och välformulerat, men

i stället för en koncentrerad utredning av förhållandet mellan stilen och ämnet består läsaren med en nyttig repetition av Bergmans häpnadsväckande stilrepertoar (dock utan att nämna Karin Pethericks avhandling *Stilimitation i tre av Hjalmar Bergmans romaner* från 1971), och med så mycket annat. Saken är nämligen den att Borgström även här inte lyckas hålla sig till det föregivna ämnet. Glidningarna mellan de olika tolkningsnivåerna är många, komparationer, biografiska notiser, bibelbruk (dock utan att nämna Sigge Bocks redovisning av Bergmans bibelkunskaper i avhandlingen *Lowly who prevail* från 1991)

► Hjalmar Bergman.

fyller dessa sidor som också rymmer intermediala reflexioner som pekar framåt mot vad som skulle kunna ha blivit en verkligt spännande och innovativ undersökning av medietransformationerna och adaptationerna av romanen – liksom av andra romaner – i den drama- och filmaktive Bergmans författarskap.

OMSLAGET TILL BORGSTRÖMS bok pryds av en närbild av Edvin Adolphson som Markurell i den legendariska tv-serien från 1968, med manusbearbetning av Gustaf Molander och i regi av Hans Dahlin. Redan här skyntar en intrikat problematik. Romanens popularitet – utsedd av projektet "Sverige läser" till Bergmans bästa roman – har säkerligen ökat genom den intensiva medialisering som den kom att genomgå; den dramatiserades för både scen och radio och efter uppmontran från Victor Sjöström omarbetade Bergman romanen för filmduken. Filmen kanske inte kom att ge

romanen ny luft under vingarna, den blev den största förlustaffären av SF:s filmer spelåret 1931, men den mottogs ändå väl av kritiken. Vid det här laget lär dock Bergman enligt egen utsago ha varit innerligt trött på "gubbfan", och några fler adaptationer blev det inte under hans liv. Med stöd i en internationellt och nationellt livaktig forskning om intermedialitet, adaptionsteori och mer konkret om filmatiserade romaner kunde Bergmans exceptionella insats på det intermediala området ha fått en ny givande genomlysning – vilket i och för sig sannolikt hade fordrat en egen monografi. Borgström håller här fast vid sin föregivna tematik, vilket dock resulterar i en träig jämförelse mellan dramatext och roman och mellan filmmanuskript och roman i avseende på avvikelser i sätten att skildra vissa romanfigurer och särskilt på de eventuella skillnaderna i framställningen av Markurell som levandegörande figur av determinismen, besinningen och återställelsen.

Adolphsons minnesvärda rolltolkning och tv-seriens betoning på komedi och med inslag av ren fars lämnas av naturliga skäl utanför Borgströms studie, men den kan genom det då ännu unga tv-mediets genomslag ha bidragit till att vidmakthålla romanens klassikerstatus, men samtidigt till att otydliggöra berättelsens djupgående tragik, samhällskritik och moralism.

ETT SÄKERT TECKEN på ett författarskaps klassikerstatus brukar vara att det oavslutligen blir föremål för nya tolkningar. Inger Borgströms studie kan inte räknas till den innovativa Bergmanforskningen, men den äger värdet av att ha hållit forskningstraditionen vid liv och att indirekt ha pekat ut nya möjliga färdvägar för Bergmanforskningen. Några har redan antytt här – queerteoretiskt orienterade liksom intermediala och medieekologiska perspektiv. Bergmans sagolika förmåga att outröttligt söka publikens gunst utan att ge upp sin djupt personliga tematik och sina estetiska ambitioner under ett turbulent litteraturhistoriskt skede och en snabb bokmarknadsutveckling borde dessutom kunna locka till en både bredare och mer inträngande sociologisk undersökning.

► Håkan Möller är professor i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet.

Sandra Grehn

Dom stökar och bråkar och kastar sten – Iscensättning och hybridisering av dominerande diskurser i Backa Teaters uppsättningar *Lille kung Mattias*, *Gangs of Gothenburg* och *5boys.com*

GÖTEBORGS UNIVERSITET | 304 S.
ISBN 978917833890

NÄRSTUDIER AV BARN- OCH UNGDOMSTEATER

Recensent **Rikard Hoogland**

SANDRA GREHNS AVHANDLING är ett välkommet bidrag till den än så länge blygsamma forskningen om barn- och ungdomsteater. Hon analyserar tre uppsättningar från Backa Teater som spelats för skolbarn och utvecklar på ett intressant sätt teatersemiotiken.

Som läsare saknar man dock publikens röst.

KONSTARTERNA & MEDIER

MATTIAS ANDERSSON tillträdde som ny Dramatenchef den första mars 2020 och en av de starkaste meriterna var hans ledarskap för Backa Teater, Göteborgs stadsteaters scen för barn- och unga 2006–2020. Ett par månader efter att Andersson slutförde sitt uppdrag på Backa försvarade

► Barnpublik presenterar hur de valt att fördela pengarna i Sveriges budget i *Lille Kung Mattias*.

Sandra Grehn en avhandling i litteraturvetenskap som analyserar tre uppsättningar på teatern, varav två i regi av Andersson.

Backa Teater är den teaterinstitution som vid sidan av den av Suzanne Ostens grundade Unga Klara mest framgångsrikt har utvecklat den barn- och ungdomsteater som brukar beskrivas som världsberömd. Ostens regiarbete för unga ägnades 2018 en avhandling av Rebecca Brinch på Stockholms universitet. Backa Teater startades 1978 under ledning av regissören Eva Bergman som 2006 efterträddes av regissören och dramatikern Mattias Andersson. Han har gjort sig känd för att i många uppsättningar utgå ifrån intervjumaterial genomfört av sociologer. Detta har i många uppsättningar utgjort den största delen av pjästexten och skapar en konstruerad autenticitet på scen. Uppsättningarna har handlat om exempelvis droger, gängkultur och demokrati. Uppsättningarna bryter ofta gränsen mellan scen och salong och kan ibland utmana publiken. Backa Teater ligger i en gammal fabriksbyggnad på Lindholmen i Göteborg, vilket ger möjligheter att omskapa teaterutrymmet för varje uppsättning.

Sandra Grehns fokus är inte primärt Mattias Andersson eller Backa Teaters historia utan tre uppsättningar, två från 2009 och en från 2012, som dessutom inte är iscensatt av Andersson utan av den serbiska regissören Anja Suša. Hennes analysmaterial är filmdokumentation av uppsättningarna och recensionerna. En filmad föreställning är inte detsamma som att uppleva den tillsammans med en publik, men samtidigt ger det möjligheten att detaljustudera sekvenser av uppsättningen. Grehn är väl medveten om problemet och balanserar det bland annat genom recensionerna av föreställningarna samt genom

att diskutera åskådarperspektiven i uppsättningarna. Dessutom är en av utgångspunkterna för avhandlingen att hon långt innan hon hade påbörjat projektet som åskådare hade blivit provocerad av *Gangs of Gothenburg*.

Uppsättningarna analyseras med hjälp av en semiotisk föreställningsanalys och denna kombineras med en diskursanalys om den samtida samhällsdebatten om barnens rätt, gängkultur och maskulinitet. Hon har gjort ett urval av scener från uppsättningen som hon bedömer centrala för sin analys och i sin tur, utgående från Norman Faircloughs diskursmetod, delat upp dem i kategorierna schema, ram och skript. Hon har vidare låtit sig inspireras av sig av socialsemiotikern Theo van Leeuwens studier om avstånd och perspektiv mellan aktörerna och betraktarna. Detta innebär att uppsättningarna inte analyseras i sin helhet och inte i kronologisk ordning, men på så sätt lyckas Grehn fokusera på det som är väsentligt för hennes analys.

Fokus för de tre analyserna är olika, vilket gör att läsningen av avhandlingen inte blir tröttsam, eftersom den undviker alltför mycket upprepning. Positivt är att Grehn flera gånger lyfter fram sådant som kan vara problematiskt i uppsättningarna. Publiken till dessa uppsättningar för unga har till stor del inte själva bestämt att de ska se föreställningen eller ens att de är intresserade av de frågor som tas upp. Denna skolpublik kommer från olika socioekonomiska grupper i samhället och Backa Teater har en lång erfarenhet av att möta denna publik.

DEN POLSKE LÄKAREN och barnpedagogen Janusz Korczaks roman från 1923 *Lille Kung Mattias* där barnen sätts till makten ses

som ett grundläggande verk i barnrättsdiskussionen. I Mattias Anderssons dramatisering 2009 lämnas makten delvis över till den unga publiken som i grupper får utarbeta en budget för Sverige som skickas till finansministern. Det är ett djärvt grepp, eftersom teatersalongen under skolföreställningar är en något oklar zon. Vem har makten, är det skolan eller teatern som bestämmer villkoren för publiken? Grehn visar i sin analys att även teatern sätter bestämda gränser, men att relationerna mellan skådespelarna och publiken förändras när de senare bjuds in till interaktion. Men ramen för budgetdiskussionen utgår ifrån ett vuxenperspektiv där det blir "en fråga om att välja bland olika fastlagda poster snarare än om att formulera egna alternativ som grundas på barnets egna specifika erfarenheter". I analysen ställs uppsättningen i relation till den dominerande barnmedborgardiskursen och diskussionen om FN:s barnkonvention som Sverige ratificerade 1990.

Publiken blir medveten om budgetprioriteringar, men om det framdiskuterade budgetförslaget skulle ha någon möjlighet att påverka tas inte upp i uppsättningen. Även om publiken är medveten om att det är fiktion så är diskussionerna för dem reella. Grehn lyfter fram hur det hon kallar blivandediskursen, hur forskning och samhälle ser på det uppväxande barnet

som samhällsvarelse, gestaltas i de olika scenerna. Enligt Grehns analys visar uppsättningen ett genuint intresse för hur barnpubliken tänker om samhällets prioriteringar.

Lille Kung Mattias spelades för barn från elva år medan nästa analyserade uppsättning hade en något äldre publikgrupp, från femton år. *Gangs of Gothenburg* följer mer Mattias Anderssons framgångsrecept att utgå från intervju-material. Intervjuerna med unga tidigare gängmedlemmar och deras anhöriga i miljonprogramsområdena gjordes denna gång inte av sociologer utan av dramatikern America Vera-Zavala och rapparen och socialpedagogen Nabila Abdul Fattah. Före föreställningen fick publiken se Ruben Östlunds kortfilm *Händelse vid bank*.

HÄR ANVÄNDER SIG Grehn av en gängmedlemsdiskurs och det material hon utgår från är dagspress och dokumentärlitteratur. Hon analyserar hur denna tas in och förändras i uppsättningen, något som hon benämner hybridisering. Några av teaterkritikerna tyckte att uppsättningen inte gestaltade något nytt, trots den uttalade ambitionen att ge en annan bild av gängmedlemmen. Det som åskådaren Sandra Grehn 2009 upplevde som problematiskt, vilka det är som står i centrum och vilka som agerar, blir här analyserat bland an-

nat genom Leeuwens metodologiska begrepp "view points" för att tydliggöra hur de sociala relationerna är konstruerade.

” Grehn visar i sin analys att även teatern sätter bestämda gränser, men att relationerna mellan skådespelarna och publiken förändras när de senare bjuds in till interaktion.”

Att aktörerna ibland befinner sig bland publiken gör att videoinspelningen bitvis har fått med åskådarens blickvinkel och förhållande till skådespelarna. I analysen tas även klass-, rasifierings- och maskulinitetsperspektiv in. I sin analys kommer Grehn fram till att föreställningen berättar något mer än den dominerande beskrivningen i dagspressen av gängmedlemmar. Ett exempel är att den tidigare gängmedlemmen Amir står i centrum i uppsättningen och när han i slutet står ensam på scenen kan han möta publiken med sin blick. Här hade det varit intressant om Grehn hade

► Ossman Ntuye och Mohammed Semmo i *Gangs of Gothenburg*.

► Scen från *5boys.com*, i förgrunden Josefin Neldén.

försökt analysera varför hon som åskådare reagerade mot föreställningen 2009 trots att den rymde den komplexitet som hon då hade efterlyst. Ofta i Mattias Anderssons uppsättningar sätts man som publik i en osäkerhetssituation, där ens ställningstagande ifrågasätts; uppsättningen kan ha rymt ett dubbelt budskap som uppfattas olika av publiken.

”Grehn konstaterar att det skapar ett distansserande drag när männen genom dem uttrycker sig kvinnoförnedrande. Hennes grundanalys är här hur uppsättningen ’fångar upp och iscensätter en dominerande maskulinitetsdiskurs’ och hur den problematiseras.”

Den sista uppsättningen som analyseras centreras också på unga män *5boys.com* av Simona Semenič i regi av Anja Suša, som nu innehar en professur i teaterregi vid Stockholms konstnärliga högskola. Suša valde att låta kvinnor i olika åldrar klädda i scenkostymer som de själva valt spela de unga männen. Grehn konstaterar att det skapar ett distansserande drag när männen genom dem uttrycker sig kvinnoförnedrande. Hennes grundanalys är här hur uppsättningen ’fångar upp och iscensätter

en dominerande maskulinitetsdiskurs” och hur den problematiseras. Maskulinitetsteori hade naturligtvis även gått utmärkt att använda på uppsättningen om gängkultur, men det är en styrka med Grehns avhandling att hon väljer specifika perspektiv för varje uppsättningsanalys. Här utgår hon bland annat från maskulinitetsforskaren David Buchbinder och genusforskaren Michael S. Kimmel. Grehn kommer fram till att diskursen främst iscensätts genom lekarna genom vilken pojkarna disciplineras till ”rätt” maskulinitet. Problematiseringar och potentiella motdiskurser tar plats både genom valet av skådespelerskor och feminina attribut samt genom metafiktiva inslag, som exempelvis när skådespelerskorna diskuterar sina roller och pjäsen.

GREHNS AVHANDLING ÄR ett välkommet bidrag till den än så länge blygsamma forskningen om barn- och ungdomsteater. Hon utvecklar på ett intressant sätt teatersemiotiken, inte minst genom att kombinera den med diskursanalys. Det som jag som läsare kan sakna är publikens röst. Hur uppfattade de dessa föreställningar som var specifikt riktade till dem? Men receptionstudier i efterhand låter sig inte göras, även om det kan finnas material från pedagogisk verksamhet och bevarande mejl som skulle kunna ge en aning om publikens reaktioner. Så det får snarare bli en uppmaning till Sandra Grehn att gå vidare med receptionstudier av andra uppsättningar för ung publik.

► Rikard Hoogland är docent i teatervetenskap vid Stockholms universitet.

Peter K. Andersson
Komikerns historia

NATUR & KULTUR | 357 S. | ISBN 9789127164581

ÄVEN MAKTEN KAN ANVÄNDA KOMIKERNS MASK

Recensent *Michael Tapper*

SNARARE ÄN ATT erbjuda en bred översikt gör Peter K. Andersson i *Komikerns historia* ett antal nedslag i en lång och vitt förgrenad underhållningshistoria. Med hjälp av en handfull exempel driver han tesen att komikern är en outsider och en sanningssägare. Det ligger något i iakttagelsen, men resonemanget blir väl förenklat i en tid när även makten kan använda sig av verklighetsfrånvända pajaskonster, som Donald Trump har visat.

KONSTARTERNA & MEDIER

TIDNINGEN **MAD:S MOTTO** för ständiga omslagsfärskallen Alfred E. Neuman löd: "Vadå, jag dystar?" Det var knappast en tillfällighet att hans och tidningens namn låg snubblade nära fysikern John von Neumann och dennes slagfärdiga definition av kärnvapenålderns terrorbalans som Mutual assured destruction, förkortat MAD. Nationalencyklopedin definierar komedi

som motsatsen till tragedi. Sanningen är emellertid att det är omöjligt att dra någon gräns för var det ena slutar och det andra börjar, det visar inte bara MAD och MAD, utan det menar också historiedocenten Peter K. Andersson i *Komikerns historia*.

Titeln till trots är boken varken en historisk översikt över genren eller dess utövare, utan en serie nedslag i form av essäer om några mer eller mindre representativa komiker i västvärldens historia. Tretton män, sju kvinnor. Två afrikan-amerikaner, resten vita västeuropéer och amerikaner.

”Men komikern kan också vara en insider, åtminstone den som skyddas av sin position som hovnarr eller som populär underhållare tolererad av makten.”

Historiken börjar under renässansen och slutar på 2010-talet, även om författaren flikar in sporadiska tillbakablickar på anti-kens grekiska dramer. Kartläggningen synliggör med andra ord bara några fläckar på en i övrigt bländande vit världskarta.

Fast Andersson glömmer en del även inom ramen för sin berättelse, därmed också den korsbefruktnings mellan olika medier och konstformer som bidrog till den spretiga genrens framväxt och präglade dess många färgstarka personligheter. Var är den tidiga medeltidens kyrkospel, i vilka djävulen fick de bästa replikerna och därmed skrattarna på sin sida – med följd att spelen snart sparkades ut ur kyrkan? Dagspressens giftiga pennor? Skämtpressens satirteckningar, populariserade under 1700- och 1800-talet bland gatans folk genom häcklande moritatsångare? För att ta några exempel.

Andersson verkar också ha ett horn i sidan till författare som påstås sakna ”förmåga till humor” och som exempel tar han Goethe, Strindberg, Camus och Hemingway. Det är svepande påståenden som jag kanske väntat mig av någon hobbytyckare i våra medier men knappast av en forskare med högre krav på substans för sina påståenden. Har han inte läst satirikern August Strindberg? Han som i *Röda rummet* driver hejdlöst först med den svenska byråkratin när huvudpersonen Arvid Falk arbetar i Kollegiet för utbetalning av ämbetsmännens löner och sedan med pressen när Falk försörjer sig som frilansskribent? El-

ler den Strindberg som kölhalar alla i sin samtid, från kungen till ”svenska folket”, i stridsskriften *Det nya riket*. På samma sätt kan man hitta motargument i läsningen av de andra författarna. Albert Camus har, i likhet med sin inspirationskälla, filosofen Friedrich Nietzsche, blivit missförstådd som dystergök. Romanen *Främlingen* är om något en studie i det absurda när romanhjälten berövas alla sina traditionella hjälteegenskaper. En besläktad roman är Bret Easton Ellis skandalomsusade *American Psycho* med en sadistisk seriemördare som antihjälte, något som ytterligare understryks i Mary Harrons filmatisering.

BOKENS DRIVANDE TES att komikern är ”en outsider och sanningssägare” som ”står där vid sidan när kejsaren skrider förbi och ropar att han inte har några kläder på sig” är också problematisk. Komedin kan ju, till skillnad från tragedin, karaktäriseras som en försoning med världen i all dess orättvisa galenskap. Liksom i karnevalen ställs den rådande ordningen och (dubbel) moralen på huvudet, men i slutänden återgår allt till det gamla igen. Kejsarens nakenhet kanske synliggörs en kort sekund, men manar knappast till något uppror mot den bestående ordningen.

Jag misstänker att Anderssons bild här färgats av 1900-talets många skildringar av clownen som en missanpassning och social spottkopp som ibland vänder vapnen mot sina plågoandar. I Hjalmar Bergmans roman *Clownen Jac* (1930) är huvudpersonen just en sådan outsider, både i familjen och i samhället. Det maffialiknande Trabacsyndikatet, som pressar honom att turnera med en föreställning i vilken han gestaltar sina existentiella fador, kan läsas som en parallell till den kapitalistiska härskarklassens rovdrift på arbetarklassens kropp och själ. Romanen är tillägnad samtidens ojämförligt största teater- och filmstjärna Gösta Ekman, och likheterna mellan Bergmans Jac och Ekmans clown Joe i danska storfilmen *Clownen* (1926) är slående. Motivet var emellertid också populärt i Hollywood, där den legendariske Lon Chaney, ”Mannen med de tusen ansiktena”, gestaltade socialt förnedrade clowner med krossat hjärta i Victor Sjöströms *Han som får örfilarna* (1924) och Herbert Brenons *Skratta Pajazzo* (1928). Senare skulle Ingmar Bergman gestalta både cirkusartister och magiker som nöjesvärldens underklass i *Gycklarnas afton* (1953) och *Ansiktet* (1958).

Men komikern kan också vara en insider, åtminstone den som skyddas av sin position som hovnarr eller som populär underhållare tolererad av makten. Det gäller för de flesta i boken, och Andersson ger själv flera exempel på komiker som varit både hyllade och framgångsrika i sin

samtid, såsom den kvinnliga franska hovnarrn Mathurine eller den brittiska borgarklassens favoritunderhållare i slutet på 1700-talet, Charles Dibdin.

Författaren är dessutom själv tveksam till några av sina exempel, som spanska hovdävsaren Mari-Bárbola. Var hon underhållare? Sällskapsdam? Rådgivare? Allt på en gång? Och hur ska man beteckna förolämpningarnas mästare i London kring 1600, Charles Chester, som varken utmanade makt eller normer utan bara var oförsämld i största allmänhet mot betalning? I sistnämnda fall nuddar han emellertid vid en frågeställning som öppnar för att en annan och vassare bok i ämnet: Var går komikens gränser? När är det roliga inte längre roligt?

Frågeställningen kan tyckas omöjlig att besvara. Men det räcker med att se klippen på de osäkra publikreaktionerna inför Ricky Gervais skoningslösa grillning av Hollywoods stjärnelit och maktetablissemang på de senaste årens Golden Globes för att märka att han gett sig ut på hal is. Ett kanske ännu bättre exempel, som bara nämns i förbigående i *Komikerns historia*, är den säregne amerikanske komikern Andy Kaufman, lysande skildrad i Milos Formans biografifilm *Man on the Moon* (1999), som både förbryllade och förargade sin publik genom att snuva dem på deras förväntningar på konventionell underhållning. I båda fallen handlar det inte bara om *cringe-comedy*, som bygger på en pinsam oförmåga att iaktta sociala normer, utan om komiker som skapar osäkerhet kring komedin som institution.

Med komedin som institution menar jag inte bara ståuppkonserter eller tv- och filmproduktioner tydligt märkta med komedistämpel utan om allt som kan bygga upp publikens förväntningar på att få uppleva något komiskt, något som inte minst knyts till komikern själv, oavsett vad som händer under komedinumret. Är det lek eller allvar? När är komikern inte längre komiker? Kan hen någonsin undkomma sin komedipersona och när kan man i så fall säga att komedimasken faller så att komikern återgår till att vara privatperson?

Det mest drastiska exemplet är kanske när Tommy Cooper under en direktsänd tv-show inför publik 1984 segnade ner och dog till rungande skratt och applåder mitt i ett av sina sedvanliga, misslyckade trollerinumner. Att publiken då misstog hans död som ännu ett av hans grovkorniga skämt på repertoaren är begripligt (utom möjligen för någon läkare som kunde se de omisskännliga kännetecknen på en hjärtinfarkt). Men hur uppfattas händelsen i efterhand av dem som går in och ser klippet från showen på YouTube, medvetna om att det vi bevittnar inte är lek utan

► Donald Trump skämtar med supporterna, 3/10 2019.

allvar? Liksom en annan populär komisk genre de senaste åren – mockumentären – bidrar Gervais och Kaufmans komedi men också händelser som Coopers död till att problematisera gränserna mellan humor och allvar, komedi och tragedi.

Ett annat skandalomskrivet exempel som Andersson nämner, där gränsdragningen kollapsade är fallet med Michael Richards, känd som Kramer i komediserien *Seinfeld*. Under ett ståuppträdande i Los Angeles 2007 uppstod en dispyt mellan honom och ett sällskap i publiken som han tyckte störde showen. Det som publiken först uppfattar som en del av showen spårar snart ur i ett rasierutbrott med rasistiska tillmälen från Richards sida. I ett klipp som fortfarande ligger ute på YouTube kan man se hur sympatierna i lokalen svänger från osäkra skratt till buanden och förfärade utrop. Sedan dess har Richards klavertramp blivit en referenspunkt i debatten kring högerextremismens framgångar i amerikansk politik. Det kan man bland annat se i ett annat klipp på kanalen från 2016 där den utskämda komikern pressas på frågan: "Vad tycker du om Donald Trump, är det komedi eller verklighet?" Han svarar spontant: "Det kan nog vara bådadera." Komedi har numera blivit ett vapen i händerna också på personer med politisk och ekonomisk makt.

Trump själv har nämligen regelmässigt använt sig av komikermasken för att vifta bort frågor om sina oräkneliga lögnar, felaktigheter och direkt stolliga påståenden. (Enligt *Washington Post* hade han fram till den 14 april 2020 gjort sig skyldig till

minst 18 000 lögnar sedan makttillträdet i januari 2016.) Ett exempel: Den 23 april i år tyckte han på en presskonferens att det kunde vara dags att använda desinfektionsmedel intravenöst för att ta kål på coronavirus hos smittade. Dagen efter försökte han vända stormen av kritik och löje som följde genom att påstå att han sagt det "sarkastiskt", utan att förklara hur uttalandet på något sätt skulle kunna överensstämma med ordboksdefinitionen: "yttrande som innehåller skarpt ironisk eller hänfull kritik". På samma sätt försökte Sverigedemokraternas riksdagsledamot Oscar Sjöstedt 2016 förklara bort ett grovt antisemitiskt skämt han berättat för sina partikamrater som "ironiskt".

KOMEDI ÄR ALLTSA inte nödvändigtvis en subversiv kritik av sociala normer eller maktordningar, och komikern är inte heller nödvändigtvis en "anarkist" ens i den vagaste av ordets betydelser. Komikermasken är numera också ett auktoritärt makttredskap, en av många härskartekniker i verktygslådan för att skriva själva verklighetsbilden till ett gungfly av lekar med sanning, fakta och gäckande rollspel. Anderssons bild av komikern som en som "förmedlar den vanliga människans världsbild i det att komikern inte tar ställning" gäller inte ens när vi talar om professionella komiker nu när vi sett flera av dem som just politiker, exempelvis italienaren Beppe Grillo och ukrainaren Volodymyr Zelenskyj. Sigmund Freuds tilltro till humorn som en rebellisk och frigörande kraft just eftersom den motsätter sig verkligheten hotar därmed att krossas

i ett svart hål av nihilism. Frågan är om komedin i sin ideala roll som det kritiska tänkandets röst kan överleva, eftersom det förutsätter en publik med både en utbredd gemensam verklighetsuppfattning, värdegrund och kulturhistoria. Det är det samförståndet som just nu är under attack från polariserande så kallade alternativmedier som, komiskt nog, påstår sig tala i folkets namn trots att de i praktiken är antidemokrater.

Räddningen för både komedin som genre och för den grundläggande tesen i Peter K. Anderssons bok är att den humor som blir klassisk, alltså uppfattas som rolig av många generationer, som regel är den som handlar om grundläggande existentiella frågor: sex och död och livets mening(slöshet) – alltså den humor som är granne med eller till och med älskarinna till tragedin. Jag ska avsluta med ett exempel som förvånansvärt nog inte finns med i boken trots att det är skrivet av Spike Milligan, tillägnad ett kapitel och uppenbarligen en av Anderssons favoriter.

Föga förvånande låter det sig som bäst återberättas på engelska för att poängen inte ska gå förlorad. Ursprungligen såg det ut så här när det framfördes 1951 som en sketch av två medlemmar i hans komedigrupp *The Goon Show* i BBC-programmet "London Entertains":

Michael Bentine: I just came in and found him lying on the carpet there.
Peter Sellers: Oh, is he dead?
Michael Bentine: I think so.
Peter Sellers: Hadn't you better make sure?
Michael Bentine: Alright. Just a minute.
(Sound of two gun shots.)
Michael Bentine: He's dead.

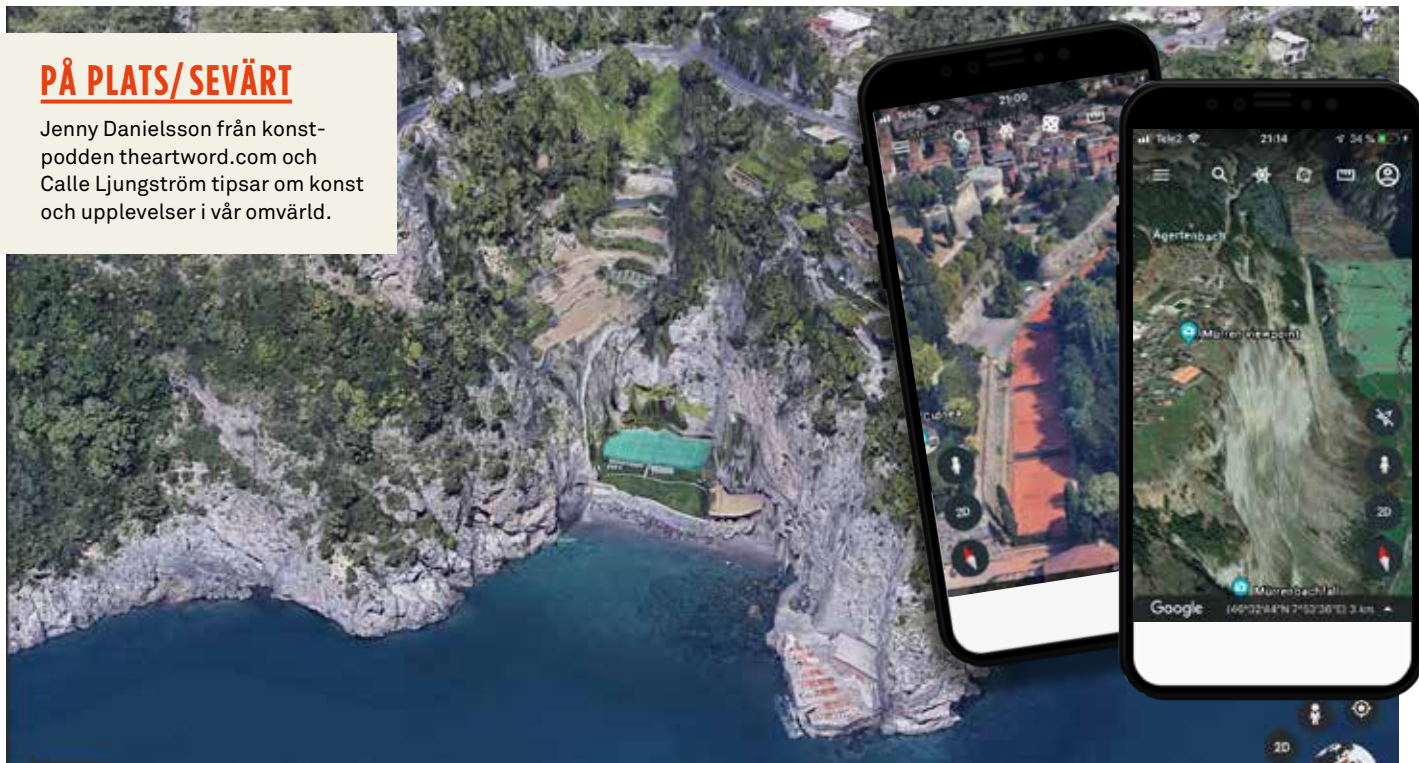
Som alla goda skämt har det finslipats och uppdaterats genom åren så att det som vinnande bidrag i en skämttävling kring millennieskiftet inkluderade användandet av en mobiltelefon:

Two hunters are out in the woods when one of them collapses. He doesn't seem to be breathing and his eyes are glazed. The other guy whips out his phone and calls the emergency services. He gasps: "My friend is dead! What can I do?" The operator says: "Calm down. I can help. First, let's make sure he's dead." There is a silence; then a gunshot is heard. Back on the phone, the guy says: "OK, now what?"

► Michael Tapper är docent i filmvetenskap och anknuten forskare till Lunds universitet samt filmkritiker.

PÅ PLATS/SEVÄRT

Jenny Danielsson från konstpodden theartword.com och Calle Ljungström tipsar om konst och upplevelser i vår omvärld.

GOOGLE SERVER MED HELA JORDKLOTET

GOOGLE EARTH

► Det finns en hel lockande värld där ute. Kanske ger pandemin och rådande reserestriktioner oss en chans till reflektion om våra mönster för resande och om hur värdefulla möten i och erfarenheter från omvärlden är för oss. Att inte ta dem för givna kan ses som en god övning i ödmjukhet. Förr kunde ett exotiskt frimärke vara en ingång till fascination inför en avlägsen plats; i dag erbjuder Google Earth resor i fantasin ...

WWW.EARTH.GOOGLE.COM ELLER I APP FÖR MOBIL

► Il San Pietro di Positano.

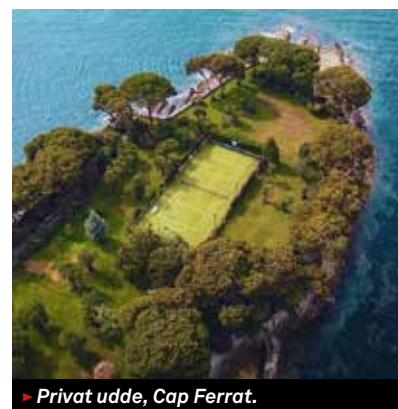
Ibland när jag inte kan somna ger jag mig ut på resor på Google Earth. Min nya hobby under pandemin har blivit att i mörkret i mitt sovrum leta efter snygga tennisplaner som jag önskar att jag kunde få spela på.

De är precis lagom svåra att hitta när man på mobilens skärm zoomar in mot jorden i satellitbilderna. Jag scrollar längs spektakulära kustlinjer, sveper över skyskarpornas platta tak i Tokyo eller söker mig ut i ödemarker där en tennisplan kan uppenbara sig som en ensam oas i öknen.

De dyker upp som orangea, gröna, eller ibland blå rektanglar. I 3D-läget kan jag uppleva topografin. Jag sätter platser i sitt sammanhang. Jag vrider in bilden i trånga gränder och uppför massiva bergväggar. Där, på 1800 meters höjd, ligger tennisplanen i Mürren, i de schweiziska alperna precis på klippans kant ovanför Lauterbrunnen där nere i dalgången. Omedelbart på andra sidan dalen tornar de mäktiga topparna Jungfrau, Mönch och Eiger (med den lodräta och i klättringshistorien ökänt brutala nordväggen) upp sig.

Jag svårt att tänka mig en mer "sublim" utsikt än så för en tennismatch.

Men följer jag den franska rivieran till Cap Ferret dyker nästa frestelse upp: en gräsplan på egen udde ute i Medelhavet, med lagom skuggande träd. Efter omfattande googling konstaterar jag att den hör till en privat egendom, knappast något jag onlinebokar för en timme.

► Privat udde, Cap Ferrat.

Då har jag bättre chans att få spela på Il San Pietro di Positano. Inklämd i en egen vik mellan Amalfikustens branta klippväggar ligger vad som av många anses vara världens vackraste tennisplan. Du tar den vindlande stentrappan ner från hotellet, slår några bollar och dyker sedan i havet. Bokas endast av hotellets gäster, och med rumspriser från 13 000 kr/natten får var och en själv avgöra om det är en prisvärd tennistid.

För den som i stället vill spela i en tidigare vallgrav erbjuder Brescia ett attraktivt alternativ. Vill jag se en osannolik koncentration av tennisplaner låter jag däremot min satellit svepa över Beverly Hills eller The Hamptons.

Jag har vänner som på liknande sätt på lördagskvällarna tar med sina barn till New York eller Venedig, äter den lokala maten och besöker sevärheterna. Därför tycker jag om Google Earth. ■ /c

ARTIKLAR & RECENSERADE TITLAR I DETTA NUMMER

- Reportage 9
Populärmusik som vapen i kriget mot
den liberala eliten i Polen
av Daniel Zysk
- Analys 11
Den svåra språkfrågan i Algeriet
av Bitte Hamamargren
- Debatt 14
Förföljelse av forskare vid
Linköpings universitet
av Johannes Knutsson
- Debatt 16s
När postmodernismen kom till
Sverige. Johan Lundberg replikerar
på Claudia Lindéns recension av hans
bok och Lindén svarar
- Tema: Ett nytt
moderniseringsprojekt?**
Dags för en fortsättning
på det moderna projektet
Av Gunnar Lantz 19
- Ett nytt moderniseringsprojekt
i en mångpolig värld?
Samtal mellan Kay Glans,
Lars Magnusson och Svante Nordin 24
- Vid närmare eftertanke**
Bitterljuva begär på kärlekens
marknad
Av Hanna Bornäs 28
- Filosofi**
Martin Hägglund
Vårt enda liv
– Sekulär tro och andlig frihet
Recensent Martin Gustafsson 34
- Johan Eklöf
Mörkermanifestet – Om artificiellt ljus
och hotet mot en uråldrig rytm
Recensent Helena Granström 37
- Cecilia Pettersson
Biblioterapi – Hälsofrämjande läsning
i teori och praktik
Recensent Eva Bergstedt 39
- Per Magnus Johansson
Sekelskiftet 1900
– August Strindberg och Sigmund Freud
Recensent Inga Sanner 41
- Politik & samhälle**
Robin DiAngelo
Vit skörhet – Därför är det så svårt för
vita att prata om rasism
Ibram X. Kendi
Så blir du en antirasist
Recensent Torbjörn Elensky 43
- Kate Manne
Duktig flicka
– Om misogynins logik
Recensent Yvonne Hirdman 46
- Hartmut Rosa
Det vi inte kan råda över
– Om vårt förhållande till världen
Recensent Mats Benner 48
- Mattias Svensson
Så roligt ska vi inte ha det
– En historia om svensk alkoholpolitik
Recensent Johan Edman 50
- Historia**
Gunnar Wetterberg
Ingenjörerna
Recensent Per Lundin 53
- Charlotta Seiler Brylla
Den beväpnade freden
– Språk och politik i det delade Tyskland
Recensent Anton Jansson 55
- Piotr Wawrzyniuk
Med polska ögon
– Försvarsförmåga och hotbilder kring
Östersjön i polsk militär-rapportering
1919–1939
Recensent Klas-Göran Karlsson 57
- Gunnar Lind
Brända hemman – Roslagen. Det ryska
anfallet mot Stockholms skärgård 1719
Recensent Bo G. Hall 59
- Konsterna & medier**
Jan Malmberg
Trubbel – Berättelsen om Olle Adolphson
Recensent Johanna Broman Åkesson .. 61
- Helga Krook
Hur många gånger kan en historia dö?
Recensent Gustaf Johansson 63
- Stina Bengtsson, Staffan Ericson &
Fredrik Stiernstedt (red.)
Medievetenskapens idétraditioner
Recensent Pelle Snickars 66
- Inger Borgström
Den determinerade Markurell
– Den fria viljan, kärleken och över-
mänskian i Hjalmar Bergmans roman
Markurells i Wadköping och hans novell
Herr Markurells död
Recensent Håkan Möller 68
- Sandra Grehn
Dom stökar och bråkar och kastar sten
– Iscensättning och hybridisering av
dominerande diskurser i Backa Teaters
uppsättningar Lille kung Mattias,
Gangs of Gothenburg och 5boys.com
Recensent Rikard Hoogland 70
- Peter K. Andersson
Komikerns historia
Recensent Michael Tapper 72